

Г Р А Н І

4(12) 2000

**Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах**

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський державний
університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

*Статті друкуються в
авторській редакції.*

*Редакція не завжди
поділяє думку автора та
не відповідає за фактичні
помилки, що він їх
припустився.*

*Під час передрукування
посилання на альманах
«Грані» обов'язкове.*

ЗМІСТ

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА	
Швець М.А. Шлях державотворення — дев'ять річниця незалежності України.....	3
Сулима Е.Н. Политические партии и проблема консолидации общества в Украине.....	5
Чумак В.В. Єдність розмаїтості.....	9
Романов В.Є. Внутрішня політика держави на сучасному етапі.....	13
СОЦІОЛОГІЯ	
Якубов В.М. Проблеми та шляхи взаємодії сім'ї і держави в сучасних умовах.....	17
Лазаренко В.И. Пути реинтеграции молодых наркоманов к полноценной жизнедеятельности и профилактика наркомании.....	19
Сокурянська Л.Г. Соціалізація в контексті категорій сучасної соціології.....	26
Литвинюк С.І. Соціоекономічний аспект інтелектуалізації.....	28
Зубов В.О. Ціннісні орієнтації підприємця в сучасних умовах.....	29
Косих А.І. Підприємницька культура — фактор соціокультурного оновлення України.....	34
Гайденко В.А. Феміністська методологія в соціології.....	38
Головашенко О.В. Туризм як форма активності сучасної особи.....	41
Дука Ю.В. Оподаткування як соціальна проблема сучасної України.....	43
ІСТОРІЯ	
Карабанов М.М., Радько П.Г., Нарадько А.В. Національні традиції благодійності в галузі освіти.....	46
Кривчик Г.Г. Здобутки і вади у організації трудового виховання учнів сільської загальноосвітньої школи України (кінець 50-х — 80-ті рр.).....	53
Стегній П. А. Стан української еміграції та закордонні центри керівництва повстанством у 1922-1923 рр.	58
Олійник М.М. Визначення вищими державними та партійними органами України завдань суспільно-політичних та професійних організацій на приватних підприємствах в період непу (1921 — 1929 рр.).....	61
Михненко А.М. Адміністративно-територіальна реформа та формування органів влади в Донбасі (1920-ті — 1930-ті рр.).....	65
Смирнов В.М. Регулювання соціальних взаємин між окремими селянськими верствами в Україні під час нової економічної політики.....	69
Шахрайчук І.А. Розвиток інституту спадкового права в Україні (1917-1945 рр.).....	71
Прошин Д.В. Конкуренция на мировом рынке космических транспортных услуг: исторический опыт.....	76
ФІЛОСОФІЯ	
Дронь М.М., Панфілов В.О. Деякі філософські аспекти поняття інтелектуальної власності.....	80
Крамар П.П. Про деякі підсумки та можливі перспективи філософських досліджень проблеми творчості.....	83
Климова О.В. Пізнавальні та світоглядні традиції в пізнанні та освіті.....	87
Романенко М.І. Історико-генезисний та структурно-функціональний підходи до визначення поняття «філософсько-освітньої парадигми».....	91
Подлесний М.Н. Проблема «ценностей» в философии: история и современность.....	94
Мержевицька Т.О. Методологія пізнання суспільства, що трансформується: синергетичний підхід.....	96
Мухін І.М. Ідеально-типова модель вільного суспільства: до проблеми становлення свободи як соціального явища.....	100
Окороков В.Б. Комунікативний дискурс і демократія: до можливості побудови у Україні відкритого демократичного суспільства.....	104
Шабанова Ю.А. Метафизика Шопенгауэра и её влияние на морально-гуманистические поиски современной философии.....	107
Манюк О.В. К вопросу о числовой символике в философии Г.С.Сковороды.....	109
Хміль Т.В. Держава як моральна та політична категорія у розумінні Л.Силенка.....	111
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
Бутенко Н.В. Политический идеал как величина абсолютная и относительная.....	114
Свистун А.В. Проблема отмены смертной казни в контексте взаимоотношений Украины с Советом Европы.....	117
Клячин А.К. Специфика утверждения ценностей общества постмодерна в современной Украине (политологический аспект).....	121
ОСВІТА	
Долгополий В.Г. Матеріали до єдиного дня інформування. Система виховання та освіти молоді в Україні.....	125
Колесников К.Н. Матеріали к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.2. Происхождение и расселение славян. Возникновение Киевской Руси.....	130
РЕЦЕНЗІЇ	
Іваненко В.В. О.А. Удод. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-30-х роках. - К.: Генеза, 2000. - 292 с.	142
Карабанов М.М. Рецензія на книгу П.Г. Радько «Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX — XX століть: концепції, ідеї, реалії.» — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. — 388 с.	143
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	
Николенко В.В. Социологическая ассоциация Украины.....	145

GRANI

4(12) 2000

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dnipropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnipropetrovsk, Ukraine, 49070

Tel.: (0562) 45-55-16

(056)744-62-78

Fax: (056)744-63-80

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2000

CONTENTS

DOMESTIC POLICY	
Shvets M.A. Statemaking Way — 9 Anniversary of Ukraine Independence.....	3
Sulima Ye.N. Political Parties and a Problem of Consolidation of Society in Ukraine.....	5
Chumak V.V. Consolidation of Various.....	9
Romanov V.Ye. Domestic Policy of State in Real Moment.....	13
SOCIOLOGY	
Yakubov V. M. Problems and Ways of Interaction, of Family and State in Modern Conditions.....	17
Lazarenko V.I. The Ways of Reintegration of Young Narcomans to the Fullvalue Life and Profilactic of Narcomania.....	19
Sokurjanska L.G. Socialization in the Context of Contemporary Sociological Categories.....	26
Lytvynjuk C.I. The Social-Economic Aspect of Intellectualization.....	28
Zubov V.O. Valuable Orientations of the Modern Businessman.....	29
Kosyh A.I. Enterprise Culture — Factor of Social-Cultural Updating of Ukraine.....	34
Gaidenko V.A. Feministic Methodology in Sociology.....	38
Golovashenko O.V. Tourism as a Form of Aktivty of Modern Person.....	41
Duka Yu.V. Taxes as a Social Problem in Ukraine.....	43
HISTORY	
Karabanov M.M., Radko P.G., Naradko A.V. National Traditions of Noncommercial Help in Education Sphere.....	46
Kryvchyk G.G. Achievements and Defects in Organization, of Ukraine Country, School Pupils' Labor Training.....	53
Stegniy P.A. Position of Ukrainian Emigration and Uprising Ruling Centers Abroad in 1922-1923.....	58
Olijnyk M.M. The Ukraine Supreme State and Communist Party Organs' Definition of Social — Political and Professional Organizations' in Private Enterprises at NEP Period (1921-1929).....	61
Mihnenko A.M. Administrative and Territorial Reform and Formation of Power in Donbass.....	65
Smirnov V.M. Regulation of Social Interactions Between Some Special Farmers' Groups in Ukraine.....	69
Shahraichuk I.A. Development of Legacy Justice Institute, in Ukraine (1917— 1945).....	71
Proshin D.V. World Market of Austronautic Transport in Competition: a Historical Experience.....	76
PHILOSOPHY	
Dron M.M., Panfilov V.O. Some Philosophy Aspects of Definition of Intellectual Ownership.....	80
Kramar P.P. Of Some Results and Possible Prospects of the Philosophical Researches of the Problem of Creation.....	83
Klimova O.V. Cognitive and World Outlooking Traditions in Cognition and Education.....	87
Romanenko M.I. The Historical-Genesis and Structure-Functional Approach to the Denoting of the Conception «Philosophic-Educational Paradigm».....	91
Podlesniy M.N. Problems of «Values» in Philosophy: History and Modern Times.....	94
Merzhevitska T.O. Methodology of Transforming Society Cognition: Synergetic Approach.....	96
Muhin I.M. Ideal Typical Model of Free Society. (On the Formation of Freedom as a social Phenomenon).....	100
Okorokov V.B. Communicative Discourse and Democracy: to the Possibility of Building of Open Democratic Society in Ukraine.....	104
Shabanova Yu.A. A. Shopengauer's Metaphysics it's Inflation on the Moral — Humanistic Seeking in Modern Philosophy.....	107
Manjuk O.V. To Question on Number Symbolism in the Philosophy of G. S. Skovoroda.....	109
Khmil T.V. State as a Moral and Political Category in a Silenko's Understanding.....	111
POLITICAL SCIENCES	
Butenko N.V. Political Ideal as an Absolute and Temporal Measure.....	114
Svistun A.V. The Problem, of Death Penalty Escaping in a Context of Ukraine — European Council Interaction.....	117
Klyachin A.K. The Specifics of Postmodern Society Values Constitution in Contemporary Ukraine.....	121
EDUCATION	
Dolgopoly V.G. The Materials for Information Day. Education and Children-care System of Youth in Ukraine.....	125
Kolesnikov K.N. Materials for Lecture Course «History of Ukraine». Theme 1.2. Origin and Removing of the Slavs. Occurrence of Kiev Russ.....	130
REVIEW	
Ivanenko V.V. O.A. Udod. History in the Glass of Acciology: Role of Historic Science and Education in Formation of Sole Values of Ukrainian People in 1920-30s. - K.: Geneza, 2000. - 292 p.	142
Karabanov M.M. Review for Book of Radko P.G. «National Tradition of Statemaking in Ukrainian Historygraphic and Political Literature of XIX-XX Centuries: Conception, Ideas, Riality». - K.: In-t of Ukrainian Archeografic and Sourceconducting of Ukrainian NAS, 1999. - 388 p.	143
THE CHRONIC OF SCIENCE LIFE	
Nikolenko V.V. Sociologic Association of Ukraine.....	145

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

М. А. ШВЕЦЬ

ШЛЯХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ — ДЕВ'ЯТА РІЧНИЦЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Швець Микола Антонович — голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації, кандидат технічних наук

Державність України має багатовікову історію і глибокі традиції. Активною силою цього процесу завжди виступала творча діяльність українського народу — провідного носія державницької ідеї і головного суб'єкта владних відносин. Протягом століть Україна накопичувала досвід побудови національної системи державного управління і самоврядування та їх правового регулювання, формувала певні урядові традиції та культуру. Використання цієї історичної спадщини є важливим джерелом побудови сучасної Української держави.

В той же час, як відомо, досвід державного будівництва в Україні має також і свої драматичні сторінки. Двічі вона була позбавлена своєї національної незалежності й державного суверенітету. Безсумнівно, що це відбувається на стані громадського усвідомлення сучасних соціально-економічних та політичних процесів, викликає в суспільстві дискусії щодо характеру держави, напрямків та змісту її внутрішньої і зовнішньої політики, питань державного будівництва, формування інститутів влади і їх функцій, кадрової політики тощо.

Минає ХХ століття, ми стоїмо на порозі нового ХХІ сторіччя. Далеко не всім поколінням судилося бути свідками зміни сторіч, не кажучи вже про тисячоліття. Якою буде нова епоха для України, її народу, для кожного з нас? Що нам треба залишити у минулому, а що взяти з собою у дальню дорогу?

Дев'ята річниця незалежності України, яку ми святкуємо сьогодні, дає привід для того, щоб проаналізувати наші здобутки і недоліки на складному шляху сучасного державотворення.

24 серпня 1991р. Верховна Рада УРСР, з огляду на небезпеку, яка створилася у зв'язку з спробою державного перевороту в СРСР, прийняла постанову і Акт проголошення незалежності. Україна стала незалежною демократичною державою.

Шлях до реального суверенітету почався 16 липня 1990р., коли Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка мала величезне значення для подальшої боротьби за державну незалежність. Хочу привернути увагу на дуже важливі обставини прийняття обох доленосних для України документів: і Декларація, і Акт приймалися голосами більшості депутатів Верховної Ради України, не зважаючи на існуючі розбіжності в їх політичних та ідеологічних поглядах. Поява незалежності України не була ані випадковим

явищем, ані щасливим дарунком долі. Це був цілком закономірний процес, свого роду виклик історичної доби, що добре усвідомлювали політики того часу.

Впродовж цього десятиріччя Україна виборолася свою незалежність і утвердила себе високоавторитетною державою у світовому співтоваристві, — підкреслюється в Посланні Президента України до Верховної Ради України 2000р. «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки». В штормових умовах перехідного періоду Україна не лише вижила як самостійна держава, а й зробила впевнені кроки шляхом системного оновлення всіх сфер суспільного життя, його демократизації, прилучення до надбань сучасного цивілізаційного розвитку, європейських цінностей. За цей час започатковано нову модель політичної системи України, закладено фундамент її державного устрою, утверджуються основи громадянського суспільства, попри всі складнощі відбувається розвиток культури, йдуть глибокі перетворення в економіці. Україна утвердила себе повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства.

Тому закономірно, що Україна практично відразу включилася в загальноцивілізаційні процеси у статусі рівноправного учасника, який співвідносить внутрішні завдання з нормами і параметрами світової практики. За 1991-1999 роки Україну визнали більш 140 держав і більш 100 держав установили з нею дипломатичні відносини.

Колосальна і багатогранна справа сучасного державотворення була розпочата на фундаменті, який закладався впродовж віків. За нами — велике, героїчне минуле, позначене звитягою і випробуваннями, здобутками і протиріччями, болісними помилками, трагедіями і втратами. І все це — наша історія, провісництво майбутньої свободи.

Ідея відродження незалежної держави жила, незмінно пробивала собі дорогу — від розпаду Київської Русі до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, від Шевченківського «Кобзаря», цієї духовної Конституції України — до проголошення Української Народної Республіки й акту Злуки з ЗУНР, впродовж радянських часів, за яких завершилося збирання історичних українських земель, аж до найвищого злету на цьому шляху — проголошення незалежності і референдуму 1991 року. Тоді народ раз і назавжди сказав: державі Україна — бути!

Проте свята не мусять заступити аналіз актуальних проблем сучасного державотворення. Базовою умовою

люлозно-паперовій — 16,2%, легкій промисловості — 22,7%.

В Дніпропетровській області у січні-червні 2000 року до бюджетів усіх рівнів мобілізовано 925,9 млн.грн. (108,2% до прогнозу), що на 128,0 млн.грн. або 16% більше фактичних надходжень відповідного періоду минулого року, скоригованих до діючих умов оподаткування. Із загальної суми надходжень до Державного бюджету надійшло 510,9 млн. грн. (55,2%), до місцевих бюджетів області — 415,0 млн.грн. (44,8%). Прогнозне завдання щодо надходжень до Державного бюджету забезпечено на 101,4%, а до місцевих бюджетів — на 118,1%. За попередніми даними надходження до загального бюджету області за 6 місяців 2000 року склали 399,6 млн. грн., що на 8,3 млн. грн., або на 28,4% більше минулоріччя. Середньомісячні надходження на 10,2 млн.грн, або на 18,1% перевищили показники 1999 року. Всі податки і збори надходили до бюджету області у поточному році грошовими коштами.

У відповідності до виробленої згідно з Посланням Президента урядової Програми «Реформи заради добробуту» протягом чотирьох останніх місяців в Україні вдалося приборкати складну проблему простроченої та поточної заробітної плати перед працівниками бюджетної сфери. За останні чотири місяці немає поточної заборгованості з виплати пенсій. Планується, що в цьому році вдасться повністю розрахуватися з простроченими пенсійними заборгованостями за попередні роки.

Дніпропетровська область посідає за цим показником одне з перших місць в Україні. В області відсутня заборгованість працівникам бюджетної сфери, що фінансується з місцевих бюджетів. Своєчасно і в повному обсязі профінансовано виплату пенсій.

Досягнення стратегічної мети — стабільного соціально-економічного розвитку — потребує нарощування інвестиційних ресурсів, послідовного збільшення частки капітальних вкладень у ВВП, поліпшення структури інвестиційних джерел та оптимізації напрямків їх вкладення. Завдання полягає в тому, щоб забезпечити стимулювання процесів нагромадження й ефективного використання інвестиційних ресурсів відповідно до визначених пріоритетів економічного зростання, зокрема перспектив інноваційного розвитку.

В Дніпропетровській області основним напрямком інноваційної діяльності на підприємствах у першому півріччі 2000 р. було засвоєння виробництва нових видів матеріалів, виробів, продуктів. Освоєно 129 найменувань нових видів продукції, що у 1,7 рази більше відповідного періоду минулого року, у тому числі товарів народного споживання — в 1,3 рази. Обсяг іноземних інвестицій в економіку області складає понад 183 млн. дол., а кількість підприємств з іноземними інвестиціями становить 335.

Основна сутність стратегії економічного та соціального розвитку України на 2000-2004 рр., викладена у Посланні, полягає у реалізації чітко окресленого завдання: прискорене виведення економіки на траєкторію стійкого зростання через глибокі структурні зміни поглиблення курсу ринкових реформ, активну і послідовну соціальну політику. У цій формулі сконцентровано не лише переконаність у можливості позитивних зрушень, реальних і відчутних змін уже в найближчій перспективі, а й сподівання на краще майбутнє кожного співвітчизника, кожної родини, на зміцнення нашої держави, її прилучення до надбань сучасного цивілізаційного розвитку.

Виконання цих завдань буде найкращим подарунком до наступної — 10-ї річниці незалежності України.

Е. Н. СУЛИМА

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ И ПРОБЛЕМА КОНСОЛИДАЦИИ ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Сулима Е.Н. — начальник управления по вопросам внутренней политики Днепропетровской облгосадминистрации, кандидат философских наук

Прошедшие президентские выборы 1999 года показали полярность в украинском обществе по основным, принципиальным позициям. Во втором туре выборов оказались два лидера, отстаивающие противоположные пути развития Украины.

Проблема выбора пути развития Украины (социал-коммунистического, социал-демократического или либерального) отнюдь не является простой, как это иногда представляется. Ведь нередко люди голосуют не за те или иные идеалы, не в соответствии со своими идеологическими предпочтениями, а протеста против плохих условий жизни, тех или иных политиков.

Как видно из информации, полученной при опросе центра «Социополис» на вопрос: «Если говорить в целом о социально-экономической ориентации нашей страны, то

какой из предложенных вариантов для вас наиболее предпочтительней?

а) — Украина должна стать страной с действительно рыночной экономикой, где каждый живет так, как заслужил, на то, что заработал, с минимальной системой социальной защиты только для тех, кто действительно не может себя обеспечить (по типу США) ответило — 18% респондентов;

б) — Лучше всего, если Украина пойдет по тому пути развития, который «проповедают» социал-демократы — т.е. станет страной, где наряду с развитием частной собственности, предпринимательства, обеспечиваются широкие социальные гарантии для всех, эффективная социальная защита для обездоленных (по типу Швеции) — 47%;

в) — Нам лучше всего вернуться к построению соци-

алистического общества, с общественной собственностью на средства производства, плановой экономикой и др. (как у нас было до перестройки) ответило — 23% опрошенных.

Как отмечают социологи, доля сторонников возврата к социализму постоянно снижается и все более растет доля тех граждан Украины, которые выступают за социал-демократический путь развития. Однако и эти данные вряд ли можно считать «окончательными», т.к. выбирая те или иные идеалы, респонденты могли опять же ориентироваться не только на определенные идеологические ценности, но и на реальное состояние экономики страны, возникающие у них лично проблемы.

В соответствии с данными опроса центра «Социополис» деление респондентов по идеологическим воззрениям таково:

- сторонников коммунистической и социалистической идеологии — 4,6%
- сторонников социал-демократической идеологии — 12,4%
- сторонников социал-либеральной идеологии — 4,1%
- сторонников либеральной идеологии — 2,2%
- лиц, не имеющих четкой идеологической позиции — 76,7%

Как видно «чистых» коммунистов и социалистов в нашей стране не так уж и много, гораздо больше тех, кто уже «принял» социал-демократические или либеральные ценности. Впрочем, подавляющее большинство населения в идеологическом плане пока полностью «невинно». Отсюда — колоссальные возможности украинских партий в идеологической работе, привлечении сторонников.

Эту мысль подтверждают исследования, проведенные отделом исследований региональных аспектов национальной безопасности ДФ НИСИ, совместно со службой «Социо-маркет», в конце мая т. г среди населения области (выборка 338 человек: Днепропетровск, Днепродзержинск, Марганец, Орджоникидзе, Желтые Воды, Апостоловский, Пятихатский и Софиевский районы). Исследования проводились по уровню доверия населения социальным институтам и партийным ориентациям жителей области.

Данные опроса свидетельствуют о невысоком уровне доверия таким социальным институтам государства, как Верховная Рада (полностью доверяют и в основном доверяют — 17,5 % и совершенно не доверяют, в основном доверяют — 47,3 %) и Правительства (17,2% и 40,3% соответственно). Невысокий балл доверия правоохранительным органам. Больше доверяют церкви и армии (42% и 39% соответственно).

По данным опроса среди политических партий наибольшей симпатией пользуется Компартия (30,2 %), социал-демократическую партию (объединенную) и Народный Рух (Г.Удовенко) поддерживают 5,3 %, ПСПУ (Н. Витренко) — 4,7 %, НДП — 2,4 %, «Батькивщину» — 1,2 % опрошенных.

Против всех партий высказались 15,4 % респондентов, более 42% не определились со своим отношением к политическим партиям.

Итоги голосования за Л.Д. Кучму (42,5% от общего числа избирателей) говорят о необходимости консолида-

ции и согласия в обществе. Тем более, что результаты голосования имеют региональные признаки, которые указывают на сохранение своеобразной ментальности людей, живущих на Востоке и Западе. Кроме того, многие голосовали не «за» одного кандидата, а против другого.

Говоря о социальной обстановке в Днепропетровской области необходимо отметить, что за последнее время она имеет тенденцию к обострению. Это вследствие процессов, происходящих в стране в целом. Рост производства, который уже должен был бы дать положительные сдвиги на местах, в жизни людей не ощутим. По оценке Президента Украины Л.Д. Кучмы, положительные тенденции в экономике не связаны с глубокими рыночными преобразованиями, не влияют на них и, следовательно, не могут быть стабильными и долговременными. Средний уровень зарплаты с 1997 года, когда этот показатель составлял 89 американских долларов, упал в текущем году до критической отметки 35 долларов США.

В условиях, когда фон социальных настроений «зашкаливает» и на местах должны искать варианты разрешения проблем, обращает внимание тот факт, что именно сейчас повышенную активность стали проявлять различные, неправославные миссионерские организации, стремящиеся индивидуально работать с людьми. Некоторые из них уже позволяют себе проводить массовые мероприятия, даже не поставив в известность местные органы власти. Это опасные симптомы и к ним нужно отнестись очень серьезно.

Сможет ли победивший социальный слой в обществе предложить пути преодоления конфронтации и достижения национального согласия? Во имя какой цели может произойти консолидация?

Сам термин «консолидация» расшифровывается как сплочение, укрепление, объединение различных социальных групп, слоев, организаций для преодоления кризисной ситуации, упрочения могущества государства.

Преобразования возможны лишь при установлении доверия со стороны населения к государственным институтам. Избрание Л.Д. Кучмы произошло на основе народного доверия. И если интересы людей, стремление обеспечить им достойную жизнь будут реально присутствовать в действиях властей, народ обязательно поддержит эти идеи и действия.

Субъективным фактором в консолидации украинского общества являются быстротекущие процессы в политизированной части общества. Казалось бы, эта социальная группа со своей миссией должна быть нацелена на объединение разновекторных движений в единый поток прогрессивного развития. Но этого не происходит. Ни в одной цивилизованной стране в XX столетии общество не продвигалось к консолидации через размножение политических партий. Процесс консолидации происходил за счет развития многочисленных общественных организаций и движений. Именно они за счет разнообразия и количества охватывали практически все общество и приближали народы занять определенную гражданскую позицию в той или иной сфере жизнедеятельности, одновременно давая человеку возможность проявить гражданскую позицию в позитивном солидарном действии. Наше же общество пока что охвачено протестными настроениями.

Идеологические разногласия и разнообразие полити-

ческих взглядов будут существовать, пока есть политические партии разного толка и различные интересы социальных групп. Но всегда есть и объединяющие идеи, на которых зиждется гражданское общество. Идеология «левых» или «правых» такую роль в Украине выполнить не сможет. Поэтому следует переходить от идеологического противостояния к здоровому прагматизму, вытекающему из реального положения вещей и базирующегося на решении проблем, общих для большинства. Консолидация должна стать стратегией и базисом в демократическом построении общества.

Как отметил в своем приветствии к 4-ой годовщине принятия Конституции Украины Н.А. Швец — «Основой консолидации нашего общества, является Конституция Украины. Но не следует забывать, что конституционные нормы, какими бы они передовыми и демократическими не были, сами по себе не изменят жизнь к лучшему. Сегодня, чтобы продекларированные Конституцией нормы общественного устройства стали реальностью, всем нам необходимы повышенная ответственность, самоотверженный труд ради одной цели — процветания Украины как цивилизованного европейского государства».

Вполне объяснимо, что в сложной экономической ситуации, сложившейся в настоящее время в стране, население более волнует проблемы, связанные с социально-экономической сферой, отодвигающие на второй план все остальные проблемы.

Поэтому крайне необходимо добиваться определенной координации усилий различных политических сил и социальных групп. Эти усилия в первую очередь должны быть направлены на отказ от поисков врагов, отказ от проведения политики конфронтации между «правыми» и «левыми», между ветвями власти, между президентом и парламентом.

Крайние формы поведения не дают ничего, кроме страданий и горя. Опыт же развития европейских демократий свидетельствует — единой идеологией, на основе которой можно достичь согласия и стабильного развития общества — является центризм. Само понятие центризма рассматривается как водораздел между консервативными и революционными силами. Лишь центризм доказал свою способность разрешать противоречия, группировать общество в переломный момент его истории.

Состоялся учредительный съезд общественного объединения «Центр». Создано объединение, которое сознательно отбрасывает, какую бы то ни было идеологическую заангажированность и ставит перед собой единственную цель — консолидацию усилий всего общества в поддержку реформаторского курса Президента Украины. Поддержка политики кардинальных политических и экономических реформ Л.Д. Кучмы на президентских выборах, направленная на выведение Украины в ряд высоко развитых демократических государств, должна перейти в практическую плоскость.

В своем приветствии съезду Л.Д. Кучма подчеркнул, что консолидация вокруг центристской идеи — это основа реализации сложных и масштабных социально-экономических задач, которые стоят перед нами на нынешнем, критически важном этапе.

Ключ к консолидации общества лежит в плоскости поиска новой интегральной идеи (взамен несработавшей

национальной идеи), способной стать центром общественного сознания и привлечь на свою сторону большинство населения. Эта идея должна аккумулировать в себе духовные ценности и ориентиры, доминирующие в обществе, приоритетное место в ней могут занять социальная справедливость и личное благополучие граждан, в основе которого лежит добросовестный труд на благо всего общества.

Современное политическое состояние в Украине обусловлено многими составляющими. Можно выделить три, на мой взгляд, основные: выборы Президента Украины, формирование большинства в Верховной Раде, проведение всеукраинского референдума по народной инициативе.

Повторное избрание на президентских выборах Л.Д. Кучмы дает Украине исторический шанс — выйти на путь устойчивого демократического развития, построить эффективную экономическую систему. Необходимость формирования парламентского большинства — это требование времени и реакция на результаты президентских выборов.

Разговоры по поводу того, что большинство является ситуативным, неконституционным — беспочвенны. Еще раз необходимо подчеркнуть, что парламентское большинство есть и от его стабильности зависит создание действенного, конструктивного механизма взаимодействия между законодательной и исполнительной ветвями власти.

Сегодня, когда сформировано парламентское большинство, имеет место относительная политическая стабильность. Состоявшийся референдум знаменует собой третью составляющую современного политического состояния. Была проведена огромная работа по организации и проведению референдума политическими силами всех направлений. Избиратели приняли ответственные решения по судьбоносным вопросам организации жизни общества.

Результаты президентских выборов, утверждение кандидатуры Премьер-министра Украины и формирование Правительства, ситуация на энергорынке, принятие Верховной Радой Украины Закона о политических партиях и поддержка в первом чтении законопроекта «О выборах народных депутатов Украины» с пропорциональной избирательной системой, стимулировали процессы в среде политических партий. Первоочередным, для большинства из них, стало переосмысление собственной стратегии и тактики, своего места и роли в обществе, организационное укрепление и поиски союзников, глядя в перспективу предстоящих парламентских выборов.

Перечисленные факторы обусловили также стремительный рост количества политических партий и организационные изменения в уже действующих партиях. Так, на сегодняшний день зарегистрировано 47 областных организаций политических партий (на 01.02.2000 г. в области было зарегистрировано 40 партий). В Украине зарегистрировано 99 политических партий.

Какова же ситуация в среде политических партий?

В левых и в левоцентристских партиях:

Для КПУ результаты президентских выборов оказались достаточно благоприятными.

Во-первых, ее численность выросла со 140 до 142 тыс. членов, КПУ приобрела политического союзника в лице

А.Ткаченко (бывшего председателя Верховной Рады Украины) и Селянской партии Украины, которая стала, по сути ее сателлитом;

во-вторых, партия в целом сберегла позиции в традиционно «красных» регионах, расширила свое влияние на аграрные Хмельницкую и Винницкую области;

в-третьих, участие во втором туре выборов П.Симоненко, за которого проголосовало почти 40% электората, укрепила авторитет КПУ, закрепила в общественном сознании имидж ведущей оппозиционной силы среди левых партий, — прежде всего — СПУ и ПСПУ.

В то же время Компартия начала утрачивать традиционную электоральную базу — рабочий класс. По словам П.Симоненко, большинство голосов, отданных за КПУ, принадлежит селянам. Главной причиной этого явилась неадекватность общественно-политическим реалиям — идеологической доктрины КПУ и избирательных технологий. В связи с этим на декабрьском пленуме ЦК КПУ были определены основные направления решения обозначенных проблем: модернизация идеологии, суть которой заключается в смещении, ее основных акцентов в сторону левого центра, формирование имиджа патриотической государственной партии и создание единого информационного комплекса для прорыва информационной блокады. При этом главное внимание уделяется формированию региональных электронных партийных СМИ.

Сейчас основные усилия КПУ направлены на противодействие парламентскому большинству, против усилий Президента и исполнительной власти по реформированию аграрного сектора.

Чем больше в Украине набирает силу частный сектор сельскохозяйственного производства, тем больше оказывается сопротивление рыночным преобразованиям в АПК со стороны консервативных сил, которые не принимают идею частной собственности на землю, особенно неприимыми коммунисты, социалисты и СелПУ, которые выдвигают многочисленные мифологические аргументы. Однако государство уже не имеет экономических резервов для увещевания и разъяснения, чтобы само себя сбросить.

Новый этап аграрной реформы в перспективе приведет к кардинальным изменениям социальной ситуации на селе и ослаблению влияния левых.

Здравый смысл требует создания в сельской среде пропаганды реформ через освещение позитивных примеров и фактически существующих незаконных действий против Указа Президента.

В ПСПУ в целом ситуация остается стабильной. Партия значительно расширила свои электоральные ресурсы в результате участия Н.Витренко в президентских выборах, в ходе которых она набрала 11,01% голосов. Однако недостаток финансов не позволяет сформировать развитую организационную структуру, проводить информационно-пропагандистскую работу, постоянно наращивать численность партии. В нашей же области ПСПУ еженедельно проводит митинги, они не многочисленны — до 20-30 человек, на которых активисты партии критикуют политику Президента, Правительства по социально-экономическим вопросам, в аграрном секторе экономики. Количество сторонников небольшое и нестойкое.

Поражение на президентских выборах А.Мороза су-

щественно ослабило позиции Соцпартии. Имидж СПУ как левой пророссийской партии достаточно крепко закрепился в общественном сознании. Невозможность конкурировать с КПУ в Юго-Восточном районе, и, с национал-демократическими силами, — в Западном и отчасти Центральном регионах также поставила перед СПУ проблему идеологической модернизации. В связи с этим на заседании Политсовета СПУ было принято решение о, ее переориентации на идеологические основы европейской социал-демократии, определена стратегическая линия партии на вступление в Социнтерн.

Идеологическая трансформация СПУ на фоне конфликта в ее руководстве привела к обострению противоречий между реформаторской и ортодоксальной частями партии.

Состоялся учредительный съезд и в июне презентация партии «Справедливость», организаторами которого стали И.Чиж и В.Арестов. Партия настроена на конструктивную работу с властью. Называет себя партией практического действия.

В областном руководстве Соцпартии произошли изменения. После отчетно-выборной конференции — руководителем стал Якунин Виктор Кузьмич. Березка В.В. планирует зарегистрировать областную организацию партии «Справедливость».

Таким образом, наиболее влиятельные партии левого направления КПУ и СПУ пребывают в идеологическом кризисе. По оценке экспертов состояние поиска идеологической идентичности значительно ослабляют организационное единство этих партий и способствует их расколу.

Ситуация в среде правых и правопоцентристских партий

Поражение кандидатов от этих партий на президентских выборах вынудило их переосмыслить собственную стратегию и тактику политической борьбы. Другой причиной этого стали малообнадёживающие для них (в условиях нынешней раздробленности) перспективы парламентских выборов 2002 года, что связано с возможностью принятия нового Закона «О выборах народных депутатов Украины», который предполагает внедрение пропорциональной выборной системы.

Осознание того, что сил каждой из существующих ныне правых и правопоцентристских партий недостаточно для преодоления 4 %-го барьера, активизировало объединительные процессы в их среде. Вместе с тем результативность этих процессов может быть ослаблена некоторыми факторами, а именно:

— наличием нескольких объединительных центров, — партии «Батьківщина», Українського Народного Руху (Ю. Костенко), Української народної партії «Собор» (А. Матвиенко), блока Народный Рух Украины — Партии «Реформы и порядок», партии «Вперед, Украина!», которые работают в одной части политического спектра;

— углублением внутрипартийных противоречий;

— расхождением партий, которые выступают субъектами и объектами объединительных усилий, в отношении к власти. Если, например, Республиканская христианская партия и ДемПУ входят в состав блока «Наш выбор — Леонид Кучма», Народный Рух Украины и Конгресс украинских националистов — в целом являются лояльными,

то Український народний Рух, Українська народна партія «Собор» і некоторые другие можно считать оппозиционными.

Таким образом, объединительные тенденции, которые намечаются в национально-демократической среде, практически нивелируются внутрипартийными и межпартийными противоречиями.

Ситуация в партиях — членах блока «Наш выбор — Леонид Кучма!»

Большинство партий — членов блока намерены укрепить свои позиции, надеясь на перспективу предстоящих парламентских и президентских выборов. В связи с этим отношения между ними иногда приобретают конкретный характер.

Наряду с НДП укрепляются позиции СДПУ (о) и «Демсоюза». Между последними, практически сложился тактический союз, который может при определенных обстоятельствах превратиться в стратегический. Не исключено, что в будущем они намерены расширить свое влияние на вышеупомянутые правые и правоцентристские партии. Бытует мнение о том, что на предстоящих парламентских и президентских выборах центристские и правые силы должны выступить против левых единым фронтом.

Принимая во внимание идеологическую разнородность, неодинаковый политический вес и электоральные возможности, тактические размышления партийных лидеров, пока что не нашла однозначной поддержки партий-членов блока идея создания единой предвыборной коалиции. В то же время такая возможность в принципе сохраняется, хотя ее реализация требует дополнительных внешних стимулов.

Важнейший ориентир — привлечение молодежи к общественно-политической деятельности. Молодежь не обременена идеологическими стереотипами прошлого, ориентирована на ценности современного развитого де-

мократического общества. Именно молодое поколение, сформированное в годы политических и экономических реформ, становится сегодня олицетворением будущего Украины.

Важным фактором формирования общественного мнения является работа местных газет. В этой связи особое место занимает освещение прессой проблемных вопросов, хода реформ в нашей стране. Важен не просто фактаж, а ведение разъяснительной работы — публикации комментариев специалистов, консультативные статьи юристов, привлечение соответствующих служб, способных компетентно ответить на письма читателей. Газеты не должны ждать какого-либо события в жизни страны для активизации публицистической работы, а планомерно освещать политику Президента Украины и правительства, развивать реформ в нашем государстве. Полезно местным властям вести постоянные рубрики, активизировать обратную связь путем ответов на вопросы читателей.

В связи с этим одной из целей создания управления по вопросам внутренней политики явилось улучшение взаимодействия между органами исполнительной власти и объединениями граждан.

В задачи управления входит проведение политических консультаций по актуальным вопросам общественно-политической жизни, разъяснение позиций Президента Украины и Правительства, установление отношений взаимопонимания и доброжелательности между областными органами власти и объединениями граждан, субъектами политического процесса.

Политика нашего государства сориентирована на защиту прав и удовлетворения потребностей людей, на формирование гражданского общества, а это требует консолидации всех политических сил, всех общественных объединений, всех социальных категорий населения. В этом залог конструктивной и созидательной работы на благо народа Украины.

В. В. ЧУМАК

ЄДНІСТЬ РОЗМАЇТОСТІ

Чумак Валерій Вікторович — голова Дніпропетровської міської організації Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода», генеральний директор НВО ДЕВЗ, кандидат технічних наук.

Реформування суспільства в усі часи було справою непростую й тривалою. Недарма ж у багатьох народів існує недобре побажання ворогу — нехай життя твоє пройде у часи перемін. Та як би там не було, держави, які проживали періоди переламів і прагнули вийти на якісно новий рівень існування, завжди потребували не тільки чіткої концепції бажаного результату, а й суспільної сили, здатної боротися за втілення цієї концепції. І як свідчить історія, такі сили, врешті решт, з'являлися, і, зрозуміло, не самі по собі, а як наслідок цілої низки суспільних процесів та трансформацій.

Переміни, які переживає зараз Україна, схожі з тими, що відбуваються у нинішніх незалежних державах — колишніх республіках СРСР, і водночас мають свій особливий характер.

У 1996 році група американських вчених, досліджуючи трансформаційні зміни на постсоціалістичному просторі, дійшла висновку: ступінь складності трансформаційного процесу визначається історичною протяжністю соціалізму — чим тривалішим був період соціалізму, тим об'єктивно складнішим є період трансформації.

З цим твердженням погоджується й радник Прези-

дента, професор Анатолій Гальчинський, який пише у своїй книзі «Обраним шляхом»: «Будь-які реформи взагалі не можуть бути легкими. Вони завжди, за усіх часів супроводжувалися втратами, болісними процесами, оскільки руйнується старе і на його місці поступово народжується нове, прогресивне. Водночас слід зважити на головну особливість трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах, у тому числі в нашій державі: вони постали значною мірою несподівано. Весь комплекс найскладніших проблем системних перетворень доводилося і донині доводитися вирішувати, як кажуть, на марші, з чистого аркуша, без належного наукового та експериментального забезпечення.»

Усім нам пам'ятні ейфоричні викладки ряду політиків та політичних партій, що поширювались напередодні першого Всеукраїнського референдуму. На ділі ж, здавалось би, міцний організм господарського комплексу України, який мав могутній потенціал, виявився надзвичайно вразливим. Перш за все через те, що структура так званого єдиного народногосподарського комплексу СРСР, до складу якого входила Україна, була побудована таким чином, щоб унеможливити відокремлення від нього будь-якого суб'єкта господарювання та його розвиток в автономному режимі. Завдяки «перевагам» такої спеціалізації Україна, перебуваючи у складі СРСР, виготовляла менш ніж 20 відсотків кінцевого продукту. Продуманість цього принципу повною мірою відчувало на собі і підприємство, яким мені доручено керувати протягом останнього десятиліття — науково-виробниче об'єднання «Дніпропетровський електровозобудівний завод». Наприклад, колісні пари, що виготовлялися у нас, йшли на електровози, що будувалися в Тбілісі, ми ж у свою чергу, повністю залежали від постачальників двигунів для тягових агрегатів від виробників з Новочеркаська. І таких прикладів маю чимало. Тож коли стався розрив звичних господарських зв'язків, підприємство пережило своєрідний колапс перш, ніж налагодило зв'язки з новими — українськими — постачальниками чи освоїло самостійний випуск необхідних вузлів. Що ж казати про труднощі в масштабах великої — за розмірами — країни!

Перші роки незалежності були непростими. Ситуація ускладнювалась неструктурованістю української економіки, не існувало власної економічної інфраструктури, своїх центрального банку, грошової, валютної, митної, платіжної, податкової систем, ринку товарів, капіталу і т.д. Україна не мала відповідного кадрового потенціалу. виправляти все це, формувати нові структури треба було, практично, з нуля, і необхідні кроки почали здійснюватися.

Водночас ряд об'єктивних причин, брак досвіду державотворення, деякі прорахунки у внутрішній політиці призвели до втрати можливостей більш успішного старту країни у нове існування. Таким чином, другий Президент незалежної України Л.Д.Кучма прийняв політичну естафету від свого попередника у гранично складних умовах. Суспільство знаходилося у лещатах жорстокої кризи: звичним явищем стали простої промислових підприємств, тривали затримки у виплаті зарплат і пенсій, продовжував падати життєвий рівень громадян України.

Започатковані в жовтні 1994 року Президентом Л.Д.Кучмою економічні перетворення мали на меті докор-

інну зміну ситуації. Курс, обраний ним, передбачав проведення в першу чергу глибокої лібералізації економіки, її роздержавлення та приватизації, здійснення максимально жорсткої монетарної політики, забезпечення на цій основі макроекономічної стабілізації. Альтернативи проголошеному курсу не було. «Його реалізація, — пише Анатолій Гальчинський, — попри всі складнощі, дала можливість у максимально стислі строки подолати гіперінфляцію, забезпечити стійкість гривні, створити об'єктивні передумови не лише для зупинення спаду виробництва, а й його зростання в конкурентноспроможних галузях.»

У 1994-2000 роках в економіці України відбулися глибокі якісні перетворення — сформовані основні атрибути національної економіки, створено базові засади змішаної багатоукладної системи, відбувся перелом у реформуванні відносин власності, сталися зрушення у напрямлі лібералізації господарських зв'язків, утверджено основи ринкової інфраструктури. За всіх складнощів трансформаційних процесів в Україні на практиці почала реалізовуватися модель відкритої конкурентної економіки, утверджується економічна свобода, розширюються можливості вибору сфери господарської діяльності, самоутвердження та самореалізації. На цій основі поступово змінюється суспільна психологія. А це — надзвичайно важливий чинник подальших позитивних зрушень.

Поступове нарощування суспільством соціальної бази для виходу з кризи передбачає створення і зростання таких організацій як Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода», які б не тільки вирішували поточні політичні завдання, а й взяли на себе непросту роботу з формування суспільної ідеології.

Чому саме «Злагода» вбачається мені перспективною у цьому відношенні? Будь-якій розумній людині зрозуміло, що виходу з кризи, перш за все, сприяє наявність у суспільстві громадянського миру та згоди, єдиної мети розвитку. За наших умов це — створення соціальне орієнтованої держави, за яке виступає «Злагода». На нашу думку, така спрямованість здатна об'єднати різні політичні сили, чий позиції співпадають лише частково, однак орієнтуються на загальнолюдські цінності, мають спільні інтереси.

Як організація, «Злагода» ще дуже молода. Вона виникла у 1999 році як реакція на роз'єднаність демократичних сил України. У статті — «Злагода» — крок за кроком», надрукованій у №7-8 журналу «Україна», так говориться про причини створення об'єднання: «Економічна криза, межа тисячоліть, брак консолідуючої ідеї, соціальні протиріччя, вибори Президента й курсу, яким рухатиметься Україна в новому тисячолітті, — усе це разом поклало до життя феномен Всеукраїнського об'єднання «Злагода»

Виникнення «Злагоди» зафіксоване 15 січня 1999 року на зборі ініціаторів створення Всеукраїнського об'єднання демократичних сил, що пройшли в Українському домі в Києві. Тоді слово «злагода» було використане як робоча назва. До оргкомітету увійшли 15 осіб: прем'єр-міністр, народний депутат, письменник, академік, голова Асоціації студентських профспілок, інші достойні люди. Обрано 5 співголів оргкомітету: Валерія Пустовойтенка, Івана Плюща, Леоніда Кравчука, Володимира Рибачка та Олександра Омельченка. Виступаючи на тих зборах, Валерій Пусто-

войтенко сказав: «...ініціатива єднального процесу навколо ідей, пов'язаних з майбутнім країни, виходить від влади, яка вже пройшла горнило перших, найскладніших, етапів реформування і яка як ніколи потребує широкої громадської і політичної підтримки.» Нове громадське формування «Злагода» мало покласти початок утвердженню у реаліях незалежної держави поняття української політичної нації. Тут же на зборах було проголошено сприяння реалізації програми «Україна-2010».

У січні-березні 1999 року ініціатива створення «Злагоди» знаходить широку підтримку в регіонах. У більшості обласних центрів, міст та районів проходять збори, в яких беруть участь понад 50 тисяч представників громадськості, місцевих осередків політичних партій та громадських організацій. Найактивнішу підтримку ідея злагоди знайшла в регіональних осередках НДП, ЛПУ, СДПУ(о), ХДПУ, АПУ, Партії зелених України, Партії «Реформи і порядок». Найвірогіднішими кандидатами на єднання на основі «Злагоди» визнано центристські партії, менш імовірними — ліві та праворадикальної орієнтації. Частково підтримали ідею осередки РУХу, УРП, КУНу та СелПУ, які заявили, що не відкидають співпрацю. Привабливість цінностей та орієнтирів нового об'єднання підтвердила й підтримка з боку релігійних організацій України, що показала спільна заява 24 найвищих духовних осіб — представників усіх православних конфесій держави. Тож нове громадське формування вже з перших кроків виявило здатність об'єднувати на платформі спільних інтересів різноманітні суспільні сили. Інтерес суспільства до нового політичного формування засвідчили засоби масової інформації. Тільки у січні-лютому 1999 року «Злагода» 500 разів ставала об'єктом їх уваги. За даними журналу «Україна» у 309 випадках факт започаткування об'єднання оцінено позитивно, у 96 — нейтрально, у 88 — негативно.

19 березня 1999 року у столичному Палаці «Україна» відбувся форум єднання демократичних сил. «Злагода, — сказав, виступаючи на ньому Президент України Л.Д.Кучма, — це якісна характеристика суспільної моделі, яка здатна забезпечити здійснення самозбереження і розвиток української політичної нації у ХХІ столітті.» Підходи до ідеї «Злагоди» засвідчили «єдність розмаїтості». На важливий бік діяльності «Злагоди» звернув увагу народний депутат України Іван Драч, який наголосив на необхідності національної ідеології, що поєднала б в одному пакеті соціальні й національні орієнтири як базові.

20 березня 1999 року відбулися Всеукраїнські установчі збори (з'їзд) ВОДС «Злагода», у яких взяли участь 2643 делегата з усіх регіонів України. На той час ідею «Злагоди» підтримали територіальні осередки понад 30 партій, рухів, організацій, асоціацій України. Серед них — національні об'єднання чехів, поляків, вірменів, обласні товариства колишніх політ'язнів, «Просвіта», місцеві організації Українського козацтва, Екологічної ліги тощо.

З'їзд розглянув чимало важливих питань, зокрема, затвердив статут організації, сформував Раду об'єднання, обрав трьох співголів — В.Пустовойтенка, І.Плюща, Л.Кравчука. У його документах було затверджено, що «Злагода» має загальноукраїнський статус і діє на території України як громадська організація, має на меті всебічно сприяти розбудові демократичної, правової, соц-

іальної держави задля процвітання України — добробуту її громадян, побудови справедливого, громадянського суспільства, що орієнтується на загальнолюдські цінності. Також було наголошено на необхідності через реалізацію програми «Україна-2010» подолання економічної кризи її суспільстві, розвитку соціально-ринкового господарства. Ця економічна програма стала основою діалогу з органами влади, ґрунтом для розробки конкретних дій в регіонах.

Дніпропетровський осередок Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода» з перших кроків поставив перед собою мету консолідувати різноманітні політичні сили, що діють у місті — одному з крупніших промислових, наукових, культурних центрів України. Це завдання стало особливо актуальним з огляду на президентські вибори, що наближалися. Саме наступні вибори, прийняття Верховною Радою України Закону про політичні партії стимулювали процеси активізації політичних сил країни, передусім тих, що брали участь у президентському марафоні. Окрім того, ситуація сприяла значному зростанню кількості політичних партій, організаційним переминам в існуючих. Більшість правих та правоцентристських партій висували на президентські вибори власних кандидатів, які зазнали поразки ще у першому турі. Не дуже багаточисленні формування однак мали владні амбіції, бажання впливати на загальну ситуацію в державі. Це також сприяло виявленню їх потягу до об'єднання, пошуку союзників, політичних однодумців. Всі ці процеси відбувалися і у Дніпропетровську, де усі впливові політичні партії мають свої осередки. Врешті решт, вони також сприяли зростанню лав «Злагоди», її організаційному зміцненню.

Подібні єднання політичних партій і блоків на ґрунті спільних інтересів, що переважають у певний історичний період, є звичайною практикою у країнах зі сталими демократичними традиціями. Вони дозволяють долати роздробненість прогресивних сил, досягати найважливіших результатів, яких потребує суспільство на тому чи іншому етапі свого розвитку. В Україні ми все ще знаходимося у стадії навчання подібним спільним діям, коли доводиться жертвувати амбіціями та йти на поступки заради найважливішого. І «Злагода» стала своєрідною школою такого співробітництва.

На початку своєї діяльності на посаді голови координаційної ради міської організації «Злагода» до неї входили 450 чоловік. У період президентських виборів вона налічувала 95653 члени, зараз кількість тих, хто поділяє наші ідеї перевищила 100 тисяч. Як і в усій Україні, у нас мають місце і індивідуальні, і колективні членства. Серед останніх — відкрите акціонерне товариство «Дніпропрес» (3 тисячі членів), відкрите акціонерне товариство «Полімермаш» (2 тисячі членів). До складу міської «Злагоди» входить понад 200 первинних організацій, які об'єднали представників різних верств населення — робітників, освітян, інженерів, керівників підприємств, творчу інтелігенцію. Тож «Злагоді» нині дійсно під силу вирішення найрізноманітніших завдань.

Період становлення міського осередку «Злагоди», як і усього Всеукраїнського об'єднання демократичних сил, припав, як вже говорилося, на час президентських виборів, і ми не могли залишитись осторонь головної події в Ук-

раїні. Акції, які проводили тоді Дніпропетровці, були спрямовані на те, щоб встановити найтісніший контакт з виборцями, зробити їх своїми однодумцями, задовго до дня виборів переконати віддати голоси за нашого кандидата, яким, як відомо, був Леонід Данилович Кучма. «Програму Президента — в кожній дім», «Від душі до душі» — так називалися згадівські кампанії, під час яких відбувалися зустрічі довірених осіб, агітаторів з виборцями, йшло спілкування наших представників з окремими сім'ями. Водночас ми прагнули залучити якомога ширшу аудиторію на наші передвиборні мітинги. На них, на відміну від тих, що проводилися лівими силами не звучало закликів до конфронтації, протистояння. Навпаки, організатори докладали максимум зусиль, щоб зберегти і укріпити притаманний усім заходам «Злагоди» конструктивний характер, прагнення того, щоб демократія, загальнолюдські цінності остаточно зазакорилися в Україні. Окрім цього, в арсеналі «Злагоди» того періоду були участь та патронат культурних подій, розповсюдження агітаційних матеріалів під час турніру з волейболу на Кубок Президента України. Взяти дніпропетровці участь і у Всеукраїнській акції «Вінок «Злагоди», що стартувала у Севастополі. Метою акції була пропаганда резолюції першого з'їзду «Злагоди» «Про підтримку кандидатури Л.Д.Кучми на виборах Президента України». Головним завданням — закликати регіони України до згоди і злагоди в ім'я майбутнього, об'єднати тих, хто бачить Україну як демократичну державу, що йде шляхом реформ. Маршрут акції пролягав через Сімферополь, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кіровоград, Черкаси. Обласна газета «Вісті Придніпров'я» так писала про перебування учасників акції у Дніпропетровську: «Члени делегації були приємно вражені теплим, щедрим прийомом, наданим Дніпропетровщиною.» За словами керівника севастопольської організації Миколи Миценка, ще у жодному місті вони не зустрічали такої активної підтримки, такого широкого ставлення до ідей «Злагоди».

Тоді ж, у жовтні, відбулась конференція Дніпропетровської міської організації Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода». Соціологічні опитування, статистичні підрахунки, що передували конференції, довели: Дніпропетровська організація є найчисленнішою в Україні. Учасники конференції одностайно висловились за підтримку Л.Д.Кучми на виборах Президента України, обговорили та затвердили план дій на вирішальному етапі передвиборної кампанії.

У переддень виборів — події, що мала визначити подальшу долю держави, «Злагода» розповсюдила звернення до громадян України, у якому зокрема, говорилося: «Створення Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода» — це відповідь на нагальну потребу часу. У самій назві «Злагода» — одвічне сподівання українського народу на мирне і спокійне життя, утвердження України як незалежної демократичної держави, здатної гарантувати добробут усім своїм громадянам.

Із з'їзду Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода» прийняв рішення про підтримку на президентських виборах Л.Д.Кучми. Закликаємо вас підтримати рішення з'їзду об'єднання демократичних сил.

Ваш голос за Леоніда Кучму, разом з голосами ваших рідних, близьких і друзів, буде вагомим внеском у пере-

могу демократії.»

Результати президентських виборів у Дніпропетровську показали, що переважна більшість виборців віддали голоси за Л.Д.Кучму, отже зусилля, докладені «Злагодою», дали належні плоди. Ціну здобутої перемоги підвищувало й те, що на Дніпропетровщині діють міцні осередки лівих сил, і одним з передвиборних завдань «Злагоди» було протистояння поширенню впливу лівих партій в регіоні. І це вдалося, незважаючи на те, що ліві здійснювали спроби ідеологічного оновлення, намагалися «зіграти» на труднощях перехідного періоду.

Безумовно, найвагомим аргументом у передвиборній боротьбі були результати діяльності Л.Д.Кучми на посаді Президента України. Як було зазначено у документах «Злагоди», «... завдяки виваженій політиці Л.Д.Кучми набирає сили курс соціальних реформ, який здатний захистити незалежність і суверенний розвиток нашої держави, подолати наслідки трансформаційної кризи, гідно облаштувати життя людей. Реалізується програма «Україна-2010», яка має підґрунтя для стабілізації економіки і виходу на перспективні шляхи зростання вже найближчим часом.

Відбуваються процеси демократичної розбудови політичної системи, гармонізації відносин держави та територіальних громад, утверджується політика соціального партнерства». Голосування на виборчих дільницях 31 жовтня та 14 листопада 1999 року підтвердило, що курс Президента знаходить підтримку у переважній більшості мешканців України.

Подальший розвиток подій в країні підтвердив правильність політичного вибору, за який агітувала «Злагода». Вже 30 травня нинішнього року, виступаючи на V ІІІ з'їзді Українського союзу промисловців та підприємців, Леонід Кучма охарактеризував нинішній етап як час кардинальних змін в економіці, «...зрушення у цій сфері», « сказав він, зокрема, — засвідчили, що найтяжчий, найскладніший етап нами пройдено, а завдання, що ставляться у соціально-економічній сфері, мають під собою цілком реальне підґрунтя... Зростання обсягів промислового виробництва на 10,4 відсотка, у тому числі товарів народного споживання на 29,3 відсотка — це динаміка, без перебільшення, безпрецедентна. Таких темпів ми не мали не лише за роки незалежності, а й за останній двадцятирічний період перебування України у складі Союзу... Тепер треба насамперед закріпити і розвинути позитивні зрушення, забезпечити їх необоротність».

Взяти участь у затвердженні позитивних тенденцій в суспільстві — таке завдання ставить перед собою Дніпропетровська міська організація Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода». Як організація регіональна, вона вбачає свій обов'язок у підтримці конкретних проектів, що реалізуються на Дніпропетровщині. Так, зокрема, у науково-виробничому об'єднанні «Дніпропетровський електровозобудівний завод» йде наполеглива робота над втіленням національної програми з розвитку електровозобудування, створені і вже працюють на залізницях перші українські магістральні електровози, розпочалася праця над випуском якісно нової моделі електровоза, що буде випускатися спільно з німецькою фірмою «Siemens.» Більшість працівників об'єднання є членами «Злагоди», окрім того, завдяки контактам з представника-

ми «Злагоди» у різних регіонах України, різноманітних адміністративних установах вдається вирішувати поточні питання, необхідні для прискорення робіт.

Водночас підтримуючи економічні проекти та розробки, «Злагода» не відходить від реалізації свого головного завдання — формування суспільної ідеології. Вона має стати генератором нових єднальних ініціатив, які б дозволили консолідувати різні політичні сили. Про це свідчать пропозиції, зроблені членами міської організації «Злагоди» на конференції Дніпропетровського осередку. Серед запропонованого: реалізувати комплекс заходів щодо популяризації «Злагоди» як масової «прозорої» громадської організації ліберальної орієнтації, яка об'єднує всіх, хто усвідомлює необхідність вирішення будь-яких, у тому числі й найбільш важких, проблем тільки шляхом переговорів, пошуку компромісів; категорично відмежуватися від пропозицій щодо перетворення «Злагоди» на політичну партію та здійснювати це в програмі діяльності на 2000-2002 роки; організувати висвітлення конкретних результатів діяльності міської організації «Злагода» та її впливу на суспільно-політичні стосунки через засоби масової інформації; здійснювати патронат «Злагоди» над спортивними, концертними, театральними та іншими популярними масовими видами мистецтва; проводити під егідою «Злагоди» систематичну лекційно-роз'яснювальну роботу щодо найважливіших суспільно-політичних подій.

Як вже говорилося, «Злагода» об'єднує у своїх лавах представників різних соціальних груп, різноманітних фахів. Звідси — широкий спектр інтересів її осередків: від спри-

яння діалогу влади з громадськістю й порозуміння між різними політичними партіями і рухами — до проведення наукових конференцій, боротьби за збереження робочих місць, допомоги багатодітним родинам, підтримки мистецьких акцій та молодіжних фестивалів, вирішення побутових проблем мешканців міста. Участь у минулих президентських виборах дала нам надзвичайно цінний організаційний досвід, досвід активного спілкування з людьми, співпраці з представниками різних партій. Ми справилися зі зливою термінових невідкладних справ, здійснили накреслене установчими зборами об'єднання, і це дає підстави для певного оптимізму в оцінках майбутнього «Злагоди». Його підтверджують і дані опитування, проведеного у травні соціологічним сектором «Соціологіс» (м. Київ) серед працівників органів державного управління, керівників обласних організацій різних партій, журналістів, соціологів, політологів. (Зауважу, що 58 відсотків опитуваних мають вчені ступені). За результатами опитування «Злагоду» визнано беззаперечним лідером серед громадсько-політичних організацій України. 26 відсотків респондентів назвали її силою, яка у перспективі може здійснити найбільший вплив на забезпечення виходу країни з кризи; друге за впливовістю об'єднання «Правда проти сили» набрало 17 відсотків голосів.

Останніми роками наше суспільство втомилася від безкінечних політичних дискусій і конфронтацій. Об'єднуюча ідеологія «Злагоди» стане, на мою думку, політичною платформою багатьох демократичних сил, що прагнуть працювати задля розквіту України.

В.Є. РОМАНОВ

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

(матеріали до єдиного дня інформування)

Романов В.Є. — заступник директора ДФ УАДУ, кандидат історичних наук, доцент

Одним з основних напрямків діяльності держави є здійснення внутрішньої політики. Особливого значення вона набуває в умовах перехідного періоду, суттєвих змін соціально-економічного та політичного устрою країни. Президент України Л.Д.Кучма в своєму виступі 22 лютого 2000 р. у Верховній Раді підкреслив: «Йдеться перш за все про те, що Україна, звівши свою державну конструкцію, має тепер взятися за її внутрішнє влаштування, зосередитися на собі».

Що розуміється під терміном «внутрішня політика»? Це поняття включає в себе комплекс заходів, який охоплює напрями економічної, національної, демографічної, соціально-інтеграційної, соціально-культурної і т.п. діяльності держави, її структур та інститутів, зорієнтованих на погодження інтересів різних верств населення.

Звичайно особлива роль належить економіці. В умовах ринкових відносин значною мірою мусить змінитися і роль держави, функції якої нагадують арбітра на футбольному полі. Держава має своїми головними цілями:

1. Створення правової основи для ринкового господарства
2. Забезпечення макроекономічної збалансованості
3. Вплив на розподіл ресурсів та умови виробництва з метою підвищення його ефективності
4. Перерозподіл доходів з метою забезпечення соціальної справедливості

В Посланні Президента України Л.Д.Кучми до Верховної Ради підкреслюється, що «стратегічним завданням, епіцентром економічної політики на наступне п'ятиріччя є завдання приведення в дію механізмів випереджаючого розвитку з тим, щоб довести щорічне зростання ВВП до 6-7%. Лише такі темпи є достатніми для реалізації невідкладних завдань соціальної сфери, досягнення відчутних зрушень у піднесенні життєвого рівня населення і, перш за все, малозабезпечених громадян. Потрібно враховувати й те, що зазначені темпи зростання можуть стати реальними тільки за умови жорсткого підпорядкування цій меті основних важелів не лише інвестиційної та струк-

турної політики, а й фінансової, в т. ч. податкової, грошово-кредитної, банківської, митної, страхової та регуляторної.»

Такі темпи необхідні також і для того, щоб компенсувати втрати минулих років і взяти належний розгін на перспективу. А втрати відчутні. Суттєво зменшилася питома вага наукомістких галузей і зросла енерговитратних та сировинних виробництв. Внаслідок майже десятирічної кризи втрачено більшу частину економічного потенціалу.

В Посланні Президента України до Верховної Ради були проаналізовані причини значних економічних та соціальних втрат. Вони пояснюються трьома групами чинників:

Перша група — надзвичайно складні стартові умови. Лише у 1994 р. падіння ВВП склало 23%, промислового виробництва — 27%, сільського господарства — 17%. Давалися взнаки наслідки рекордної за світовими стандартами інфляції (1993 р. — 10256%). Дефіцит державного бюджету до ВВП за III квартал 1994 р. становив 20,5%.

На той час значна частина постсоціалістичних країн пододала кризові процеси. У 1994 р. приріст ВВП у Польщі, Угорщині, Словенії, Словаччині, Румунії склав від 2,6% до 5,2%. Удвічі меншими, ніж в Україні, були темпи падіння виробництва в Росії. В 1994 р. економічна ситуація в Україні була чи не найскладнішою з усіх постсоціалістичних країн — за винятком тих, де точилися міжнаціональні конфлікти.

Не секрет, що незалежна Україна успадкувала від минулих часів не всебічно розвинуту економічну систему, а певну частину загальносоюзного народногосподарського комплексу. Перш за все це стосувалося військово-промислового, паливно-енергетичного, машинобудівного комплексу, металургійної, хімічної промисловості тощо. Якщо країни Центрально-Східної Європи розбудовують свої економіки, спираючись на існуючі раніше загальнонаціональні промислові потужності, то Україні необхідно перебудувати свою економіку, створюючи замкнуті виробничі цикли, опановуючи виробництво широкого асортименту нових для неї стратегічних товарів. Навколо цього протягом років незалежності точилися гострі політичні дискусії, сутність яких зводилася до питання: в якому напрямку розвивати українську державність — як політичну надбудову над старими економічними зв'язками колишнього Союзу, чи як суверену, політично незалежну та економічно самодостатню країну. Це питання стає наріжним каменем політичного життя України останніх років.

Тому друга група чинників концентрується у сфері політичних відносин. Недоліки у здійсненні реформ, їх недостатня ефективність пояснюються значним загостренням протистояння між виконавчою та законодавчою гілками влади, деструктивними діями опозиційних сил, спрямованих на те, щоб будь-якою ціною дискредитувати курс ринкових перетворень, підірвати віру народу в його історичну перспективу. Внаслідок цього до останнього часу не були приведені у відповідність з вимогами Конституції України житлове, трудове законодавство. Лише зараз, після утворення в Верховній Раді конструктивної більшості і переходу керівних посад від лівих фракцій до правочентристського блоку, почалася робота над Податковим, Земельним кодексами.

Аналогічним чином блокувалися і бюджетний процес,

а також процеси приватизації, дерегуляції господарської діяльності та монополізації економіки, проведення земельної реформи, зокрема становлення в Україні ефективного державного регулювання ринку землі.

Третя група чинників пов'язана з недостатньою послідовністю у здійсненні реформ, рядом помилок та промахів. Серед них такі:

— не вдалося сформувати дієздатну систему державного управління ринковими перетвореннями, докорінно змінити стиль, методи та традиції, успадковані від адміністративної системи. В результаті утворилася глибока суперечність між новими (значною мірою ринковими) відносинами і діючою системою управління. Зазначена суперечність виступає чи не найсерйознішим гальмом соціально-економічного прогресу. Відповідно на нинішньому етапі пріоритетом номер один державної політики стає проведення глибоко структурної, адекватної новим реаліям економічних та політичних відносин, адміністративної реформи.

— дається взнаки і незавершеність судової реформи. Становлення судової системи як однієї з ефективних гілок влади нового типу здійснюється в країні занадто повільно. У цій сфері формується безпрецедентний інституційний вакуум, який потрібно якнайскоріше ліквідувати.

— неефективним та логічно незавершеним виявився процес приватизації. Її здійснення не забезпечило формування відповідального власника. Який був би зацікавлений в інвестиційній діяльності, прискореному оновленні виробництва, його реальному оздоровленні. Як наслідок, — поширилася неформальна приватизація з появою псевдовласників — осіб, які не мають юридичних прав власності, але фактично володіють майном підприємств та організацій. Зокрема, це явище було донедавна поширене у сільському господарстві. Значний прошарок псевдовласників перетворився у найконсервативнішу силу суспільства, яка, користуючись політичною підтримкою лівої опозиції, блокувала дальшу приватизацію, поглиблення реформ.

— належним чином не вдалося впорядкувати блок питань, пов'язаних із банківсько-фінансовою сферою. Слабкість значної частини українських банків не дає можливості забезпечити необхідне накопичення кредитних ресурсів, обслуговувати інвестиційний процес.

— недостатній розвиток малого та середнього бізнесу є певною мірою наслідком нерозвиненості кредитно-банківської системи, страхового ринку.

— впродовж усіх років незалежності не вдалося сформувати дієздатне ядро управлінської еліти, висококваліфікованих менеджерів. Як наслідок, кадровий потенціал ринкових перетворень лишається вкрай обмеженим.

— розвиток реформ стримувала недостатня робота над формуванням принципово нової, адаптованої до ринкової економіки соціальної інфраструктури.

Фактично, перелічені проблеми економічного і соціального буття України є найголовнішими завданнями здійснення її внутрішньої політики. Критичний аналіз, якому було піддано внутрішнє становище країни, сприяв початку процесу оздоровлення.

Вперше за тривалий період в Україні склалися незаперечні ознаки економічної стабілізації. Це можна проілюструвати на прикладі Дніпропетровської області.

В минулому році вдалося не тільки надолужити відставання з 90,9%, але й досягти приросту продукції промисловості в цілому за рік до 102,5%. Ця тенденція зберігається і в поточному році: за шість місяців досягнуто збільшення виробництва на 12,6% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року. Зростання виробництва досягнуто в 10 промислових центрах області у порівнянні з 4 за підсумками першого півріччя 1999 р.

Причому слід відзначити два принципових моменти — випереджуючи темпи випуску товарів народного споживання і зростання обсягів виробництва і зростання обсягів виробництва у машинобудуванні. Так, обсяги випуску ТНС за січень-червень 2000 р. склали 898,5 млн. грн. і зросли проти відповідного періоду минулого року на 23,0%, у т. ч. продовольчих товарів (без винно-горілчанних виробів і пива) — на 27,4%, легкої промисловості — на 18,4%, непродовольчих товарів (без товарів легкої промисловості) — на 18,0%, винно-горілчанних виробів і пива — на 21,0%.

Виробництво електродвигунів зросло на 3,3%, тролейбусів — на 8,3%, деревообробних верстатів — у 6 разів, бурякозбиральних машин — у 3,7 рази, автобусів — у 4 рази тощо.

Необхідно відзначити і зростання видобутку залізної руди на 15,6%, марганцевої — на 46,0%. Зростають обсяги виробництва і в основній експортній галузі — чорній металургії. Так, приріст чавуну склав 8,2%, сталі — 11,5%, прокату чорних металів — 12,2%, прокату готового — 11,7%, труб — 22,9%.

Безумовно, що ці цифри поки що не можна вважати свідченням остаточного перелому на краще. Проте, варто ще раз підкреслити — позитивну динаміку росту виробництва основних видів продукції ми спостерігаємо вперше за останні десять років. За цими цифрами стоїть реальне заробітна платня працівників, наповнення бюджету, зростання обсягів оборотних коштів підприємств, модернізація виробництва та інше.

В Посланні Президента до Верховної Ради відзначається, що однією з найбільш прогресуючих в українській економіці виявилася сфера зовнішньоекономічної діяльності: з 1993 р. по 1999 р. частка експорту товарів та послуг у структурі ВВП зросла з 26% до 53%. В першому півріччі 2000 р. зовнішньоторговельний оборот в Дніпропетровській області зріс на 40,3% (понад 1,5 млрд. дол. або майже 8,5 млрд. грн.), причому позитивне сальдо складає більш 1 млрд. дол.

Варто звернути увагу ще на одну симптоматичну ознаку економічної стабілізації. Балансовий прибуток підприємств області склав понад 367 млн. грн. у порівнянні з 232,4 млн. грн. збитків в першому півріччі минулого року. На 13,6% зросли обсяги інвестицій, які досягли 608 млн. грн.

Звичайно проблема інвестицій сьогодні одна з основних. Піднесення економіки багато в чому залежить від обсягів прямих іноземних інвестицій, оскільки це означає і розвиток високоефективних технологій, створення вітчизняної конкурентноспроможної продукції. За 5 років вони зросли в Україні у 7 разів: з 484 млн. дол. у 1994 р. до 3,2 млрд. дол. у 1999 р. В тому числі в Дніпропетровській області — до 183 млн. дол. Однак, треба визнати, що для масштабів нашої держави цього недостатньо, оскільки

тільки для Дніпропетровської області за експертними оцінками бажано було б мати інвестицій на суму близько 5 млрд. дол.

Тут дуже важливу роль повинна зіграти макроекономічна стабільність, що сприятиме акумулюванню внутрішніх і зовнішніх ресурсів через підвищення довіри інвесторів до економічної політики держави. Але слід пам'ятати про головне: в це мусить повірити населення України, бо головний інвестор є пересічний громадянин. Наприклад, в Польщі депозитні вклади на душу населення наприкінці 1999 року склали 1300 дол., що приблизно дорівнює загальному обсягу іноземних інвестицій в країну — 38,9 млрд. дол. (Для довідки: Польща має найвищі показники залучення іноземних інвестицій. Її економіка акумулює близько 40% усіх іноземних капіталовкладень до країн постсоціалістичної Європи. У 1998 р. в країну було вкладено 10,1 млрд. дол., у 1999 р. — 8,3 млрд. дол.). В Україні за експертними підрахунками тільки на руках населення знаходиться близько 12 млрд. дол. або 240 дол. на душу. Але депозитні вклади на душу населення складають трохи більш 50 дол., тобто лише п'яту частину готівкових грошей.

Хоча останнім часом «процес пішов». В першому півріччі 2000 р. банківські внески населення зросли майже у 3 рази і збільшилися на 750 млн. грн. Тобто фактично наше населення прокредитувало посівну кампанію, оскільки банкам для цих цілей треба було виділити 660 млн. грн.

Випереджаючий розвиток економіки необхідний і для реалізації невідкладних завдань соціальної сфери, досягнення відчутних зрушень у піднесенні життєвого рівня населення, перш за все його малозабезпечених верств, оскільки за десять останніх років життєвий рівень знизився майже у 2 рази. Тому активна соціальна політика держави — це імператив сьогодення.

Існує чотири основних моделі соціальної політики:

— континентальна німецька модель, яка ґрунтується на схемах соціального страхування, спрямованих на забезпечення зайнятості працездатного населення;

— південноєвропейська, що ґрунтується на ролі сім'ї, родини;

— британська модель, яка раніше базувалася на універсальних принципах, а зараз тяжіє до ринкових принципів;

— скандинавська модель, яка базується на принципах загального залучення.

Моделі соціальної політики перехідного періоду мають свої варіанти, які базуються на особливостях економічного, соціального життя, культурних традиціях кожної країни. Україна активно шукає свій шлях вирішення цієї болісної проблеми.

В Посланні Президента України до Верховної Ради ставиться за мету досягнення у 2000-2004 рр. зростання у 1,3-1,4 рази реальних доходів населення, забезпечення продуктивної зайнятості населення та створення 1 млн. нових робочих місць, підвищення мінімального рівня трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

За деякими оцінками близько 35% робочої сили потрапили під прес офіційного або прихованого безробіття. Протягом 90-х років біля 7 млн. найбільш мобільних працівників, як правило, з високим рівнем освіти та кваліфі-

кації емігрувало (постійно чи тимчасово) у пошуках роботи, кращих умов життя до зарубіжжя. Серед них понад 6 тис. докторів та кандидатів наук, що значно послаблює економічний потенціал країни, посилює кадрову небезпеку держави. Адже підготовка одного доктора наук згідно з міжнародними оцінками вимагає загальних затрат у сумі близько 1,5 млн. дол., у тому числі прями витрати — до 300 тис. дол.

Ключ до вирішення проблеми полягає в макроекономічній стабілізації. Статистика свідчить, що ці зрушення стали наочними.

У відповідності до виробленої згідно Послання Президента України до Верховної Ради урядової програми «Реформи заради добробуту» в першому півріччі цього року вдалося приборкати проблему простроченої і поточної заробітної платні перед працівниками бюджетної сфери. Аналогічна ситуація і з пенсійним забезпеченням.

За перше півріччя Україна вийшла на рівень 46% приросту касових надходжень до держбюджету. Завдяки цьому вдалося більш ніж на 38 % збільшити обсяги поточних соціальних виплат. Якщо за 5 місяців 1998 р. обсяги соціальних витрат, що фінансувалися з бюджету становили 4,5 млрд. грн., за відповідний період 1999 р. — 4,3 млрд., то в 2000 р. — 5,8 млрд. грн.

Крім забезпечення поточних виплат пенсій в першому півріччі вдалося скоротити на третину пенсійну заборгованість за попередні роки. Якщо на початку року лише 32% українських пенсіонерів не мали простроченої заборгованості, то на 1 липня — вже 72%. До кінця року урядом планується повністю розрахуватися з пенсіонерами за борги минулих років.

Дніпропетровська область посідає за цим показником одне з перших місць в Україні. В області відсутня також заборгованість по зарплаті працівникам бюджетної сфери, що фінансуються з місцевих бюджетів. Основою стабільної виплати соціальних платежів є надходження до бюджету. У січні -червні 2000 р. до бюджетів усіх рівнів в області мобілізовано 925,9 млн. грн. (108,2% до прогнозу), що на 128,0 млн. грн. Або 16% більш надходжень за відповідний період минулого року. Причому надходження до загального бюджету області за 6 місяців 2000 р.

збільшилися на 88,3 млн. грн., або на 28,4% більш минулорічного періоду і склали 399,6 млн. грн.

Закріплення цих тенденцій закладається в проект бюджету 2001 року. Основною відмінністю бюджету наступного року має стати нова податкова політика, адже існуюча практика привела до того, що більшість підприємців подалася у тінювий сектор, який за різними оцінками складає від 50 до 60%. Нині там «прокручується» неконтрольована грошова маса на суму 8,6 млрд. грн., або 44,4% від її загальної маси. Ті ж, хто не зміг сховатися у «тінь», пішли шляхом бартеру. У 1999 р. рівень бартеризації у промисловості країни склав 32,7%.

Проте ситуація виправляється. Зокрема, в Дніпропетровській області у порівнянні з відповідним періодом минулого року обсяг продукції, яка була реалізована на бартерних умовах у загальному обсязі реалізованої продукції, знизився з 44,6% до 21,4%.

Оздоровленню економіки, активізації виробництва буде сприяти нова податкова політика, яка розробляється урядом. В її основу покладено зменшення рівня податків: на прибуток з 30% до 20-25 %, ПДВ — з 20% до 17%, податок на доходи громадян — з 40% до 20-10% (в залежності від шкали їх доходів).

Це приведе до зростання купівельної спроможності населення, збільшення інвестування в економіку, активізацію діяльності дрібного та середнього бізнесу, який найбільш мобільний, чутливий до потреб ринку. В США в цей сфері працює близька 60% зайнятого населення. Майже 60% усіх діючих в японській промисловості фірм також належать до дрібних та середніх.

На це спрямована програма приватизації — створення в Україні реального власника. Якщо у 1998 р. від приватизації бюджет отримав 500 млн. грн., у 1999 р. — 800 млн. грн., то план на 2000 р. складає 2,5 млрд., а в 2001 р. планується отримати до бюджету 10 млрд. грн.

Таким чином, досягнення стабілізації і подальший розвиток економіки складають найголовніше завдання здійснення внутрішньої політики держави. Від того, наскільки повно вдасться досягнути поставлених завдань залежатимуть інші сфери внутрішньої політики — від екологічних проблем до міжнародних стосунків.

Література:

1. Кучма Л.Д. Націю звеличують великі цілі і діла. - Київ, 2000.
2. Ющенко В. Головне для уряду — чітко відчувати баланс своїх можливостей // Урядовий кур'єр. - 2000. - 30 червня
3. Павловський М. Зробити все можливе, аби президентська стратегія реалізувалась // Урядовий кур'єр. - 2000. - 4 лютого.
4. Мочерний С. Характер перехідного періоду в Україні 90-х // Віче. - 1999. - № 10.

СОЦІОЛОГІЯ

В. М. ЯКУБОВ

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ СІМ'Ї І ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Якубов Віктор Максимович — старший викладач Міжнародного освітньо-підготовчого центру Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту та бізнесу (м. Київ)

Сім'я як спільність людей, пов'язаних подружніми стосунками, взаєминами батьків і дітей, спільним веденням господарства, як первинний осередок суспільства з важливими соціальними функціями має особливе значення в житті кожної людини, її захисті, формуванні та задоволенні духовних потреб, забезпеченні первинної соціалізації. Сім'я є унікальним соціальним інститутом, посередником між індивідумом і суспільством, через неї з покоління в покоління передаються фундаментальні цінності; в ній сконцентрований потужний потенціал впливу на процеси суспільного розвитку. Але в той же час саме на сімейних стосунках відбиваються усі наслідки реформ, що проводяться в країні.

Не обминули сім'ю та призвели до значних змін її життєдіяльності й реформи, які були проведені в Україні протягом 90-х років. З одного боку, демократична атмосфера в суспільстві, свобода поглядів і вчинків поступово поширюються і на сім'ю. З іншого боку, більш обмеженими стають можливості сімейного відпочинку. Багато сімей постали перед проблемою неспроможності і дефіциту часу на виховання і розвиток дітей. Це, передусім, обумовлено додатковою завантаженістю батьків.

Становлення нових для країни ринкових відносин спричинило глибоку диференціацію доходів сімей, їх масове зубожіння, а також погіршення стану здоров'я людей, зменшення середньої тривалості життя, зниження якості інтелектуального потенціалу населення. За офіційними даними державної статистики, при існуючій в Україні межі малозабезпеченості (70,9 грн. на місяць) 25,7 % населення мають середній дохід на душу нижче цієї межі [1, с. 34]. При низькому рівні доходів в найскрутнішому становищі опинилися великі за розмірами сім'ї, багатодітні та сім'ї непрацюючих. Беззаперечним фактом є сьогодні й важкий економічний стан пенсіонерів, обумовлений, передусім, низьким рівнем пенсійного забезпечення та хронічними затримками виплати пенсій.

Погіршення життєвого рівня населення України, різке зниження реальних доходів переважної частини населення призвело до зростання у структурі використання доходів витрат на харчування та зниження витрат на непродуктивні потреби. Згідно з міжнародними критеріями, рівень витрат на харчування відноситься до переліку головних показників оцінки добробуту суспільства. Якщо витрати на харчування складають 2/3 доходу сімей чи більше — це є сигналом неблагополуччя і поширення бідності. В Україні,

за даними державної статистики бюджетних обстежень, витрати на харчування збільшилися в середньому майже в 2 рази.

Складнощі перехідного періоду зумовили погіршення не тільки економічної ситуації в державі, а й поглибили демографічну кризу, в якій опинилася Україна на початку 90-х років. Дітонародження — основний елемент самоутвердження, розвитку та існування сім'ї. В Україні малодітність стала загальноприйнятною нормою. Протягом останніх кількох десятиріч середній розмір сімей скорочується поступово і майже рівномірно: у 1970 р. він становив 3,4 особи, у 1979 р. — 3,3, у 1989 р. — 3,2, а за обстеженням домогосподарств 1996 р. — лише 3,1 особи [1, с. 8]. За результатами лонгitudного соціологічного дослідження «Молода сім'я в Україні 90-х», яке проводить Український інститут соціальних досліджень, лише 6% молодих сімей мають двоє дітей, переважна ж більшість (62%) мають одну дитину, а третина (29%) зовсім не мають дітей. Слід зауважити, що реальні та уявні репродуктивні орієнтації молодих подруж розходяться, оскільки при відповіді на запитання щодо бажаної кількості дітей 67% бажали б мати двох дітей, 24% — одну дитину і 5% — трьох та більше. Причому, головними чинниками, які можуть вплинути на народження ще однієї дитини у сім'ї є: умова збільшення матеріального доходу (45% сімей) та покращання житлових умов (35%). 19% молодих сімей зовсім виключають можливість народження ще однієї дитини. Таким чином, скрутна соціально-економічна ситуація в країні безпосередньо здійснює вплив на реалізацію дітородних функцій молоді сім'ї. Але можна припустити, що свідомість значної частини суспільства зараз дещо гіпертрофована у бік перебільшення значення економічних чинників. В реальності, скоріше, змінюються життєві пріоритети молоді, на перший план висувуються такі цінності як кар'єра, самореалізація у суспільстві, бажання мати свободу від побутових і сімейних проблем.

Негативно впливають на народжуваність зменшення кількості шлюбів і збільшення кількості розлучень. Економічна криза, що охопила всі без винятку сфери суспільного життя, позначилась і на тенденціях цього соціально-демографічного явища. Так, за офіційними даними державної статистики, на початок 90-х років рівень реєстрації досяг 9,3-9,5 шлюбів на 1000 чоловік населення, а вже 1992 р. він зменшився до 7,6. В 1996 р. загальний коефіцієнт шлюбності досяг найнижчого рівня за весь по-

бутньої педагогіки.

Складні, болючі проблеми сьогодношньої сім'ї актуалізують необхідність нових підходів у розробленні й реалізації сімейної політики держави щодо підтримки сім'ї. Очевидною є необхідність докорінного переосмислення традиційних концептуальних підходів та існуючої соціальної практики в царині державної сімейної політики, розробка її ідеології й системи діяльності, комплексу заходів щодо забезпечення належного рівня відповідальності держави та її інститутів за родину, її пріоритетне становище і повноцінний соціальний статус в суспільстві, цілеспрямоване врахування її інтересів.

Особливого значення державна сімейна політика набуває за сучасних українських умов, коли сім'я зазнає трансформаційних процесів, які проходять хворобливо і суперечливо, переплітаються з гострими проблемами, викликаними соціально-економічною кризою. Водночас, коли сімейна політика як система діяльності держави ще не склалася, заходи, що вживаються в соціальній практиці, не охоплюють необхідного комплексу проблем, мають короткостроковий характер і, як наслідок, докорінні інтереси соціального інституту сім'ї цілеспрямовано не враховуються.

У перші післяреволюційні десятиріччя існувала ідеологічна установка на соціальну політику «одержавлення» сім'ї, що суттєво прискорило процеси руйнування патріархальної сім'ї, її переорієнтування на позасімейні цінності, передачу безпосередньо державним інститутам деяких традиційно сімейних функцій. Неоднозначну роль в життєдіяльності сім'ї відіграли індустріалізація і колективізація. Руйнування сімейної економіки і виробництва позбавили сім'ю додаткових доходів, а країну — такої галузі народного господарства як сімейне підприємництво. Деорганізація сімейного виховання зменшила вплив сім'ї на процеси розвитку дітей. Політика щодо сім'ї проявлялася переважно в регулюванні шлюбно-сімейних відносин, стимулюванні народжуваності, матеріальній підтримці сімей

з дітьми. В період з 20-х до першої половини 30-х рр. ця політика зосереджувалась на допомозі міським жінкам, які поєднували материнські обов'язки з працею в суспільному виробництві. З другої половини 30-х до 70-х рр. особлива увага приділялася підвищенню народжуваності і багатодітності, що було пов'язано з великими втратами населення в роки Великої Вітчизняної війни. У 70-80-х рр. держава концентрує зусилля на подоланні малозабезпеченості сімей з дітьми, стимулюванні народжуваності, підтримці батьків у вихованні дітей. Оцінюючи вжиті у той період заходи, слід зазначити, що крім їх обмеженості, викликаних як ідеологічними, так і іншими чинниками командно-адміністративної системи, вони відіграли важливу роль у забезпеченні соціального захисту материнства та дитинства [3, с.125].

В останнє десятиріччя в діяльності держави щодо сім'ї формуються певні позитивні тенденції. Суспільством усвідомлюється необхідність глобальних заходів щодо зміцнення сім'ї, сімейної політики. Підвищилася увага до проблем сім'ї на локальному рівні, створюються територіальні органи влади, до сфери яких безпосередньо входять розв'язання її проблем, аналіз становища, розвиток соціального обслуговування тощо. Створена низка громадських організацій, об'єднань, діяльність яких відбиває інтереси сім'ї. Тенденція зростання відповідальності держави за сім'ю знайшла відображення в законодавстві країни.

Отже, сімейна політика повинна бути комплексною і відбивати відносини держави і родини в усіх сферах життєдіяльності суспільства. А для того, щоб ця політика втілювалася в життя в позитивному сенсі необхідним є постійне теоретичне осмислення її з урахуванням змін умов, можливостей сім'ї тощо, що значно може підвищити ефективність вирішення складних практичних завдань суспільства щодо стабілізації, зміцнення і розвитку інституту сім'ї, формування державної стратегії і конкретних програм дій у сфері сімейної політики.

Література:

1. Про становище сімей в Україні. - К., 1999.
2. Населення України 1996: Демографічний щорічник. - К., 1997. -С.38; Україна у цифрах, 1997 р. - К., 1998. -С.116.
3. О положении семей в Российской Федерации. - М., 1998.

В. И. ЛАЗАРЕНКО

ПУТИ РЕИНТЕГРАЦИИ МОЛОДЫХ НАРКОМАНОВ К ПОЛНОЦЕННОЙ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПРОФИЛАКТИКА НАРКОМАНИИ

Лазаренко Виктория Ивановна — старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Днепротровского государственного университета.

Для решения вопроса о борьбе с наркоманией и путях реинтеграции молодых наркоманов к нормальной жизнедеятельности, необходимо, по всей видимости, исходить из того факта, что наркомания — это сложное, комплексное явление. Это означает, что в основе наркотизации мо-

лодежи Украины и распространения этого негативного явления лежит взаимодействие социальных, духовных, психологических, экономических и экологических факторов.

Кроме того, это проблема молодежная и носит меж-

дународный, глобальный характер. Поэтому к ее искоренению и профилактике необходим комплексный, межнациональный подход.

Необходимо отметить, что международные органы и организации всегда проявляли и проявляют все повышающийся интерес к борьбе с наркотизацией, предпринимают усилие к ее преодолению. Об этом свидетельствуют конференции, заседания комиссий и комитетов с участием представителей разных государств, разработанные и принятые международные протоколы, соглашения, конвенции и другие документы. Так, на заседании Шанхайской опиумной комиссии 1909 г. приняты документы об ограничении оборота наркотиков между государствами; на международной Гаагской конференции по опиуму 1911-1912 г.г. выработана первая в мировой истории конвенция о наркотиках 1912 г.; на Женевской конференции по опиуму 1924-1925гг. подписано Соглашение от 11 февраля 1925г., в соответствии, с которым производство курительного опиума признавалось подлежащим передаче в государственную монополию; на второй Женевской конференции 1925г. был расширен список наркотических средств и установлено, что наркотики могут производиться только для законных потребностей государства. Вскоре, после окончания Второй мировой войны Экономический и Социальный Совет ООН в 1946г. принял резолюцию об обеспечении постоянного надзора за международным контролем над наркотическими средствами и учреждении для этого Комиссии по наркотическим средствам. На конференции ООН по опиуму в Нью-Йорке 23 июня 1953 г. подписан международный договор, предусматривающий контроль за сырьевыми материалами (опиумным маком). На конференции ООН в Нью-Йорке принята действующая в настоящее время Единая конвенция о наркотических средствах с поправками, внесенными в нее в соответствии с Протоколом 1972г. о поправках к Единой конвенции о наркотических средствах 1961г. На специальной дипломатической конференции в Вене в 1971г. принята Конвенция об установлении контроля за психотропными средствами. В 1988г. принята Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ [1, 24]

Четко проявляется увеличение числа, и разнообразие мер, разрабатываемых международными организациями для противодействия распространению наркотиков.

Комиссия ООН по наркотическим средствам при поддержке ЭКОСОС (Экономический и Социальный Совет) в конце 80-х годов постановило разрабатывать национальные генеральные планы, в которых должна быть изложена национальная политика и первоочередные задачи, распределены обязанности и ресурсы для борьбы с наркотиками. Каждый генеральный план должен приниматься на национальном и региональном уровнях как единый документ, он становится необходимым условием для осуществления последовательной стратегии международного контроля за наркотиками.

О многообразии такого рода мер, можно судить, в частности, по тому, что на Международной конференции по борьбе с наркоманией, состоявшейся в Вене в июне 1988г. был представлен всеобъемлющий план деятельности по предупреждению распространения наркомании, включающий более 400 статей и пунктов, содержащих

рекомендации правительствам и организациям, разрабатывающим меры борьбы с этим злом, в том числе о международном сотрудничестве государств по борьбе с наркоманией. Международную программу ООН по борьбе с наркотиками (МПБН ООН) только за 1994-1995г и 1995-1996 г. включено 298 проектов, касающихся разнообразных аспектов борьбы с наркоманией. Из них 216 проектов завершены в 1994-1995 г.г., а остальные 82 проекта успешно реализуются. Совокупная сумма ресурсов, мобилизованных для выполнения проектов, предоставленная фондом МПБН ООН, составляет около 485 млн. долларов.

1994 году был создан отдел Европола по борьбе с наркотиками ЕДИ (Europol Drugs Unit), который находится в г. Гаага. Этот отдел занимается анализом информации и данных полицейской разведки, а также обменом сведениями между странами — членами ЕС относительно незаконной торговли наркотиками.

Среди стран — членов ООН доминирует позиция о главенствующей роли в отношении наркоманов медицинского подхода, так как в основе механизма потребления наркотиков находится ярко выраженная биологическая зависимость. При этом необходимо учитывать, что развитие заболевания происходит постепенно, проходя определенные этапы и имеет определенные закономерности, характеризуются определенными изменениями в организме, психике и социальных отношениях человека.

Развитие зависимости от наркотиков проходит, следующие этапы и осуществляется следующим образом.

Этап первых проб сопровождается поведенческими нарушениями.

Следующий этап усугубления наркомании — когда возникает потребность изменить свое психическое состояние с помощью психоактивных препаратов, в том числе наркотиков, характерно повторное употребление, учащение приема, формирование определенного ритма и стереотипа употребления, при этом употребление наркотиков является не самоцелью, а компонентом приятного времяпровождения, является стандартом группового поведения. Но уже формируется готовность к употреблению наркотиков. Важнейшим фактором, способствующим развитию наркомании, является «патохарактерологический сдвиг». Это означает, что нарушения поведения углубляются и трансформируются, и в поведении все чаще проявляются раздражительность, вспыльчивость, лживость. И такие изменения характера являются следствием приобщения к наркотикам. Но необходимо учитывать и то, что сами особенности характера могут быть тем фактором, который предрасполагает к наркомании и более быстрому развитию наркомании. Так, склонность к потреблению психотропных веществ, наиболее легко формируется у лиц с акцентуациями характера по неустойчивому, истероидному, эпилептоидному типам. Высока вероятность развития наркомании у людей, терпимых к различным отклонениям от психической и социальной норм, недостаточно ориентированных на достижение успеха путем упорного труда, оппозиционно настроенных по отношению к основным социальным требованиям, склонных к депрессиям [2,185-186].

Следующий этап (фоновой наркомании), на котором наряду с поведенческими отклонениями и микросоциаль-

ными факторами, все большее значение приобретают собственно наркологические феномены, а именно: происходит своеобразная переориентация психологической установки, перепробовав различные психоактивные вещества, человек начинает выбирать тот наркотик, который доставляет наибольшее удовольствие, таким веществом становится вещество с наиболее высокой наркологенностью или то, к которому человек наиболее чувствителен в силу своих индивидуальных особенностей. Собственно психической зависимости от предпочитаемого наркотика еще нет. Потребность наркотизации по-прежнему является ситуационной, тесно связана со стандартами группового поведения. Активных действий для поиска наркотика человек еще не предпринимает. Однако нельзя недооценивать значения этого этапа, так как он как бы подготавливает становление первой стадии наркомании.

Таким образом, уже на первых этапах употребления наркотиков поведенческие нарушения являются признаками нарушения социализации, сопровождаются нарастанием критических замечаний, неудач, отрицательной информации и отрицательных эмоций, что усугубляет дезорганизацию поведения и формирует психологическую защиту, которая позволяет человеку временно, иллюзорно-положительно воспринимать объективное неблагополучие. Со временем психологическая защита становится уже не эффективной и при возникновении угрозы невротического срыва организм инстинктивно ищет выход и находит его во внешней среде. Такими внешними средствами защиты от психотравмирующей ситуации становятся психоактивные вещества.

Диапазон отрицательных эмоций, которые возникают у человека в процессе взаимодействия с окружающей средой, очень широк. Они с одной стороны, являются причиной обращения человека к психоактивным веществам. С другой стороны, неблагоприятное длительное воздействие на организм неблагоприятных воздействий вызывают у человека стрессовое состояние до уровня биохимических процессов, что создает ощущение психофизиологического дискомфорта.

Длительное употребление наркотиков приводит еще и к тому, что человек уже не может достичь положительных эмоций благодаря психической саморегуляции или общению с другими, или благодаря общественной работе. Однако потребность в положительных эмоциях не уменьшается. Стремясь ощутить состояние удовлетворенности, радости человек не видит путей их достижения. Поняв, что такое состояние можно достичь искусственно, он, колеблясь, начинает употреблять психоактивные вещества.

1-я стадия наркомании характеризуется: повышением толерантности, что требует повышения дозы наркотиков, появляется собственно психологическая зависимость, когда наркотик становится лекарством для снятия напряжения в конфликтной ситуации, мысли о принятии наркотика становятся навязчивыми, трансформируются характерологические черты, происходят интеллектуально-мнестические расстройства, нарастает социальная дезадаптация, утрачиваются положительные ориентации, снижается чувство долга, ответственности, способность к сопереживанию.

2-я стадия характеризуется тем, что толерантность возрастает, требует учащения приема и увеличения дозы

наркотиков. Ярко выраженной становится физическая зависимость, меняется мотивация употребления наркотиков, основным мотивом становится купирование абстиненции, асоциальность становится ведущей, так как происходит утрата принципов, эмоциональных привязанностей, сочетается с необходимостью достать средства для приобретения наркотиков, абстинентный синдром приобретает ряд особенностей. В первой фазе абстинентного синдрома наряду с усилением влечения к наркотикам, ощущением озноба отмечается резкое усиление патохарактерологических черт. Это проявляется в чрезмерной возбужденности, грубости, агрессивности, некритическая лживость в этот период «переходит все границы». Все поведение подчинено одной цели — любой ценой достать наркотик. Постабстинентное состояние характеризуется астенией и в большей степени — апатией. Преобладает депрессивное настроение, отсутствие каких-либо интересов. Во всей полноте проявляется действие механизмов психологической защиты — вытеснение, рационализация, проекция, что затрудняет общение с лицами, больными наркоманией и процесс воздействия на них и переориентации [3,110-134]

Поэтому реинтеграция молодых наркоманов к полноценной жизни должна быть комплексной, что предполагает медикаментозное лечение, психотерапевтические и реабилитационные социотерапевтические мероприятия. С этой целью должны создаваться реабилитационные центры, которые располагали бы необходимыми медицинскими средствами. А управление такими центрами и ответственность за их функционирование должно осуществляться такими учреждениями как государственные службы здравоохранения, а не правоохранительные органы. К сожалению, в 1986-1987гг. реакция на распространение наркомании в нашей стране была однозначной — наращивание силового давления. Подобный подход привел лишь к обратному эффекту, к тому, что проблема злоупотребления наркотиками на Украине приобрела угрожающий характер, а также рост преступности, связанной с нею [4,39]. Поэтому при оказании помощи наркоманам важное значение имеет первоначальное стационарное обследование и лечение. При этом, уже на первых этапах реабилитации наркоманов медикаментозное лечение обязательно должно сочетаться с психотерапевтическими и психокоррекционными мероприятиями [5,154-156].

Медико-биологическая концепция наркомании является достаточно продуктивной уже несколько десятилетий. Однако в рамках биологической структуры не укладывается значительное число проблем, связанных с фундаментальными человеческими категориями, такими как мораль, этика, духовность, так как при наркомании страдают именно психологические и социальные качества личности. Поэтому последнее время все более успешно разрабатывается подход, согласно которому наркоманию рассматривают как результат нарушения взаимодействия индивида с окружающей средой. Человек, приобщающийся к наркотикам, встречается с ними в социальной среде. Необходимо признать, что любопытство, как и подражание, и гедонизм, в наркотическом поведении изначально играют особую роль. Но само оно, чаще всего зависит от уровня нравственного воспитания в семье, в школе, в той или иной сфере общественных отношений. И в целях реинтеграции наркоманов к нормальной жизни воздействие

именно среды может помочь исправить мотивационную структуру личности, создать иную ориентацию, изменить систему ценностей. «Поэтому нужно искать корни данного типа поведения не только в структуре и динамических особенностях личности, но и в социальном окружении, в конечном счете, в обществе в целом и понять при этом, что означают наркотики для индивидуума и для определенных групп населения в некоторых специфических социальных ситуациях. И желание изменить поведение можно легче добиться путем влияния на окружающую среду (социальную), чем пытаться воздействовать на индивидуум» [6,30].

Такой подход позволяет понять проблему наркомании и осуществлять реинтеграцию наркоманов с учетом социально—личностных факторов. Поэтому следующим, не менее важным этапом в процессе реинтеграции наркоманов должна стать социотерапия, как естественное продолжение психотерапевтических и психокоррекционных мероприятий. Социотерапия — это особая форма и разновидность психотерапии и психокоррекции, которая позволяет корректировать проблемы взаимодействия индивида с его окружением. И наряду с внутриспсихическими явлениями в социотерапии наиболее важными являются проблемы межличностных и социальных взаимоотношений.

Основными задачами социотерапии является воздействие на поведение человека с целью ресоциализации, то есть восстановление в человеке качеств, необходимых для нормальной жизнедеятельности в обществе, а также социальной адаптации лиц, которые испытывают определенные трудности процесса социализации.

Наркомания — это настолько тяжелое заболевание для человека и серьезное социальное бедствие, которое не только реально угрожает физическому, интеллектуальному, духовному развитию людей, но и социальному благополучию и влечет за собой настолько разрушительные последствия, как для отдельного человека, так и для общества в целом, что бороться с ней уже, когда первые пробы употребления наркотиков переходят в стойкую психологическую, а тем более физиологическую зависимость, уже крайне тяжело. Поэтому ООН рекомендует проводить среди молодых людей регулярную профилактическую работу по недопущению вовлечения их не только в систематическое, но и разовое употребление наркотиков. Эта профилактическая работа предполагает учитывать как индивидуальный возраст, так и общее отношение молодого человека к учебе, работе. Среди таких рекомендаций следующие: «Правительствам следует разрабатывать образовательные программы для детей и молодежи, особенно в возрасте 9-12 лет, с целью просвещения их об опасности, связанной с неправильным использованием и злоупотреблением наркотическими средствами. А также для решения проблемы злоупотребления наркотиками необходимо разработать и широко использовать весь диапазон вариантов лечения и профилактического просвещения» [7, с.17-18]. При этом сделан акцент на раннюю профилактику наркомании. Осуществление именно ранней профилактики стало необходимым потому, что первоначальное употребление наркотиков в настоящее время происходит в более раннем возрасте по сравнению с прошлым. И все чаще различные наркотики используются в комби-

нации —одновременно или в определенной последовательности. А также речь идет о создании кратко— и долгосрочных программ антинаркотической деятельности, составляемые на комплексной основе и с учетом самого тесного международного сотрудничества. Так как главное в деятельности профилактики и борьбы с наркоманией — координация, профилактика, настойчивость.

Успешная борьба с наркоманией на Украине (в первую очередь в молодежной среде), предполагает учет большого зарубежного опыта, и в первую очередь ООН.

В начале 90-х годов международный авторитет нашей страны значительно возрос в связи с активной позицией Украины относительно решения актуальных проблем мирового сообщества в рамках ООН, в том числе проблем борьбы со злоупотреблением наркотиками.

В настоящее время в Украине создается национальная программа комплексных мер борьбы с наркобизнесом. В основе этой программы находится идея государственной политики в предупреждении и правовом пресечении наркомании, а также результативном лечении наркоманов. Кроме того, Украина активно поддерживает и внедряет те формы работы зарубежного опыта, которые уже дают положительный результат в профилактике наркомании.

Можно, с достаточной долей условности, утверждать, что в мире существует 3 различных концептуальных модели социально—психологической работы с девиантной молодежью [8, 8]. Каждая модель имеет свою специфику в основных подходах, принципах к содержанию работы роли социальных институтов, как государственных, так и общественных, в реализации этой работы. Однако специфика государственного подхода не противоречит необходимости направлять свои усилия на достижение общей цели, а скорее умножает общие усилия и многообразие подходов к решению проблемы борьбы, профилактики и предупреждения молодежной девиантности.

В зарубежном опыте, где социально-психологическая работа ориентирована на профилактику аномалий в молодежной среде, реализация программ социально-психологической помощи рассчитана, прежде всего, на несовершеннолетних, молодежь от 14 лет. Применяемые методы и формы работы предполагают моделирование и стимулирование просоциальной активности молодежи. При этом естественным считается, что профилактическая работа должна быть всеохватывающей, комплексной, долговременной, проводиться в соответствующих социальных организациях разными специалистами.

И большая часть профилактических мероприятий в зарубежном опыте осуществляется в форме учебно-ролевых игр и тренингов. Так как игра и тренинг — наиболее естественная для детского и подросткового возраста, а также наиболее гибкая и удачная форма удовлетворения наиболее важных потребностей молодежи — в общении, самореализации. При этом они позволяют осуществлять диагностику и коррекцию трудностей поведения и закрепить определенные навыки поведения в различных ситуациях. Необходимо отметить, что различные формы тренинга являются наиболее удачной формой коррекции поведения и эффективным средством социально-психологического воздействия и на молодежь более старшего возраста, чем подростки. Тренинг опосредовано, за счет таких механизмов как видение себя со стороны, восприятие себя

через соотношение с другими, восприятие себя через восприятие другими, наблюдение собственных эмоциональных состояний способен дать толчок к глубоким личностным изменениям, развитию знаний, умений, ряда поведенческих навыков, опыта в межличностном общении, решения многих жизненных проблем.

Во многих странах основные концепции борьбы с наркоманией входят в учебные программы.

ческой работе, развитие международного сотрудничества в решении наиболее актуальных и трудноразрешимых проблем.

При поддержке Христианского детского фонда получил возможность на существование Всеукраинский фонд развития противонаркотических противоалкогольных программ. В рамках этой программы на Украине с апреля 1998 г. внедрялся проект «Скажи наркотикам — Нет!».

Таблица 1.

Мнение респондентов о значимости мотивационных факторов приобщения к наркотикам в зависимости от возраста, %.

Мотивационные факторы приобщения к наркотикам	Возраст респондентов						
	До 18 лет	19-24	25-30	31-40	41-50	51-60	60 и старш
Неумение отказаться	32,3	19,1	34,9	28,0	19,4	29,1	22,1
Желание испытать новое	32,1	46,6	49,0	32,7	32,9	31,7	16,7
Желание доказать, что способен на поступок	24,9	22,4	20,0	17,7	12,1	22,5	8,8
Потребность выйти из состояния подавленности	27,8	17,6	23,7	21,9	20,2	18,7	8,8
Интерес	50,9	52,7	52,4	53,5	51,2	48,0	33,4
Отвращение к запретам	7,4	10,9	10,6	10,7	5,5	11,7	4,8
Нежелание работать	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	4,1	1,4
По глупости	2,5	1,3	1,0	1,4	2,3	1,0	2,9
Отсутствие силы воли	0,0	0,0	0,0	0,5	0,4	2,5	1,5
Безответственность	0,0	0,0	1,2	0,2	0,4	3,0	2,5

Украина идет по пути освоения различных форм зарубежного опыта и работы, а также создания наиболее приемлемых форм профилактической и коррекционной работы с учетом собственных условий.

Так на Украине с 1997 г. действует Украинский офис американского благотворительного фонда — Христианский детский фонд, который ставит своей целью улучшение положения детей и молодежи на Украине путем разработки и реализации просветительских программ, обучение специалистов и добровольцев социально-психологи-

который включал в себя комплекс различных мероприятий, направленных на профилактику наркомании в раннем возрасте (школьном подростковом). Те мероприятия, которые были проведены для осуществления этого проекта, показали приемлемость таких форм профилактической работы в наших условиях и для нашей молодежи. Важнейшим индикатором успешного проведения всех видов профилактической работы (просмотр кинофильмов, разъяснительные беседы, лекции, участие в наркопостах самих подростков, тренинги, игры, КВН и др.) является пози-

тивная реакция подростков и тех, которые участвовали в осуществлении этого проекта, и тех, которые стали участниками проводимых мероприятий, на потребность в таких формах работы. Позитивными были отзывы родителей, учителей, одноклассников на отношение с детьми, которые осуществляли программу проекта. Наиболее важными отзывами о результатах участия в мероприятиях проекта было единодушное мнение о том, что проект, кроме своей непосредственной цели — профилактики наркомании, по-

мог детям научиться искусству общения, искусству владения собой, принятия решений, освобождения от страха, агрессивности, тревоги, неуверенности. Мероприятия способствовали поэтапному саморазвитию каждой личности, формированию духа сотрудничества, взаимоуважения, улучшения морально-психологического климата среди подростков.

Кроме того, если обратиться к результатам нашего исследования (о мотивационных факторах приобщения

Таблица 2.
Мнение респондентов о значимости мотивационных факторов приобщения к наркотикам в зависимости от социально-профессионального статуса, %.

Мотивационные факторы приобщения к наркотикам	Социально профессиональный статус									
	Руководитель	Специалист технического профиля	Специалист гуманитарного профиля	Служащий	Рабочий	Предприниматель	Колхозник	Военнослужащий	Ученый, студент	Безработный
Неумение отказаться	32,4	21,0	33,8	23,3	25,7	23,6	20,6	26,3	29,5	32,5
Желание испытать новое	37,2	42,2	49,1	40,6	32,5	49,3	37,6	52,0	33,7	25,2
Желание доказать, что способен на поступок	11,6	16,3	24,3	12,8	16,4	9,5	18,8	32,0	29,6	24,0
Потребность выйти из состояния подавленности	22,5	24,3	35,3	23,2	13,0	12,6	2,8	13,1	29,6	38,7
Интерес	59,2	59,4	39,4	60,2	50,7	53,3	51,4	47,0	52,0	40,2
Отвращение к запретам	10,2	12,8	16,2	9,5	7,5	6,3	0,9	8,7	5,1	12,0
Нежелание работать	0,0	0,0	0,9	0,0	1,5	0,0	6,8	0,0	0,0	2,4
По глупости	1,7	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
Отсутствие силы воли	2,7	0,0	4,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Безответственность	0,0		0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2

молодежи к наркотикам), то несложно заметить, что одним из наиболее значимых мотивов приобщения к наркотикам, является неумение отказаться от предложения попробовать наркотическое вещество, наряду с такими факторами, как интерес и желание испытать новые ощущения, при том, что отсутствие силы воли не является значимым мотивом. Результаты исследования отражены в таблице 1, которая отражает определённые отличия в отношении к данной проблеме молодёжи как младших и старших возрастных групп, так и с возрастом в целом.

Если посмотреть, как на данную проблему влияет социально-профессиональный статус опрошенных, то эта информация представлена в таблице 2.

Эти данные подтверждают необходимость обучения навыкам и умениям принятию решений, владеть собой, управлять общением, бесконфликтно выходить из создавшихся ситуаций.

В процессе нашего исследования был также отмечен тот факт, что в настоящее время наркотик прочно внедрен в молодежную субкультуру. И именно эта субкультура функционирует как особый канал распространения наркотического сознания, соответствующих потребностей и ожиданий. Это осложняет борьбу с наркоманией, как социальным и социально-психологическим явлением. И поскольку любую ценность нельзя уничтожить просто запретом, то одной из стратегий работы должно стать вытеснение и замена ее другими ценностями, особенно теми, которые способствуют жизненной энергии, подъему душевных сил личности, достижению успеха и признания. Такая работа тоже должна быть профилактической и начинать проводить ее необходимо с самого раннего подросткового возраста.

А проводить профилактическую работу необходимо на протяжении всего периода взросления. Ибо, пожалуй, Э. Эриксон больше всех других психологов подчеркивает, что жизнь представляет собой непрерывную смену всех ее аспектов и то, что успешное решение проблем на одной стадии еще не гарантирует человека от возникновения новых проблем на других этапах жизни или появление новых решений для старых, уже решенных казалось бы, проблем. Человек обязательно на своем жизненном пути будет сталкиваться с фактами, противоречащими или даже угрожающими сложившимся у него представлениям [9].

Вместе с тем именно молодежный возраст является наиболее благоприятным для профилактики и коррекции

различных отклонений в поведении. Отечественный психолог Анциферова Л.И. подчеркивает, что «психологическая организация личности — один из самых пластичных и динамичных организмов, известных науке. Стабильность, устойчивость органически сочетаются в ней с удивительной гибкостью, огромными компенсаторными резервами, возможностями перестройки, взаимозаменяемости, взаимодополнения ее компонентов, со способностью постоянно выходить за свои пределы, превосходить себя. Сознание молодого человека обладает особой пластичностью, податливостью, восприимчивостью, способностью к усвоению огромного потока информации. Психологическое и социальное развитие личности отнюдь не ограничено какими-то определенными отрезками времени, теми или иными периодами. Оно осуществляется на протяжении всех этапов жизненного пути человека. При этом каждый этап, наряду с общими закономерностями развития, характеризуется и особенными, специфичными лишь для него»[10].

Таким образом, актуальность ранней социально-психологической профилактики, внедрение и поддержка противонаркотических программ на Украине очевидна. Тем более, что проект «Скажи наркотикам — Нет!», просуществовав на Украине всего лишь один год, уже завершился, вызвав большое сожаление всех участников проекта, которые его осуществляли.

Поэтому, имея, положительный опыт осуществления проектов противонаркотических программ на Украине, необходимо отметить, что успешная профилактика и борьба с наркоманией должна опираться на следующие принципы:

- разработку долговременных (стратегических) программ и их внедрения, это означает, что борьба с наркоманией должна осуществляться постепенно и регулярно;
- создание соответствующей материально-технической базы;
- подготовку необходимых специалистов, то есть, и борьба, и профилактическая работа должны быть и квалифицированными, и целенаправленными;
- должна соединить усилия государства, общества, медиков, педагогов, социологов, психологов, юристов и семьи.

Других генеральных путей к искоренению этого зла просто не существует.

Литература:

1. Гасанов Э. Антинаркотизм: международные тенденции и проблемы // Законность. - 1996. - № 8.
2. Наркотизм у подростков / В. С. Битенский, Б.Г. Херсонский, С.В. Дворяк, В.А. Глушков. - К., 1989. - 211с.
3. Там же.
4. Наркомания с точки зрения социолога, врача, правоведа и журналиста (обсуждение за «круглым столом») // Социологические исследования. - 1989. - № 2. - С. 38-51.
5. Наркотизм у подростков / В. С. Битенский, Б.Г. Херсонский, С.В. Дворяк, В.А. Глушков. - К., 1989. - 211с.
6. Наркомания с точки зрения социолога, врача, правоведа и журналиста (обсуждение за «круглым столом») // Социологические исследования. - 1989. - № 2. - С. 38-51.
7. ООН. Экономический и социальный совет: Комиссия по наркотическим средствам. - Вена, 22 ноября, 1990.
8. Актуальные аспекты работы с девиантной молодежью. Методическое пособие. - Донецк, 1996.
9. Эриксон Э. Детство и общество. - Изд. 2-е, пер. и доп./ Пер. с англ. - СПб., 1996. - 592с.
10. Анциферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы личности // Психология личности. Т.2. Хрестоматия. - Самара, 1999. - 544с.

Л. Г. СОКУРЯНСЬКА
СОЦІАЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ КАТЕГОРІЙ СУЧАСНОЇ
СОЦІОЛОГІЇ

Сокурянська Людмила Георгіївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Соціокультурна трансформація, що визначає злам століть, детермінує значні зміни такого багатофункціонального соціального феномена, як соціалізація. Її зміст, механізми та функції головних суб'єктів суттєво змінюються, підвищується активність індивіда (чи соціальної групи) в процесі власної соціалізації.

Звичайно, це не залишається поза увагою сучасних західних та вітчизняних соціологів, в публікаціях яких ми зустрічаємо вельми суперечні точки зору з приводу соціалізації як інституціональної форми постсучасного суспільства. Одна з них належить відомому соціологу-постмодерністу З. Бауману. Характеризуючи сучасний стан високорозвинених країн «Європи та європейського походження» другої половини ХХ століття, польський соціолог визначає його як стан постмодерну, головними рисами якого є «інституціоналізований плюралізм, різноманіття, випадковість і амбівалентність». Такий соціальний стан «суттєво і постійно невірноважений: він складається з елементів, яким властива деяка автономність» [1, р.189]. Остання, за З. Бауманом, полягає в тому, що елементи чи агенти соціального стану (спільність, особистість) лише в незначній мірі «заснають примусу в дотриманні чогось такого, що вони інституціоналізували як свою ціль» [1, р. 193]. У зв'язку з цим «ідентичність агента не є ні даною, ні авторитетно підтвердженою. Її слід конструювати... Самоконструювання не має видимої межі і навіть стабільного напрямку» [1, р. 194]. Таким чином, дискурс соціологічної теорії постмодерну в інтерпретації З.Баумана не припускає можливості керувати поведінкою людини або спільності (поняття, яке, як вважає польський соціолог, повинно зайняти місце такої категорії «ортодоксальної теорії модерну», як нормативна група, подібна до класу чи спільноти). На думку З. Баумана, не можна говорити про цілеспрямоване формування особистості, тобто її виховання; зникають суб'єкти останнього і більш широко — соціалізації, отже, зникає само поняття соціалізації* й відповідні йому феномени.

Що ж у цьому випадку сприяє становленню особистості або спільності? На думку З. Баумана, це середовище перебування (*habitat*), яке «дає спільності певну сукупність ресурсів для будь-яких дій, а також простір, де можуть здійснюватися орієнтовані на дію та орієнтовані дією релевантні рухи... *Habitat* не детермінує поведінку агентів і не визначає її зміст. Воно — не більш (але і не менш), ніж контекст, в якому стають *можливими* і сама дія, і змісти,

* Крім категорії соціалізації, на думку З. Баумана, з наукового обиходу соціолога, який сповідує теорію постмодерну, повинні піти і такі поняття, як суспільство, соціальна група і контроль. Так, категорію суспільства З. Бауман пропонує замінити категорією соціальності, під якою він розуміє «процесуальну модальність соціальної реальності», яка трактується як емерджентні здійснення.

які їй приписуються... «Однак, — продовжує З. Бауман, — є одна вирішальна область, де середовище перебування — *habitat* — грає детермінуючу (систематизуючу, співвідносну з образом) роль: воно утверджує порядок денний для «справи життя», постачаючи агентам реєстр цілей і список засобів» [1, р.190-191]. На наш погляд, це саме постачання агентам системи життєвих цілей для «справи життя» і засобів, необхідних для їх досягнення, цілком можна було б кваліфікувати як соціалізуючу функцію середовища перебування. Однак З.Бауман вважає, що той чи інший вибір агентом життєвих цілей, точніше, «вибори, через які витлумачується життя агентів, більш точно було б розглядати... як складові процесу само-конструювання (*self-constitution*)» [1, р. 191].

Отже, З. Бауман категорично наполягає на тому, що в сучасній соціології, природно, перш за все в соціологічній теорії постмодерну, немає місця такому поняттю, як соціалізація. Ми не можемо беззаперечно поділити цю думку щонайменше за двох причин. По-перше, як нам уявляється, така категоричність, ігнорування польським вченим все ще достатньо активного соціалізуючого впливу на особистість (або соціальну групу) багатьох інститутів сучасного суспільства (в тому числі в його західному, постмодерному стані) суперечить основним постулатам того напрямку в соціології, до якого належить сам З.Бауман. Адже, згідно його власних тверджень, стан постмодерну характеризується, в тому числі і перш за все, амбівалентністю, різноманіттям, інституціональним плюралізмом. Тоді чому ми не можемо припустити, що особистість чи соціальна група (за З.Бауманом, спільність) це результат не тільки самоконструювання, але й соціалізації. Тим більш, що остання є не тільки і не стільки цілеспрямований вплив тих чи інших елементів соціального на суб'єкт, який соціалізується, скільки спонтанний і зачастую нерелевантний процес. Виділивши вище слово *суб'єкт*, ми тим самим підкреслили, що в сучасних умовах індивід (або соціальна група) виступає не тільки об'єктом соціалізації, але і її суб'єктом. Тому, безсумнівно, активність, самодіяльність індивіда у виборі цілей і цінностей, запропонованих йому суспільством чи соціальною групою, грає сьогодні першорядну роль у процесі особистісного становлення. Ця суб'єктність індивіда визначається, в тому числі, суттєвими соціокультурними змінами, ціннісною трансформацією суспільства на рубежі століть, плюралізмом процесів інституціоналізації нових соціальних ідентичностей і т.ін. У зв'язку з цим можна говорити про те, що сучасна людина в значно більшій мірі, ніж її попередники, сама створює себе, самоконструюється. І все ж таки ми ні в якому разі не знімаємо з порядку денного питання про соціалізацію індивіда, бо не уявляємо, як можна стати людиною, особистістю поза механізмами первинної та вторинної соціалізації.

Ця обставина визначає другу причину, яка заважає нам погодитися з З.Бауманом у його ставленні до поняття

соціалізації. Ми вважаємо, що у даному випадку ми маємо справу з певним *концептом спеціалізованої* (соціологічної) *свідомості*, який, без усяких сумнівів, має право на життя, як і будь-яка інша теоретична концепція. Однак, чи описує цей концепт реальні соціальні феномени, іншими словами, чи існує *соціальний конструкт*, відповідний даному концепту? Гадаємо, що навіть у найбільш «просунених» у соціально-економічному відношенні країнах ми не завжди виявимо цю відповідність. При цьому хотілося б підкреслити, що ми багато в чому поділяємо позицію тих дослідників, які, говорячи про конструювання соціальної реальності, мають на увазі й такі процеси, як трансформація концептів спеціалізованої, перш за все соціально-філософської та соціально-політичної свідомості, в соціальні конструкти. Іншими словами, те чи інше теоретичне положення, яке виникло на суб'єктивному рівні, зокрема, на рівні спеціалізованої свідомості, з часом може стати об'єктивною реальністю. Однак для того, щоб це трапилося, потрібний достатньо тривалий часовий лаг. У всякому випадку, пострадянський простір, як нам уявляється, ще далекий від такого перетворення.

Іншу позицію відносно поняття і феноменів соціалізації займає сучасний американський соціолог Р.Інглехарт (Інститут соціальних досліджень при Університеті штату Мічиган), відомий своїми масштабними дослідженнями глобальних ціннісних змін [2, 3; 4; 6; 7; 8].

Протягом 25 років (1970-1995) Р.Інглехарт вивчав трансформацію цінностей більш ніж в сорока країнах світу, які репрезентують 70% населення Землі. Останні дослідження (90-х років) були проведені, в тому числі, в постсоціалістичних країнах, зокрема, в Росії та Беларусі. Сфокусувавши свою увагу на аксіологічних проблемах і перспективах постсучасності, американський соціолог під «постмодернізацією» розуміє не тільки зсув у напрямку від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, але й більш широкий культурний зсув, перебудову світовідношення в різних сферах життєдіяльності сучасної людини — від її релігійних поглядів до сексуальних норм.

Як одну з основних гіпотез свого дослідження, в тому числі тих, які пояснюють ціннісні зміни, Р.Інглехарт висуває так звану гіпотезу соціалізаційного лага (A Socialization Hypothesis)*. Згідно з цією гіпотезою, актуальні соціально-економічні характеристики суспільства і ціннісні орієнтації його членів не знаходяться відносно один одного в безпосередній залежності, жорсткому кореляційному зв'язку. Між ними, вважає Р.Інглехарт, завжди існує часовий лаг, «бо базові цінності індивіда в значній мірі відображають умови тих років, які передували повноліттю» [2, 14]. Ці роки американський дослідник називає формативними, обмежуючи їх віком від 12 до 18 років. Він підкреслює, що саме в цей період складається базова структура особистості, яка надалі змінюється вельми незначно. У своїх теоретичних побудовах і емпіричних дослідженнях Р.Інглехарт не тільки не відмовляється від поняття соціалізації, але доводить, що саме зміст її умови процесу соці-

лізації кожного нового покоління визначають глобальну ціннісну трансформацію. У той же час він говорить про істотні зміни функцій різноманітних інститутів сучасного суспільства, які соціалізують, у тому числі і насамперед такого з них, як сім'я. При цьому дослідник вважає, що можна констатувати зниження ролі сім'ї щодо соціалізації. Ця роль, на його думку, стала менш вирішальною, у всякому разі в порівнянні з доіндустріальним суспільством. «Якщо колись сім'я була ключовою економічною одиницею, то в передовому індустріальному суспільстві трудове життя індивіда в основному здійснюється поза дому. Так само і виховання нині відбувається здебільшого поза сім'єю. Крім цього, держава добробуту забрала в сім'ї і взяла на себе — відповідальність за виживання... Сьогодні, хоча сімейні відносини все ще важливі, це вже не ті відносини, в яких вирішується питання життя і смерті; роль сім'ї багато в чому взяла на себе держава добробуту» [2, 19]. Міркуючи з приводу зміни впливу сім'ї, Р. Інглехарт, зокрема, говорить про те, що в сучасних умовах «функціональна база... норм, націлених на зміцнення повної сім'ї, виявилася розмитою» [2, 19]. При цьому він насамперед має на увазі таку норму, як неприйняття розлучення, що підриває «життєздатність суспільства в довгостроковій перспективі». Проте американський соціолог вважає, що ставлення суспільства до сім'ї та розлучення не змінилося кардинально. Сім'я, як і раніше, залишається важливою соціальною й індивідуальною цінністю. Останнє, у тому числі, обумовлене тим, що «культурні норми звичайно дуже міцно інтерналізуються в ранньому віці, підкріплюючись дораціональними санкціями» [2, 19]. Ще раз підкреслимо, Р. Інглехарт не заперечує роль сім'ї як суб'єкта насамперед первинної соціалізації індивіда, у процесі якої цей самий індивід інтерналізує, у тому числі, цінності сімейного життя. Тому, робить висновок дослідник, «самий по собі факт, що функція якоїсь культурної моделі є ослабленою або зникла, не означає зникнення самої норми» [2, 19].

У контексті проблеми, яку ми аналізуємо, концепція та емпіричні дослідження Р. Інглехарта цікавлять нас також у зв'язку з його гіпотезою про глобальну тенденцію переходу людства від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Під матеріалістичними цінностями американський вчений розуміє орієнтацію особистості (або соціальної групи) переважно на економічну і фізичну безпеку. Про постматеріалістичні цінності, по Р.Інглехарту, можна говорити в тому випадку, коли на перший план людина висуває самовираження і якість життя.

Головною детермінантою зсуву від матеріалізму до постматеріалізму, який носить насамперед генераційний характер, є високий рівень економічної безпеки, досягнутий розвиненими країнами Заходу в повоєнний період. Саме в цей період соціалізація кожного наступного покоління відбувається, як свідчать проведені Р. Інглехартом дослідження, в умовах більшої економічної безпеки, ніж попереднього. Відсутність необхідності постійної «боротьби» за економічне виживання, суттєве зниження ціннісної значущості останнього активізує потребу самоактуалізації особистості. Саме це, як ми вважаємо, змінює образ життя людини, його якість, тобто те, що Р. Інглехарт називає однією з головних постматеріалістичних цінностей, які свідчать про постмодернізацію сусп-

* Дана гіпотеза разом з гіпотезою дефіциту або ціннісної значущості того, чого бракує (A Scarcity Hypothesis), згідно з якою «найбільш суб'єктивна цінність надається тому, чого відносно не вистачає» [2, 14], складає основу інглехартівської теорії межгенераційної трансформації цінностей.

ільства. В цей самий час постсучасне суспільство, в тому числі такі його характеристики, як культурний плюралізм, нелінійний характер розвитку соціальної системи і багато інших, детермінують поведінку людини на рубежі століть і тисячоліть, провокуючи його відповідати на «виклики часу» через самостійний вибір того чи іншого варіанту біографічного проекту і засобів його реалізації. При цьому соціокультурна реальність постсучасності змінюється так стрімко, а факторів, які зумовлюють цю трансформацію, так багато, що передбачити поведінку особистості (або соціальної групи) в більш-менш віддаленій перспективі стає все складніше, якщо взагалі можливо. У цьому відношенні важко не погодитися з центральним положенням однієї з постмодерністських теорій

— теорії хаосу про детермінізм без передбаченості в нелінійних системах.

Таким чином, за сучасних умов (в тому числі, по відношенню до українського та інших пострадянських суспільств) ми можемо говорити про амбівалентність соціокультурної детермінації особистісної поведінки, що відображає зростаючу неоднорідність і різноманіття соціокультурного поля. Проте ми вважаємо, що головним механізмом такої детермінації все ще виступає процес соціалізації індивіда. Однак форма і зміст останньої суттєво відрізняються від феноменів, якщо можна так сказати, соціалізації класичного типу. Вона видозмінюється у бік підвищення активності, самодіяльності, самоактуалізації суб'єкта, який соціалізується, його самовизначення.

Література:

1. Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. London and New York: Routledge Ch.
2. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // *Общественные науки и современность*. 1997, № 4, с. 6-32.
3. Abramson P.R., Inglehart R. *Generational Replacement and Value in Eight West European Societies*. — «*British Journal of Political Science*», 1992, №22, p.183-228.
4. Abramson P.R., Inglehart R. *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor, 1995.
5. Inglehart R *The Silent Revolution in Europe*. «*American Political Science Review*», 1971, №4, p.991-1017.
6. Inglehart R *The Silent Revolution : Changing Values Political Styles*. Princeton, 1977.
7. Inglehart R *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, 1990.
8. Inglehart R *Modernization and Post modernization*. Cultural, Economic and Political Change in Societies. Princeton, Princeton Univ, 1997.

С . І . ЛИТВИНЮК

СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ

Литвинюк Сергій — асистент кафедри економічної теорії фінансово-кредитного факультету Дніпропетровського державного університету

Формування, розвиток і збереження інтелектуального потенціалу країни — один з тих напрямів державної політики, без постійної уваги до якого неможливий розвиток нації як самодостатнього політичного утворення, адже саме інтелектуальний потенціал прямо чи опосередковано значною мірою впливає на конкурентоздатність країни в світовому господарчому комплексі. В інформаційному постіндустріальному суспільстві значення інтелекту як фактора економічного розвитку зростає, оскільки збільшує конкурентні переваги держави як учасника глобалізованого ринку.

Доробок українських вчених у дослідженнях особливостей розвитку трудових ресурсів вагомий, але економічні аспекти проблем формування, розвою і збереження інтелектуального потенціалу ще не набули належного висвітлення у вітчизняній науці. Актуальність таких теоретичних розвідок посилюється необхідністю прискорення переходу нашої економіки з планових засад на ринкові, оскільки кризові явища останнього десятиліття знизили конкурентоспроможність України на світовому ринку. Разом з тим, традиційно сильні наука і освіта, рівень розвитку яких в основному і зумовлюють рівень інтелектуального потенціалу держави, все ще надають можливість нашій

країні покращити своє становище на світовому ринку. Розглянемо ж економічний аспект інтелектуалізації держави в площині примноження підприємницького капіталу, існування якого як окремого виду капіталу нам вдалося довести раніше з позицій класичної трудової теорії вартості.

З теорії і практики відомо, що і менеджеру і підприємцю для продовження існування підприємства необхідно постійно конкурувати за ресурси і кваліфікованих робітників, за ринки збуту на мікро— та на макрорівнях. В свою чергу, конкуренцію за ринки також можна представити як виробництво певної послуги. Разом з тим, процес поєднання продуктів природи та виробництва з метою задоволення індивідуальних, колективних, суспільних потреб також є виробництвом певної послуги. Отже, процес виробництва у всьому його розмаїтті є поєднанням двох типів факторів: речового (засоби виробництва: предмети праці та засоби праці) й особистого (безпосередні виробники). Оскільки в умовах матеріального і нематеріального виробництва відповідно до структури та якості факторів виробництва саме підприємці і менеджери безпосередньо займаються поєднанням факторів виробництва в діючий процес виробництва, то за інших рівних умов має-

мо право стверджувати, що значною мірою прибутковість конкретного виробництва буде залежати від їх навичок, підготовки, хисту та якостей.

З одного боку, і підприємець, і менеджер у процесі виробництва займаються свідомою діяльністю, яка зумовлена суспільними потребами (у протилежному випадку їх підприємство не буде прибутковим). З іншого боку, обидва — особи, які отримали від суспільства певне виховання, знання, вміння і навички. Отже, вони є продуктами соціальної інфраструктури, яка, в свою чергу, є виробництвом робочої сили для суспільного виробництва. Знання, вміння, навички і виховання людина отримує в сфері освіти. Той факт, що можна випадково набути їх завдяки «вуличному вихованню», не принциповий, оскільки це також суспільні відносини.

Розглянемо детальніше місце таких корисних знань, вмінь і навичок у суспільному виробництві. Це добре відомий в традиції марксистсько-ленінської науки один з видів факторів виробництва. Доти, доки ці знання, вміння і навички не використовуються у суспільному виробництві, вони не приносять користі їх володарю. Останнє свідчить про те, що вони не є невід'ємною часткою підприємців і менеджерів, а тому не можуть бути обґрунтованим «природного» права на привласнення результатів чужої праці. Разом з тим, ці знання, вміння і навички є споживчою вартістю певних видів продуктів виробництва «соціальна інфраструктура» (йдеться про працю) і теоретично за інших рівних умов таку ж споживчу вартість можуть отримати інші продукти соціальної інфраструктури (тобто, праця). З іншого боку, процес навчання і знання, необхідні для такого процесу навчання, також можуть бути товаром. Отже, коли людина бажає оволодіти такими специфічними знаннями для задоволення власних потреб, вона має купити, при товарно-грошових відносинах, (чи хтось інший внесе за неї гроші) цей специфічний продукт. Таким чином, внаслідок впливу на людину вона набуває нових якостей $T = G - T'$. $T' = T + C$, де T — комплекс якостей та знань, якими володіла людина до початку навчання, а C — специфічні якості, яких набуває людина після навчання при обов'язковому припущенні, що якість робочої сили під час навчання не погіршується, в протилежному випадку споживча вартість такого товару, тобто, певних людських

якостей, залучених до процесу суспільного виробництва, погіршується і процес втрачає сенс. Отже, в підсумку отримуємо $G = C$. Разом з тим, товар C^o був придбаний для того, аби, використовуючи його в товарному виробництві, отримати за нього більше, ніж було на нього витрачено $C^o = G^o$, де $G^o = G^o + \Delta G^o$.

Отже, маємо первинно авансовану кількість грошей плюс певний приріст, який К.Маркс назвав додатковою вартістю.

Товар C має ще одну цікаву специфіку: скільки б ми його не витрачали, менше його у нас не буде. У наслідок конкурентної боротьби згодом товаром C також оволодіють і конкуренти, що знецінить його споживчу вартість, а отже — і мінову у порівнянні з аналогічними товарами, придбаними конкурентами, але це не знищення вартості. Припустимо, що сума грошей G' і є тією сумою грошей, яку вдасться заробити використовуючи ці знання. З іншого боку, оскільки C згодом вимагає поповнення для утримання в конкурентній боротьбі і отримання певних переваг, виникає попит на додаткову частину цього товару ΔC , який знов-таки може бути придбаний за рахунок G' , а використаний — знову дає G'' і т.д.

У процесі використання товару C останній не зменшується і не знищується. Потрапляючи до суспільного виробництва, він має властивість збільшуватись постійно на величину, яка створює додаткову вартість, і в той же час бути таким же продуктом-комплексом суспільних відносин, як і вартість, внаслідок чого ототожнюється з нею. C стає суб'єктом добре відомого процесу, в якому він, постійно змінюючи грошову свою форму на товарну і навпаки, сам змінює свою величину, відштовхує себе як додатковий ΔC від себе самого ж як першоджерела, самозростає. Оскільки рух, в якому він приєднує до себе додатковий ΔC (або додаткову вартість!), є його власний рух, то його зростання є самозростанням.

Все наведене вище дає нам підстави розглядати інтелектуальний потенціал держави як той резерв, який зумовлює зростання одного з видів капіталів — підприємницького, а отже — впливає на господарську діяльність країни, обсяги ВВП, місце держави в міжнародному розподілі праці та т. ін. і, у випадку збагачення, надає країні додаткові конкурентні переваги на світовому ринку.

В. О. ЗУБОВ

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДПРИЄМЦЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Зубов Вадим Олексійович — пошукач кафедри філософії Запорізького державного університету, директор ТОВ «Проспект» (м. Запоріжжя).

Проблема цінностей особливо актуалізується в періоди соціальної трансформації. Саме перехідний період з його нестабільністю, радикальними соціальними зрушеннями веде до переоцінки цінностей і ціннісної орієнтації особистості. Заперечення старих цінностей передбачає заперечення старих форм життя суспільства і особистості, колишніх принципів соціального устрою та ідеалів самовдосконалення.

Одним із способів реалізації цінності є оцінка. Оцінка

підприємницької праці є незамінною формою самосвідомості суб'єкта. Усвідомлюючи, чим є для суспільства продукт його праці, і усвідомлюючи відношення до себе з боку суспільства, суб'єкт підприємницької праці усвідомлює і те, чим він сам є, яку цінність представляє для навколишніх.

У пострадянських країнах у ході ринкових перетворень з'явився великий прошарок людей, які, будучи вибиті із звичного життя, залишилися надані самі собі. Спо-

собом їх виживання стала народна самодіяльність, здійснювана поза соціальними структурами. Модернізаційні зусилля в пострадянських країнах в 90-х роках привели не до капіталізму, а до рефеодалізації, до відкидання суспільства до натурального господарства і обміну. Маса, не знаходячи більш позитивних мобілізаційних ідей, «пригадали» вельми далеке — своє архаїчне дитинство, свій «природний» анархізм. Це сталося без намірів з чиеї б то не було сторони, але було підтримано владою як заслін проти реваншу комунізму, ціннісна дезорієнтація знайшла свій вихід у «вольниці» як в її легальному, так і кримінальному втіленні. Якщо свобода як ціннісна орієнтація необхідна особистості для самоствердження і творчого саморозвитку, то воля спрямовує на самовиживання, самодопомогу. Сьогодні багато які громадяни України і Росії знайшли спосіб вижити, але розвиток і виховання архаїчних форм господарського життя вельми далеко відстають від завдань модернізації і демократизації українського суспільства. Можна погодитися, що якщо держава ухиляється від допомоги, то система соціального захисту і безпеки руйнується і населення переходить до самодопомоги за межами офіційних соціальних зв'язків. Така самопомога є анархією. Її кінцевий результат (примітивна адаптація. Самопомога не є соціальним інститутом. Питання про ідентичність, про формування інтересів суспільства не виникає на цьому рівні. Анархічний, негативно-вільний індивід не може бути автономним, бо є залежним; він обмежений своєю інструментальною раціональністю, оскільки діє в морі соціального хаосу і персонально інтегрований.

Можна передбачити, що в умовах трансформації українського суспільства відбувається ціннісна реорієнтація особистості. Сучасним вектором руху вперед служать такі цінності, як незалежність, ініціативність індивіда, екзистенціально значущий порядок у суспільстві. Будучи витісненими із звичного життя, багато які верстви населення зорієнтувалися на малий і середній бізнес, демонструючи віталізм українського народу. Але це посилило в деякій мірі антидержавну спрямованість настроїв мас. Бо державність, що не дала ціннісні віталістичні орієнтації індивіду, розглядається ним як перешкода шляху індивідуального процвітання. Внаслідок політики держави особистість поставлена під суворий контроль закону, оподаткування. Ціннісна реорієнтація індивіда йде шляхом пошуку ідеології, яка реабілітує його соціальний егоїзм, що виник внаслідок антипатерналізму сучасної держави. Йде відмова від інституалізації, правового регулювання і підміни, де тільки можливо, суспільного стану природним, підміни високотехнологічного виробництва дрібним промислом і примітивними технологіями. Вище перелічене зумовлене тим, що українське суспільство насправді є все ще традиційним, частково зруйнованим, частково ринково—модернізованим суспільством. Соціальний прогрес можливий тільки на шляху ринкової модернізації українського суспільства — зростанням об'єму модернізованого сектора і зменшення частки зруйнованої частини суспільного виробництва. Віра у можливість раціонального вирішення всіх проблем і встановлення державою порядку сьогодні іноді підринається конкретним досвідом. Людина звикається з думкою, що вона має жити в умовах значної соціальної невизначеності, непередбачуваності і наявності багатьох невирішуваних проблем.

Сучасна особистість все більше орієнтується на екзистенціальні цінності. У стані соціальної покинутості (невиплата вчасно зарплати, пенсії, безробіття, падіння життєвого рівня тощо) індивід посилює активність щодо власного життєзабезпечення, захищає свої і значущі для нього групові інтереси. Разом з тим, індивід, не прикладаючи зусиль, чекає від суспільства і держави порядку, який забезпечив би йому безпеку, рівноправність відносин з іншими. Екзистенція — центральне ядро людського «Я». Екзистенційні цінності — це збереження людиною свого неповторного буття, нерозчленованої цілісності суб'єкта і об'єкта, формування себе своїми діями і вчинками. Людина, згідно з екзистенціалізмом, усвідомлює себе як екзистенцію передусім у «прикордонній ситуації». Такою у нинішніх умовах виступає соціокультурне оновлення суспільства. Екзистенційні цінності — свобода вибору в самоздійсненості, відповідальність за свій вибір і активність щодо визначення шляхів у самореалізації. Екзистенційна спрямованість веде до «ерозії» цінностей колективізму, до егоїстичного ізоляціонізму індивіда. Екзистенція — це деяка «наповненість» людського буття конкретикою, цікавою самому індивіду. Екзистенція індивіда проявляється лише в актах його життєвої активності, в подієвості його буття і в повноті переживань людської суб'єктивності. «Битіє - в - мирі» йде для пострадянської особистості посилає одну з основних позицій в ціннісній ієрархії.

Ціннісна переорієнтація сучасної особи особливо відчутна у ставленні до праці. Праця в умовах соціальної трансформації опинилась у стані кризи, хоча традиційно розглядалась як умова необхідності існування і як засіб розвитку сутнісних сил людини. Сутнісним її виявом є така, при якій рівень і кількість затраченої енергії та інтелекту, сама якість праці та її результативність перестали бути критеріями її суспільної цінності і оплати.

Праця, нарівні із землею, капіталом і організацією, виступає умовою існування суспільства і способом буття людини. Віталістичне, початкове в життєзабезпеченні людства значення праці є безперечним. Однак в умовах соціальної трансформації і супутньої їй економічної кризи, зростання безробіття і різкого скорочення наукоємного виробництва праця (особливо інтелектуальна) в значній мірі втратила функцію бути засобом особистого успіху і соціального визнання. Це стосується також роботи в державному секторі, роботи, державою організованої і оплачуваної. Мінімальна зарплата в Україні зараз менша, ніж офіційно встановлений прожитковий мінімум. Зайнятість на двох, трьох і більше роботах стала повсякденною реальністю. Вдало укладена угода, «афера» є більш значущими у плані фінансового успіху, ніж щоденна, копійка робота на підприємстві, що півроку не виплачує зарплату своїм працівникам. Пострадянська особистість в основній своїй масі знаходить вихід у підприємстві.

Слід зазначити, що підприємницька праця у пострадянському просторі пройшла ряд етапів свого становлення — кооперативна, біржова, комп'ютерна, страхова, банківська тощо. Сьогодні найбільш високу ефективність має підприємницька праця, що пов'язана з торгово-посередницькими і фінансовими операціями. Що ж до виробничої сфери, то внесок підприємництва тут поки дуже скромний, тим більше що підприємствами використовуються матеріальні цінності (будівлі, виробничі потужності і техно-

як самоствердження підприємця, як досягнення ним головної мети. Чинниками підприємницького успіху виступають, по-перше, економічний епос (культура), по-друге, координація суспільно-економічного життя, по-третє, здатність до оновлення, по-четверте, забезпечення «відкритості» системи, її взаємодії із зовнішнім світом. Основним критерієм підприємницького успіху є прибуткове задоволення актуальних соціальних потреб.

Прибуток може мати як фінансово-економічну основу, так і духовно-соціальну — наприклад популярність, визнання, підвищення соціального статусу тощо.

Цінністю для сучасного підприємця є ексклюзивне володіння технологією прибуткової справи, системою соціальних зв'язків, що забезпечують ресурсами і сприятливими умовами. Орієнтація на ефективність і якість, тобто на знаходження шляхів робити речі краще, швидше і дешевше, прагнення вдосконалити технологію виробництва і поліпшувати стандарти ефективності, зумовлена ринковими умовами буття підприємництва. Імператив сучасного підприємця — ефективне розпорядження відпущеним часом, коли прискорюється потік нововведень, коли треба бути першим, щоб не відстати безповоротно. Власник прибуткової технології (інформації) отримує конкурентні переваги і може з найбільшим економічним і соціальним ефектом (прибутком) реалізувати своє право власника. Ігнорування підприємцем цінності «технологічної істини» має наслідком його вихід із групи лідерів. Сьогодні на перший план у підприємництві виступають ресурси, що є результатом творчо-пошукової діяльності — науково-технічні відкриття, технологічні та управлінські «секрети», унікальна кваліфікація фахівців, знання екзотичної «ніші» на ринку, рідкісна комбінація дружніх зв'язків. Особи, наділені яскравим, неповторним талантом майстра, «зірки» в різних видах діяльності, творчості завжди були об'єктом і суб'єктом підприємницької активності, бо відкривали нові можливості. Підприємництво, будучи вкладенням особистих знань, енергії і капіталу (власного або позикового) в нову справу, вимагає об'єктивної і свідомої поведінки як щодо цілей і результативності (успіх справи, її прибутковість), так і щодо коштів — економічності (мінімізації витрат). Останнє неможливе без оволодіння «технологічною істиною.» Результативність, соціальний успіх залежать від того, чи є підприємець «чемпіоном ідеї» власником «ноу-хау» (знаю як). Інформаційне нововведення, з яким якоюсь мірою пов'язана будь-яка підприємницька діяльність, вимагає високої інформованості і залученості підприємця у здійсненні ініціативи (відчуття значення) з розрахунком на винагороду (як в грошовому вираженні, так і в будь-яких інших — слава, втілення задуму, особиста гордість, соціальний престиж і т.д.). Підприємницький успіх нині будується не стільки на масштабі виробництва товарів і послуг, стільки на новизні і різноманітності надаваних суспільству благ, зумовлених постійним пошуком інформації і її технологічним застосуванням. Ціннісною орієнтацією сучасного підприємця є життєзабезпечення самого підприємця і його сім'ї. В умовах антипатерналістської позиції сучасної держави, створення умов для комфортного життєвого простору або просто елементарного виживання стає насущною проблемою кожного індивіда. Цінність життєзабезпечення або життєвладштування підприємця не треба як зменшувати, так і абсолютизувати.

ти.

Чим вище рівень і якість життя у суспільстві, тим більшим визнанням користуються стратегії життєвладштування і навіть життєтворчості. Але в умовах кризового суспільства в Україні підприємництво (в основному малий і середній бізнес) виступає швидше засобом прожитку, ніж засобом творчості і саморозвитку. За даними соціологічних опитувань, зокрема проведених Рошиною Я. [3, 121], більшість підприємців поліпшили свій матеріальний стан і отримали хоча б можливість в принципі стати власниками квартир, машин та інших побутових благ.

Ціннісні орієнтири підприємця — це соціальні цінності, які виступають як цілі життя і як основні засоби їх досягнення, що є найважливішим чинником, яким регулюється, детермінується мотивація активності підприємця, його діяльність і поведінка.

Об'єктивну основу етичних цінностей підприємця деякі дослідники вбачають, враховуючи аномію сучасного суспільства, тільки в релігії. Так, Е.А. Уткін в «Етиці бізнесу» стверджує:

«Духовні принципи, що проповідуються церквою, здатні зіграти величезну роль в етичному переродженні російського бізнесу, у формуванні нових етичних цінностей. Як відомо, релігія завжди була і залишається охороною тих принципів людського співжиття, які спираються на об'єднання людей, на взаємовигідну, справедливую взаємодію» [4, 4]. Тому, на думку Е.А. Уткіна, незалежно від того, чи є людина атеїстом або віруючим, в її інтересах дотримувати десять заповідей християнства. «Дослідження показують, що незалежно від країни і культури на Заході і Сході віруючі підприємці домагаються більш істотних успіхів» [5, 4]. Кароль Войтила (після обрання на папський престол — Іоанн-Павло II) зазначав, що, «діючи, людина шокроку підтверджує досконалість Творця», тому «християнська етика вчить, як може і повинна людина додавати своїй поведінці цінність об'єктивного блага» [6, 46]. Іоанн Павло II із жалем зазначає, «що духовні цінності, об'єктивно більш високі, іноді виявляються слабше матеріальних цінностей, об'єктивно більш низьких. Людина більше, безпосередньо сприймає те, що є матеріальним, що піддається відчуттям і приносить їй задоволення... Духовні цінності не діють з такою безпосередньою силою, не захоплюють людину з такою легкістю і не приваблюють з такою силою» [7, 47-48].

В основі ціннісних орієнтацій сучасного підприємця знаходяться і такі цінності, як свобода вибору і незалежність. Свобода вибору передбачає альтернативність підприємницького самоствердження через змагання. У змагальному самостверженні підприємець прагне довести, що він, якщо і не кращий з елементів даного обмеженого цілого, то і не гірший. Особистісне самоствердження підприємця неповторне, унікальне, тому він повинен володіти свободою у виборі засобів і сфери застосування свого таланту. Підприємець доб'ється успіху, якщо не буде користуватися тими способами самоствердження, які до нього використали інші, хоча останні і були багато разів випробувані і ефективні. Підприємець повинен шукати свої власні способи самоствердження, хоч їх пошук важкий, а ефект від застосування — внаслідок їх неапробованості — ніяк не гарантований. Підприємницьке самоствердження відбувається через самовизначення. Воно повин-

не бути тільки конструктивним, хоч підприємець заперечує себе сьогодишнього задля утвердження завтрашнього, більш високого, задля підйому ціннісними сходами.

Проблема незалежності підприємництва зумовлена творчою, що ґрунтується на ризику, суттю підприємництва. Різниця між можливим і дійсним у підприємстві завжди існує, та незалежність підприємця у виборі засобів для подолання межі між потенційним буттям і актуальним є важливим для суб'єкта підприємницької праці.

Важливою цінністю сучасного підприємця є приналежність, співучасть, причетність до соціально значущих процесів (локального, місцевого, національного або міжнародного характеру). Через корпоративні форми, основа яких у партнерстві, добровільному об'єднанні, згоді, підприємець утверджується як особистість.

Інший підхід заснований на необхідності розробки світської основи підприємницької етики. Так, М.Д. Міщенко стверджує:

«Напевно, необхідне створення ідеології вітчизняного підприємництва. Це могла б бути ідеологія «світського протестантизму», яка висуває морально-етичні принципи поваги особистості, її незалежності, орієнтації на власні сили, заповзятливості і добродійності» [8, 69]. На думку цього автора, характер вітчизняного підприємництва в найближчі роки в більшій мірі, ніж в промислово розвинутих країнах, буде визначатися впливом державних інститутів, мотивацією влади. Однак, якщо соціальні інститути не освячені трансцендентним авторитетом (Богом), вони втрачають свій сакральний образ і легітимність, тим більше на фоні принизливої критики соціальних інститутів радянського періоду. Вал критики існуючих порядків і держави, що навалився на пострадянське суспільство, змів у свідомості підприємця опори шанобливого ставлення до держави і інших форм організації соціуму. Якщо державна влада не від Бога і цінності, що встановлюються в суспільстві, — не боже встановлення, то тоді влада і порядки в нерелігійній системі цінностей — це завжди узурпація влади і нав'язування цінностей іншою людиною, такою ж, як я і всі інші. Влада і сучасні соціальні інститути, сумніваючись у міцності свого світського обґрунтування, «заграють» з релігією, церквою, щоб хоча б не прямо дати ціннісне обґрунтування сучасній людині.

Третій підхід до об'єктивного обґрунтування ціннісних орієнтацій сучасного підприємця виходить з єдності раціональності підприємницької діяльності та збалансованості приватного і суспільного (або державного) інтересів. «Як вільне підприємство громадян, так і діяльність держави та інших колективних організацій повинні бути впорядковані і регульовані законами, прийнятими демократичним шляхом, а також моральними нормами, що відповідають критеріям цивілізованих норм життя» [9, 14]. Раціональність у підприємницькій діяльності передбачає при заданих умовах і при мінімальних витратах досягати бажаних результатів. Але чи може прагнення до прибутку, до успіху у споживача бути водночас і етичним мотивом? Можна погодитися, що «економічна мотивація, що схвалюється і опікується етикою підприємництва, спирається на велику силу приватного інтересу», який не є рівнозначним егоїзму, користоловству, а може розглядатися «як моральний борг агента ринкових відносин» [10, 985]. Зрозуміло, що не все ефективно в економічному зна-

ченні є етичним у підприємстві. Зневаження норм моралі і права при отриманні прибутку цілком реальне в сучасній практиці. Тому раціональне і етичне в підприємстві не завжди співпадають. «Людина значніша» багатства, — стверджує А.Е. Чирікова, аналізуючи етичні норми лідерів російського підприємництва [11, 78]. Згідно з проведенням цим автором дослідженням, більшість лідерів бізнесу (80 проц.) переконані, що дотримання моральних норм є гарантом успішного існування в бізнесі. Бізнес-еліта вказує на «вигідність» дотримання етичних норм у бізнесі, і хоча сьогодні нелегальний бізнес дає хороші баритиші, але це історично приречений шлях. Крім того, важливу роль грає почуття власної безпеки, самоповаги, упевненості. Є думка, що етичність підприємства — питання особистісне, оскільки загальноприйнятої моралі у сучасному плюралістичному суспільстві немає. Мораль в бізнесі це закон; якщо слідуєш йому — моральний, якщо не виконуєш закони — ні. Обман, що не порушує законодавства, тобто ніби «законний» обман не можна розглядати в бізнесі як аморальне явище [12, 83].

Для «рядових» підприємці, на відміну від бізнес-еліти, сфера етичності бізнесу значно звужена. Етичні цінності не повністю контролюють сучасний бізнес. Бізнес будується на конкуренції, конфліктах, різноманітті. Ефект «ціннісного запізнення», викликаний як системною кризою соціуму і «переоцінкою цінностей», так і масштабністю «виходу» населення в підприємництво, ще довго буде провокувати ідею про початкову неетичність бізнесу. Це буде закономірною відповіддю на стихійність встановлення етичних норм у сучасному підприємстві в умовах «дикого», нецивілізованого ринку. Полярність оцінок ролі етичних норм у підприємстві дозволяє передбачити, що для сучасного суб'єкта підприємницької праці характерна орієнтація на індивідуалістичні етичні цінності і життєві стратегії. В умовах багатоваріантності персональних цінностей важлива установка підприємця на «золоте правило поведінки», сформульоване Конфуцієм ще 2,5 тисячі років тому, — «не роби людині того, чого не бажаєш собі» — і уміння шукати компроміси, бути толерантним. На такій основі все більша частина підприємців веде боротьбу за своє соціальне і фізичне виживання, за свої реальні інтереси — належні умови життя, можливості професійного і особистісного самовизначення і самореалізації. Зрозуміло, сучасний бізнес не є діяльністю святих, не можна не помічати масового шахрайства, порушення обіцянок, егоїзму, не здатного справитись зі спокусою влади, мотивів наживи. Етичні цінності підприємства — чесність, відповідальність, обов'язковість — не тільки мотивують ринкову поведінку, але є ще і стримуючим чинником неетичної поведінки на ринку. Підприємницька діяльність не буде успішно функціонувати, якщо у неї не буде могутньої підпори у вигляді норм і цінностей раціональної моралі з її універсальними правилами.

Раціональна мораль носить консеквенційний характер, тобто моральне значення вчинків визначається не стільки їх мотивами, скільки наслідками, значущими результатами, до яких ці вчинки приводять — безпосередньо або не прямо. Можна зробити висновок, що ціннісні орієнтації сучасного суб'єкта підприємства переміщуються від норм традиційної моралі (альтруїзм, солідарність, колективна взаємодопомога тощо) до акцентування на раціональну реалі-

зацію приватного інтересу. Традиційні цінності залишаються незаперечними орієнтирами помислів і вчинків людей у масштабах малих груп, у традиційних секторах життєдіяльності «відкритого суспільства», а за їх межами застосовуються більш стримано, з меншою обов'язковістю. У підприємницькій діяльності орієнтація на приватні інтереси «приречена» задовольняти яку-небудь суспільну потребу і приносити благо іншим, не виявляючи при цьому прихильності до конкретної особи і не керуючись безкорисливими мотивами. Таку ціннісну орієнтацію суб'єкта підприємницької діяльності можна характеризувати і як «безадресний альтруїзм», і як «безкорисливе здирство». Орієнтація на реалізацію свого приватного інтересу означає моральну санкціонованість прагнень особистості до ініціативності і творчості, до позбавлення від примушення і соціального опікунства, до огороження індивіда від «тиранії більшості», до розширення своєї справи, перетворення її у справу життя, покликання.

У сучасній підприємницькій діяльності відбувається процес конкретизації ціннісних орієнтацій бізнесу. Пере-

слідуючи приватний інтерес у ситуації множинності індивідуальних і групових інтересів, суб'єкт підприємницької діяльності виходить із конвенції з приводу базисних цінностей, їх відносин і «правил гри» в бізнес, внаслідок чого забезпечується відомий морально-правовий порядок і досягається спільний інтерес.

Отже, можна стверджувати, що ціннісні орієнтації сучасного підприємця виражаються:

* в прагненні до соціального успіху, тобто в соціальному визнанні, репутації, популярності, підвищенні соціального статусу;

* в ексклюзивному володінні технологією прибуткової справи, системою соціальних зв'язків, що забезпечують ресурсами і сприятливими умовами;

* в життєзабезпеченні самого підприємця і його сім'ї;

* в свободі вибору і незалежності через самоствердження і самовизначення;

* в приналежності, співучасті, причетності до соціальних значущих процесів.

Література:

1. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. - М.: Политиздат, 1986. - 324 с.
2. Кривега Л.Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. - Запорожье: ЗГУ, 1998. - 202 с.
3. Рощина Я. Формирование предпринимательского слоя. Дифференциация стилей жизни // Вопросы экономики. - 1998. - № 3. - с. 114-127.
4. Уткин Э. А. Этика бизнеса. Учебник для вузов. - М.: Издательство «Зеркало», 1998. - 256 с.
5. Там же.
6. Войтыла К. Основания этики // Вопросы философии. - 1991. - №1. - с. 29-60.
7. Там же.
8. Міщенко М. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрета // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - №6. - с. 61-69.
9. Замошкин Ю.А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность // Вопросы философии. - 1991. - № 1. - с. 3-5.
10. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Этика предпринимательства // Вестник Российской Академии Наук. - 1993. - № 11. - Т. 63. - с. 981-987.
11. Чирикова А.Е. Человек больше богатства (Этическое измерение лидеров российского предпринимательства) // Социс. - 1997. - № 11. - с. 78-90.
12. Там же.

А. І. КОСИХ

ПІДПРИЄМНИЦЬКА КУЛЬТУРА — ФАКТОР СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Косих Антоніна Іванівна — старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Нікопольського інституту управління бізнесу та права, кандидат філософських наук

Важливим показником культури ринкових відносин є наявність етичних засад. Це в першу чергу найбільш яскраво проявляється в підприємстві та його трудовій моралі, як в їх сакральному вигляді — етично-орієнтовані світові релігії, так і в секуляризованому — соціальній системі мотивацій, договірній культурі, етиці ділових відносин та інше. Культура ринку та етика підприємства суттєво підвищують ефективність всієї господарської системи та соціально-економічних процесів.

Сучасний підприємець, незалежно від профілю його

діяльності, повинен не тільки теоретично, але й практично орієнтуватися в питаннях загальної та прикладної культурології, володіти ситуацією щодо культурних процесів, які відбуваються навколо, орієнтуватися в механізмах та процедурах прийняття політичних рішень, мати розвинуте почуття смаку, гармонії, стилю, володіти іноземними мовами, бути розвинутим в плані моральної та інтелектуальної культури.

Бізнес, і це вже доказано дослідниками, починається не з грошей, матеріальних ресурсів і навіть не з товарної

відіграє культурний фактор. Лише при культурній і психологічній готовності до відповідального, чесного ринкового підприємництва, наявності або сформованості в культурі аналогів веберівського «безкорисливого» капіталізму можливо підвищити соціальну ефективність підприємницької праці. Без культурної духовної традиції ринок може стати джерелом не процвітання народу, а його ubogosti, і збагачення кланово-бюрократичної верхівки або карних злочинців типу колумбійської мафії. Культурно-мотиваційний аспект підприємницької праці передбачає різні основи трудової мотивації. Підприємницька праця японця базується на інших мотиваціях, ніж підприємницька активність українця. «Кожний народ створює адекватні йому форми ринкового господарства (як і адекватні йому форми політичної демократії) і те, що чудово «працює» в одному культурному середовищі, «ламається» в іншому культурному середовищі або відкидається ним» [142,8]. Для вітчизняної трудової традиції характерні позаекономічні мотиви трудової активності такі як ентузіазм і слухняність, страх і пряме примушення, а спонукальний її стимул виходив із сфери влади і тіньового сектора, де забезпечувався доступ до благ. Традиційні лінії трудової поведінки змінилися і в сучасному українському суспільстві: залежність від влади, начальства вилилася в безініціативність; вона ж укупі з громадською зрівнялівкою перетворилася в утриманство, в прагнення жити за казенний рахунок, не зіставляючи «вихоплену» частку суспільного «пирога» зі своїм трудовим внеском, задріт до більш умілих і талановитих. Виявляються і деякі типові слов'янські риси трудової поведінки, а саме: скоріше розмах і авральність, ніж методична працелюбна сумлінність в роботі; терпляча готовність до поганих умов праці і великих навантажень; подвижницька жертвність («якщо треба»), відшкодовуюча непередбачливість в праці; схильність до мрійливого і масштабного прожектерства, що відсуває на задній план повсякденну обачність, діловитість і обґрунтований прогноз; колективізм і взаємодопомога в праці при недостачі особистої відповідальності і упереджено негативного ставлення до індивідуальних зусиль [4, 5].

Вважається правомірним розглядати традиції як відносно стійкі, міцні і загальноприйняті форми, способи, прийоми, методи діяльності, що історично склалися в рамках конкретної спільності і визначаються суспільно-економічними та іншими особливостями існування цієї спільноти.

Нинішня трудова етика, яка існує в масовій свідомості, важко зіставляється із категоричним імперативом переходу до ринкової економіки, до соціально конструктивного підприємництва. Формування культури підприємницької праці в Україні не повинно йти шляхом прямого копіювання західних зразків. У менталітет українця вдало вписується, враховуючи соціально-економічний генотип, і східна специфіка формування ринкової економіки в таких країнах, як Японія, Корея, Китай, а саме патерналізм, система довічного найму, авторитаризм, схильність до спільних, опікуваних державою дій. Підвищенню соціальної ефективності підприємницької праці в Україні буде сприяти вироблення адекватних лише їй і одночасно відповідних культурі і етнічній ментальності українського народу ринкових трудових мотивацій і форм господарського життя.

У дореволюційній Україні ринкове капіталістичне підприємство успішно розвивалося у деяких релігійних, соціальних і етнічних групах (старообрядців, молукан, духоборів; купецтва; німців, євреїв і ін.). Але у основної маси населення трудові мотивації носили взагалі не ринковий характер. Жовтнева революція знищила «анклави» ринкових мотивацій і традицій підприємництва. Радянський період розвитку українського суспільства створив високі трудові мотивації, але не індивідуального підприємницького типу.

Індивідуальне підприємство в колишньому Радянському Союзі було загнане в підпілля, підприємницькі кола були по суті мафіозними угрупованнями. Звідси витікає негативне ставлення значної частини населення до індивідуального підприємства, страх перед ним, а то і ненависть до нього. Вплинуло на ставлення до підприємництва і співставлення капіталістичного «пекла» і соціалістичного «рая» в пропаганді минулих років [5, 84].

Розвитку підприємницької праці перешкоджає традиціоналізм мислення, трудової поведінки і способу життя людей в пострадянських країнах, в тому числі і в Україні. У традиційному суспільстві стимулом до праці, згідно М.Вебера, служить прийнятий стандарт життя. Підвищення заробітку не примусить індивіда працювати більш напружено, воно спонукатиме його працювати меншу кількість годин, яких вистачить для того, щоб отримати свій звичайний заробіток. Подібну стратегію поведінки можна назвати мінімізаційною, економічно і соціально пасивною. Вона не відповідає новій, економічно активній, капіталістичній реальності. Така стратегія являє собою пережиток докапіталістичних форм праці [6, 15-29].

Формування етики та культури підприємства в контексті оновлення українського суспільства можливе і повинно опиратися на традиції, що відповідають самобутності українського народу.

Розглядаючи такий чинник підвищення соціальної ефективності підприємницької праці, як *професійну культуру*, відмітимо наступне.

По-перше, основою виникнення і становлення професійної культури виступає органічна взаємодія професії і професійної групи. Професія є соціально-технологічним механізмом, створеним суспільством для забезпечення своїх матеріальних і духовних потреб, шляхів локалізації його у певному вигляді професійної діяльності і призначенням для виробництва певного вигляду продукту.

Розвиток професії багато в чому зумовлений сутнісними атрибутами виду діяльності, її місцем в суспільному розподілі праці і роллю в соціальному розвитку. Становлення і розвиток професійної групи є більш складний процес, що лише в загальному вигляді містить в собі свою основу — професію. Професія для професійної групи і навпаки виступають як «засіб один для одного». Функціонування професійної групи передбачає: а) ідентичність соціально-економічних умов праці; б) певну спільність змісту праці; в) наявність адекватних за змістом і обсягом спеціальних знань і умінь, алгоритмів професійної діяльності; г) спільність менталітету [7, 11, 14].

Професійна культура розглядається як виключно особистісна характеристика фахівця, що виражає міру розвитку потреб і здібностей індивіда, або як стиль мислення і спілкування представників певної професії.

Нам ближче позиція, за якою в структурі професійної культури виділяють праксіологічну і ментальну сторони. Перша характеризує спосіб взаємодії суб'єкта праці із знаряддями і предметом праці, а також міру його готовності до даного виду праці. У її складі виділяються такі елементи, як професійні знання, навички і уміння, стиль професійного мислення. Друга сторона характеризує свідомі і несвідомі установки суб'єкта, його етичне, естетичне і, власне, професійне кредо. Професійна культура підприємця — це суспільне явище, що виражає міру оволодіння професійною групою підприємців, її представниками праксіологічними і ментальними алгоритмами розширеного відтворювання приватного капіталу в будь-якій сфері матеріального і духовного виробництва. На наш погляд, такий підхід не враховує феномен державного підприємництва і виходить з того, що предметом, що специфікує підприємство як вид діяльності, є тільки приватний капітал. На наш погляд, підприємницька професійна культура полягає в оволодінні суб'єктами цього виду праці найбільш соціально, економічно, екологічно і т.д. ефективними технологіями з виробництва необхідної суспільству продукції, виконання робіт, надання послуг і

заняттю торгівлею, з метою задоволення суспільних і особистих потреб і отримання прибутку.

Підприємницька професійна культура передбачає формування у суб'єкта професійної свідомості, моралі, цінностей. Масовизація підприємництва в Україні за останні роки сформувала псевдопідприємницьку професійну культуру, значення якої — отримання прибутку будь-яким способом, і не завжди це зумовлено необхідністю елементарного виживання. Псевдопідприємницька професійна культура передбачає відмову від соціальної відповідальності бізнесу, вважаючи це функцією інших соціальних інститутів.

Підприємницька культура, що ґрунтується на усвідомленні важливості бізнесу для процвітання і добробуту українського суспільства — це актуальна передумова розвитку підприємництва в наш час. Формування почуття соціальної відповідальності виступає одним з напрямів становлення підприємницької культури в Україні.

Формування високої економічно-ефективної і соціально-відповідальної підприємницької культури є ключовим елементом у розв'язанні майбутніх завдань стійкого економічного розвитку та морального оздоровлення суспільства.

Література:

1. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. Перепечатано с Синодального издания. - SGP, 1990. - С. 1509.
2. Введение в историю экономической мысли. - М.: Мысль, 1996. - С. 260.
3. Верхан Петер Х. Предприниматель. Его экономическая функция и общественно-политическая ответственность: Пер. с нем. - Минск: Эридан, 1992. - С. 60.
4. Трудовая этика как проблема отечественной культуры: современные аспекты (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. - 1992. - №1. - С. 3-29.
5. Нельга Т. Украинское предпринимательство: исторические предпосылки и социокультурные детерминанты // Философская и социологическая мысль. - 1994. №7-8. - С. 81-89.
6. Кравченко А.И. Концепция капитализма М. Вебера и трудовая мотивация // Социс. - 1997. - № 4. - С. 15-29.
7. Модель И.М., Модель Б.С. Профессиональная культура предпринимателя // Социс. - 1997. - №10. - С. 10-16.
8. Соколова Г.Н. Труд и профессиональная культура /опыт социологического исследования/ - Минск: Высшая школа, 1980. - С. 307

В. А. ГАЙДЕНКО

ФЕМИНИСТСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ В СОЦИОЛОГИИ

Гайденко Виктория Александровна, аспирантка Сумского государственного педагогического университета им. А. С. Макаренко (г. Сумы)

Феминистская методология в области гуманитарного и естественнонаучного знания находится в состоянии «становления»: утверждение своих позиций, разработка методов, принципов в конкретных дисциплинах, расширение сферы своей активности. Понятие «феминистского исследования» включает в себя два измерения: эпистемологическое — проблемы легитимации, валидности знания, субъекта и объекта знания, и методологическое — раскрытие и изучение гендерной доминанции и субординации, зафиксированных в науке и знании.

Феминистский критицизм в социальных науках направлен против маскулинистских характеристик традиционного знания. Заметим также, что взгляды рассматриваемых авторов варьируются между эмпиризмом и концептуализмом. Отсюда и тенденция к резкому противопоставлению «феминной» как «лучшей», более «прогрессивной» позиции «маскулинной», более традиционной. Исследователи определяют набор «маскулинистских» характеристик знания, которые должны быть подвергнуты феминистской ревизии:

1) андроцентризм и сексизм исследовательского дизайна; рассмотрение опыта «женщины» как «другого», «девиантного»;

2) видение «личностного» как источника «загрязнения» знания;

3) отношения «эксплуатации» между исследователем и исследуемым;

4) иерархическая система организации науки; соревновательность и индивидуализм; упрощенная и поверхностная природа количественных данных; неуместная интерпретация и универсализация результатов.

Поскольку феминистские исследователи намерены разработать «социологию для женщин», то соответственно, цель «социологии для женщин» — производство знания, развивающего феминистскую критическую перспективу относительно доминантной, интеллектуальной традиции и отражающего собственно феминистскую позицию.

Разрабатывая феминистские подходы в социологии, исследователи в определении эпистемологии, методологии и метода придерживаются концептуалистской позиции С. Хардинг. Так, Л. Стэнли и С. Вайз «метод» определяют, как «техники» или специфический набор исследовательских практик (как, например, наблюдение, интервью). «Методология» же означает определенную «теоретико-информационную структуру (например, символический интеракционизм, функционализм). Под «эпистемологией» понимается теория знания, основными вопросами которой являются: «кто может быть познающим субъектом, что может быть познаваемо, как конституируется и обосновывается знание, а также какая существует или могла бы быть взаимосвязь между познанием и бытием» [1, с.26].

В данном определении содержится очень существенный момент: взаимосвязь онтологических и эпистемологических вопросов, т.е. как связана природа феминистского знания с природой феминистского сознания. Исследовательницы также подчеркивают, что феминистская эпистемология — путь видения, путь знания (эпистемология), «путь бытия в мире» (онтология) [2, с.14].

Подобной точки зрения придерживаются Т.Э. Джаяратн и А. Дж. Стюарт. Исследователи подчеркивают, что существуют различные феминистские методологические позиции, т.е. множество феминистских методологий, предписывающих методы, набор определенных исследовательских методов/техник. Рассмотрим, какие феминистские принципы воплотились в социологии, т.е. те, которыми должен/должна руководствоваться ученый при анализе исследовательского процесса с феминистских позиций.

Прежде всего, основным феминистским эпистемологическим требованием является рефлексивность как критический анализ, изучение аналитически природы исследовательского процесса, кросс — проникающий обзор места и участников этого процесса, включая изучение реакций самого исследователя. Рефлексивность предполагает понимание исследовательского процесса «в процессе», т.е. диалог между теоретической работой и практикой. Данное понятие включает в себя два взаимосвязанных эпистемологических аспекта: 1) *рост сознания* и 2) *отказ от субъект-объектной оппозиции* в исследовании.

«Рост сознания», означает процесс самоосознания, исследовательницы (П. Х. Коллинз; Л. Стэнли и С. Вайз; Дж. Аккер, К. Барри, Дж. Эссельд, С. Рейхарц; М. Майес;

Дж. Кук и М. М. Фоноу). Покажем, как через «рост сознания» проявляется рефлексивность феминистского исследования.

Во-первых, феминистское сознание исследователя, которое предполагает «двойное видение реальности»: с одной стороны, понимание женщинами реалий собственной жизни, оценка и выбор новых решений, и с другой стороны, понимание бесконечности противоречий настоящего (Л. Стэнли и С. Вайз). Феминистское сознание, таким образом, дает возможность реконцептуализировать социальную жизнь, поскольку позволяет исследовать восприятие женщинами их ситуации с «экспериментальных позиций» (специальной серии техник, так называемых «situation-at-hand», обеспечивающих спонтанность, импровизацию в выборе тем и методов). Феминистское мышление в данном случае выступает как критический «саморефлексивный тип анализа, направленный на артикуляцию критики власти в дискурсе, утверждая женский феминистский субъект» [3, с.182].

Во-вторых, использование техник «роста сознания», как исследовательского метода (семинары, тренинги, ролевые игры, психодрама), также отражает степень рефлексивности феминистской теории. «Рост сознания» рассматривается как метод, включающий диалог между теми, кто осуществляет теоретический анализ и теми, кто подвержен этому анализу. Будучи вовлеченными, в критические дискуссии, индивидуумы раскрывают себя, обнаруживая скрытые пласты своей психики. «Рост сознания» как метод и как результат присутствует практически во всех феминистских интеллектуальных мероприятиях. Например, эмоциональный катарсис, академический инсайт, интеллектуальный продукт, рост политизации и активизма — могут быть позитивными следствиями роста сознания (Дж. Кук и М. М. Фоноу; Д. Дж. Хендерсон).

В-третьих, «рост сознания» может быть рассмотрен как потенциал исследовательского процесса. И, в таком случае, исследовательский процесс сам может стать процессом «сознаваемости» как для исследователя, так и для субъектов исследования (П. Фрайер; М. Майес; Дж. Кук и М. М. Фоноу). Исследовательские процессы как процессы «сознаваемости» предполагают возможность превращения тех, кто раньше был объектом исследования, в субъектов своих собственных исследований и действий. Процесс «сознаваемости» должен сопровождаться, как подчеркивает М. Майес, «изучением индивидуальной и социальной истории женщин» [4, с.42].

С «ростом сознания» тесно связан такой эпистемологический принцип как *отказ от субъект-объектной оппозиции* (исследователь/исследуемые). Соотнесенность «исследователь/исследуемые» впервые была артикулирована в феминистских работах в плане изучения исследователь — исследуемые женщины в социальных исследованиях.

Феминисты предлагают несколько путей преодоления субъект — объектной оппозиции:

а) проведение открытого интервью или интервью как интеракционного обмена (А. Оклей);

б) проведение исследования-участия как диалектического взаимодействия между исследователем и исследуемым на протяжении всего исследовательского процесса. Такой тип исследования, включает участие всех людей (в том числе и тех, кто является объектом исследования) на всех этапах: дизайн, сбор данных, интерпретация результатов (М.М.

Фоноу, Д.Дж. Хендерсон). М. Весткотт считает, что идея возникновения знания из диалектического взаимодействия «я-Другой» отражена в участии женщин в различных «обществах», где знание возникало из диалога, общения, поскольку женщины были исключены из той системы образования, где знание распространялось посредством лекций и учебников [5, с.62].

в) размещение исследователя в той же плоскости, где находится изучаемая проблема, т.е. процесс изучения должен начинаться с личности самого исследователя — какие методы он/она использует, какие ставит задачи, насколько этичны и нравственны цели исследования, какова его/ее роль в исследовательском процессе.

Утверждение о рефлексивной позиции ученого в исследовании вызывает множество споров и неоднозначных реакций. Например, рефлексивность как «растворение исследователя в исследовании», отсутствие объективности, предвзятость или заидеологизированность. В данном случае удачным, на наш взгляд, является определение рефлексивности Э. Грэй, включающее две стороны этого процесса: 1) «как исследователи, мы размещаем себя внутри институционального контекста с доступом к академическому, интеллектуальному дискурсу» и в то же время 2) «наша субъективность, биография и обязательство является составной частью исследовательского процесса» [цит. по 6, с.98]. Таким образом, феминистское исследование, будучи рефлексивным, придерживается норм и логики научного исследования, но привносит в него также и элементы личностного, диалогического взаимодействия, этические компоненты.

Следует отметить также повышенный интерес к изучению *структур повседневности*. Поскольку, как считают феминистские исследователи, именно в повседневности можно обнаружить гендерную асимметрию, конституирующую человеческие и социальные взаимодействия. Внимание ученого должно быть приковано не к «чистым» экспериментам в лаборатории, но к исследованию реальностей повседневной жизни женщин. Как подчеркивают Л. Стэнли и С. Вайз, «системы, социальные структуры, интересующиеся вопросами экономики, семьи или же подавлением женщин вообще, могут быть лучше изучены и осмыслены, исследуя отношения и опыты внутри повседневной жизни» [7, с.53]. Таким образом, Стэнли и Вайз утверждают валидность личного опыта через тезис — «личное есть политическое».

Одна из фундаментальных работ, затрагивающая положение женщины в структурах повседневности — работа канадского социолога Д. Смит «Проблематичность мира повседневности: феминистская социология» [8]. Д. Смит отмечает такие важнейшие компоненты социологического исследования как: 1) изучение тех методов и техник, которые приводят самого исследователя к знанию; 2) повседневный опыт должен рассматриваться, как основание знания, поскольку именно повседневность может представить адекватную картину жизни женщин, очертить проблематичные ситуации. Д. Смит подчеркивает, что «социология для женщин», основанная на «опыте женщин в мире повседневности», будет способствовать созданию альтернативных путей знания, а также содействовать в преподавании академических дисциплин.

Феминистские теоретики настаивают на применении качественного метода исследования. В этой связи следует

отметить работу Дж. Масона «Качественное исследование» [9]. Исследовательница подчеркивает, что качественное исследование является очень сложным и ответственным процессом. Дж. Масон выделяет ряд характерных черт качественного анализа:

— гибкая и контекстуальная природа исследования: решения должны приниматься не только исходя из исследовательской стратегии, но также с учетом ситуации и «меняющегося контекста», где проводится исследование;

— высокий уровень рефлексивности (тесное взаимодействие субъекта и объекта исследования);

— продуцирование социальных объяснений относительно «загадок» исследования: интерпретация исследовательских методов, описаний, наблюдений; теоретические изыскания не должны быть нейтральными: они должны высвечивать позицию и теоретические предпочтения личности самого исследователя;

— требование определенных обобщений тех результатов, которые могут иметь широкий резонанс;

— количественное исследование не следует рассматривать, как унифицированную форму практики, или как оппозицию качественному; исследователи могут умело сочетать различные методы, в том числе количественный и качественный анализ;

— качественный подход также определяется как этическая практика: необходимо быть осторожным при сборе данных, формулировать корректные вопросы, определить, чьи интересы отражают те или иные методы, критерии, оценки.

В социологии идут дебаты по поводу определения «феминистской методологии». Однако ряд феминистских исследователей подчеркивает, что на данном этапе наиболее актуальным является не определение «феминистской методологии», а феминистская перспектива относительно методологии: необходимо определить стратегии ее применения. Т. Э. Джаяратн и А. Дж. Стюарт предлагают следующую феминистскую методологическую стратегическую программу в социологии:

1) при выборе темы исследования необходимо определить, как ее реализация будет содействовать улучшению жизни женщин, т.е. теоретическое исследование должно быть политическим;

2) разрабатывая определенную проблему, необходимо использовать как методы, позволяющие ее исследовать, так и те методы, которые позволяют рассматривать ее в определенной аудитории, т.е. исследование не должно носить абстрактный характер, но должно быть практически значимым и доступным пониманию широкому кругу людей;

3) необходимо достаточно серьезно подойти к исследованию: провести его добросовестно, качественно, честно, открыто, признав свою позицию;

4) попытаться сделать «политический» анализ полученных результатов;

5) активно участвовать в распространении исследовательских результатов [10, с.101-103].

Реализация этих феминистских методологических стратегий позволит, как считают Т. Э. Джаяратн, А. Дж. Стюарт, Л. Стэнли и С. Вайз изменить традиционную картину социологического знания: поворот от знания как отражения внешнего мира к знанию как «человеческому», как способу адаптации человека в мире, как формы выражения его/ее интересов, потребностей, ценностей. Таким образом,

феминистское знание находится в тесной взаимосвязи с практикой, поскольку, основная проблематика генерируется с перспективы «опыта женщин в мире повседневности», что

позволяет рассматривать феминистское знание в культурно-историческом, мировоззренческом, этическом, экологическом, коммуникационном и др. измерениях.

Литература:

1. Stanley L. & Wise S. Method, methodology and epistemology in feminist research processes // in L. Stanley (ed.) *Feminist Praxis. Research, Theory and Epistemology in Feminist Sociology*. Routledge, N.Y., London, 1990.
2. Там же.
3. Braidotti R. On the female feminist subject, or: from «she-self» to she-other» // in G. Bock & S. James (eds.) *Beyond citizenship equality & feminist politics difference female subjectivity*. Routledge, N.Y., London, 1992.
4. Mies M. Women's Research or Feminist Research? The Debate Surrounding Feminist science and Methodology // in M. M. Fonow & J. A. Cook (eds.) *Beyond Methodology. Feminist scholarship as lived research*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1991.
5. Westcott M. Feminist Criticism of the Social Sciences // *Harvard Educational review*, vol. 49, no. 4, 1979.
6. Gray A. Learning from Experience: Cultural Studies and Feminism // in J. McCuigan (ed.) *Cultural methodologies*. SAGE Publications. L., Thousand Oaks, New Delhi, 1997
7. Stanley L. & Wise S. *Breaking Out: Feminist Consciousness and Feminist Research*. London: Routledge and Kegan Paul, 1983.
8. Smith D. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press, 1987.
9. Mason J. *Qualitative Researching*. SAGE Publications. London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997.
10. Jayaratne T. E. & Stewart A. J. Quantitative and Qualitative Methods in Social Sciences. *Current Feminist Issues and Practical Strategies* // in M. M. Fonow & J. A. Cook (eds.) *Beyond Methodology. Feminist scholarship as lived research*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1991.

О . В . ГОЛОВАШЕНКО

ТУРИЗМ ЯК ФОРМА АКТИВНОСТІ СУЧАСНОЇ ОСОБИ

Головащенко Ольга Вячеславівна — аспірант кафедри філософії Запорізького державного університету

Основною характеристикою матерії, що визначає її постійний рух, є активність. Активність властива всім сторонам існування живої матерії. Активність людини виходить за рамки простої біологічної доцільності і включається в сферу свідомої діяльності. Вона може мати різну спрямованість, обумовлену як суспільними, так і індивідуальними потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями особистості. Така спрямованість не є просто сумою орієнтацій, а являє собою їхню складну систему, що характеризується рухливістю і динамічністю.

Активність людини виконує дві важливі функції: по-перше, впливаючи на навколишній світ і перетворюючи його, вона є засобом задоволення матеріальних і духовних потреб індивіда; по-друге, вона є засобом вираження і розвитку знань, умінь, здатностей особистості. Обидві ці функції об'єднані в кожному акті людської активності. Змінюючи і пристосовуючи зовнішній світ для задоволення своїх потреб, особа в процесі зміни навколишнього світу одночасно виражає свої смаки, схильності, своє сприйняття світу і відношення до нього. Тому можна сказати, що така активність є творчістю. Можливо, таке твердження на перший погляд здається не зовсім звичайним і навіть дивним, тому що під творчістю частіше мають на увазі створення чогось нового, що раніше не існувало. Активність, про яку ми говоримо, — туризм — завжди «створює» щось нове, незвичайне: один бік цієї активності впливає на людей, на речі, на положення, інший — додає цьому

впливу і його результатам особистий, неповторний відтінок [1, 63].

Активність як міра руху протиставляється пасивності, або бездіяльності. Сучасні умови життя пред'являють людині підвищені вимоги на роботі, та в побуті, пропонують прискорений ритм життя. У виробництво широко впроваджуються механізація й автоматизація, на зміну тяжкої фізичної праці приходить праця розумова: на перше місце висуваються розумові, емоційно-психічні функції людини, в той час як рухомі, фізичні все більш відходять на другий план. Тобто відбувається знижування рухомої активності при підвищенні рівня емоційної напруги. Все це призводить до виникнення і широкого розповсюдження різноманітних функціональних й патологічних розладнень, що зветься «хворобами століття»: серцево-судинних хвороб, хвороб нервової системи, органів дихання, травлення, тощо.

Як свідчать медично-біологічні дослідження, проведені Всесвітньою туристичною організацією (ВТО), порушився енергетичний баланс людини, що складалася впродовж тисячоліть: надходження калорій до організму орієнтовано на попередні фізичні навантаження, а їх витрачання в результаті відсутності соціальної необхідності у фізичних рухах різко скоротився. Це відобразилось й на нервових перевантаженнях людини — адже його організм був настроєний на зняття таких перевантажень, зокрема через рух [2, 156].

Щоб позбутися нестачі рухомої активності, відновити фізичні й духовні сили, людині необхідно підвищити фізичні навантаження, активізувати рухомі функції. Цього можна добитися, займаючись фізкультурою, спортом, захоплюючись полюванням, риболовлю, працюючи на дачній ділянці, тощо. Але ледь не найкращим й найефективнішим способом відновлення фізичних та духовних сил є активний відпочинок, який повинен розглядатися як одна із основних потреб людини. Цим цілям найкраще всього може служити туризм.

Туризм сприяє оздоровленню організму шляхом природної дозировки фізичних навантажень, має велику пізнавальну цінність, активно впливає на всебічний розвиток особи та її моральних якостей, виховує почуття самоствердження людини в умовах боротьби з труднощами, зі стихійними силами природи.

Внутрішніми причинами активності особи є задоволення потреб. Вчені виділяють біологічні, соціальні й ідеальні потреби. Біологічні потреби забезпечують індивідуальне і видове існування людини. Сюди відносяться потреби в їжі, продовженні роду, збереженні життя, тощо. Соціальні потреби — це потреби у визнанні з боку інших членів суспільства, необхідність належати до певної соціальної групи і займати в ній досить високе місце. Ідеальні потреби — це потреби в пізнанні навколишнього світу, сенсу життя і власного призначення на землі, а також потреба в новизні, у нових знаннях.

Туризм багато в чому задовольняє потреби людей у переміщенні з метою пізнання навколишньої дійсності, спілкування з новими людьми, придбання нових знань.

У самому загальному виді туризм визначають як специфічну людську форму активності, змістом якої є переміщення населення у вільний час, не зв'язане зі зміною місця проживання і роботи, подорожі з метою відпочинку, участі в наукових, ділових і культурних зустрічах і яке поєднується у ряді випадків з елементами спорту.

У чому ж специфіка цього виду активності в порівнянні, скажімо, з активністю тварин.

Насамперед, у тому, що туризм носить цілеспрямований характер, тобто це активність, що спрямована на досягнення свідомо поставленої мети. В різні епохи основними мотивами подорожей були торгівля, загарблення чужинних або відкриття нових земель, паломництво, здобуття освіти або лікування, розваги. Важливість мети для туризму виявляється в тому, що ми часто позначаємо той або інший вид туризму по меті, на досягнення якої він спрямований. Так, виділяють: поїздки з метою відпочинку і лікування — рекреаційний туризм; знайомство з природними, історичними, культурними визначними пам'ятками — екскурсійний туризм; знайомство з досягненнями науки, промисловості, сільського господарства, участь у конгресах, наукових конференціях — науковий туризм спеціфичних напрямків: археологічного, природознавчого, архітектурного, тощо; поїздки для проведення ділових переговорів — діловий туризм; поїздки для побачення з родичами (і якщо декілька років тому основне місце займали поїздки з метою відвідування родичів або місця народження, то з кожним роком відбувається природне скорочення першого покоління вихідців з інших країн, і все більше місце починають займати представники третього і четвертого покоління, у яких у значній мірі втрачаються

прямі родинні зв'язки, й мотивом поїздок стає знайомство з батьківщиною предків) — етнічний туризм; спілкування з природою, пізнання її об'єктів і явищ, активний відпочинок на природі — екологічний туризм; відвідання святих місць християнства, мусульманства, буддизму, тощо — релігійний туризм; з метою вивчення іноземної мови, недовготривале стажування в колледжах та університетах інших країн — освітний туризм; поїздки з метою відвідання дорогих серцю місць: для подружжя — місце їхньої першої зустрічі, для воїнів — місця великих битв та перемог, для випускників — місце їхнього навчання — ностальгічний туризм.

Далі порівнюючи туризм із поведінкою тварин, що також здійснюють переміщення з однієї кліматичної зони в іншу, слід зазначити продуманість і усвідомленість туристської діяльності. Продуманість полягає в тому, що людина аналізує цілі подорожі, визначає маршрут, вибирає засоби і способи досягнення мети, намічає послідовність своїх майбутніх дій. Так створюється ідеальна схема туризму, що визначається з одного боку метою, з іншого боку — ситуацією й умовами, у яких доводиться діяти туристу. При розробці цієї схеми турист спирається на своє знання ситуації, на знання можливих засобів досягнення мети й законів природи. Він спирається на свою здібність міркувати — на розум, логіку, обмірковуючи порядок своїх дій та передбачаючи їхні можливі наслідки. Усвідомленість туризму проявляється в здібності планувати та передбачати можливий результат, наявності логічної схеми. Спірним для туризму є питання про його результативність. Взагалі вважається, що якщо мета досягнена, то дія була результативною, якщо ж мета не була досягнена, то дія виявилась нерезультативною. Однак не кожному дію можна розглядати з такої точки зору. Зазвичай у випадку дії заради самої дії, діяч не замислюється над тим, чи була вона результативною чи ні. Так, якщо прогулянка або поїздка мають будь-яку віддалену мету — добратися до певної місцевості, відвідати пам'ятки давнини або ознайомитися з околицями, то дія заради самої дії перетворюється на туризм. Чи можна говорити про результативність туризму, якщо вважається, що він не має зовнішньої мети? Можна, якщо виявляти результативність не туризму в цілому, а окремих безпосередніх дій, що виконуються в процесі туризму. Можна виділити дії, що мають строго визначену зовнішню мету. Наприклад, екскурсія буде результативною, якщо турист добереться до наміченої мети, відвідає пам'ятки давнини, тощо [3, 18-19].

Розглядаючи туризм як певний тип відношення до навколишньої дійсності, насамперед, слід звернути увагу на те, що на відміну від поведінки в тваринному світі, туристська активність визначається не біологічно заданими, а історично виробленими соціокультурними програмами.

Останнім часом туризм все частіше розглядають як специфічну форму та сферу ділової активності сучасної особи. Тому-то в сучасних західних умовах туризм означає сферу надання послуг особам, що перебувають на відпочинку, тобто туристичну індустрію з багатогалузевим виробничим комплексом. Індустрію туризму утворюють підприємства, що випускають товари й послуги, виробництво яких не може існувати без туризму. До них відносяться: підприємства, що надають послуги по розм-

іщенню: готелі, мотелі, кемпінги, приватні квартири або будинки, що здаються в оренду, пансіонати, будинки відпочинку, тощо; в їх число входять й підприємства громадського харчування, якщо вони є невід'ємною часткою підприємств, що надають послуги по розміщенню (ресторани і кафе в готелях, їдальні в будинках відпочинку та пансіонатах); туристські фірми, що займаються організацією та продажем туристських путівок; транспортні організації, що займаються туристськими перевезеннями; учбові заклади по підготовці й підвищенню кваліфікації спеціалістів туристської індустрії; інформаційні та рекламні служби; органи управління туризмом й науково-дослідні організації, що займаються збором і обробкою статистичних даних по туризму, укладанням наукових прогнозів; підприємства по виробництву товарів туристського попиту; підприємства роздрібною торгівлі з продажу товарів туристського попиту.

Крім підприємств індустрії туризму обслуговуванням туристів займаються ще дуже багато організацій. Однак на відміну від туристських підприємств, вони можуть існувати і без туристів, але за розташування в районах найбільшого їх напливу масштаби їхньої діяльності розширюються. До таких організацій належать: ті, що здають в оренду легкові автомобілі; автогосподарства, що надають автобус для екскурсійного обслуговування туристів; ресторани, кафе, бістро, тощо; підприємства сфери дозвілля (спортклуби, музеї, театри та кінотеатри, зоопарки, казино, виставочні і конгресні зали) [4, 23-24].

Таким чином, сучасна індустрія туризму — це група

виробництв, що забезпечують задоволення потреб при тимчасовому переміщенні людей з любою метою, крім занять професійною діяльністю, що оплачується в відвідуваній країні. Індустрію туризму, насамперед, складають підприємства, що надають послуги, пов'язані з організацією та проведенням туристської мандрівки.

Туризм — одна з найбільш трудомістких галузей економіки. За чисельністю працівників вона є однією з найбільших у світовому господарстві — 212 млн., тобто кожний десятий працюючий [5, 12]. По Україні цей показник становить понад 64 тис. працівників. Кожні десять секунд у світовій індустрії туризму створюється одне робоче місце. І створення його коштує в 20 разів дешевше, ніж у промисловості. Крім того, туризму притаманний «ефект мультиплікації» — один клієнт надає роботу одразу кільком працівникам сфери туробслуговування. Слід також мати на увазі й те, що туризм забезпечує додаткову роботу кільком суміжним галузям — більшості видів транспорту, готельному господарству, системі харчування і торгівлі, банкам. Спеціалістами підраховано, що прибуток від перебування одного іноземного туриста в Україні рівнозначний ефекту від експортування 9 тонн кам'яного вугілля, 5 тонн марганцевої руди або 2 тонн високосортової пшениці [6, 5].

Таким чином, можна зробити висновок, що туризм — явище багатогранне, різнобічне. Але щонайперше туризм — це форма активності особи, сфера людської діяльності та галузь господарства.

Література:

1. Деятельность: теории, методология, проблемы. - М.: Политиздат, 1990. - 366 с. - (Над чем работают, о чем спорят философы.).
2. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе: Социальные аспекты развития туризма в СССР. - М.: Профиздат, 1983. - 296 с.
3. Пшоловский Т. Принципы совершенной деятельности (Введение в праксиологию). Пер. с польск. - Киев, 1993. - 272 с.
4. Немоляева М.Э., Ходорков Л.Ф. Международный туризм: вчера, сегодня, завтра. - М.: Междунар. отношения, 1985. - 176 с.
5. Туризм: романтична індустрія // Міжнародна освіта. - 1997. - №1.
6. Чирва А. Туризм трансформувался з аматорства у професійну справу// Урядовий кур'єр. - 1997. - № 145 - 146.

Ю. В. ДУКА

ОПОДАТКУВАННЯ — ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Дука Юлія Володимирівна — аспірант кафедри філософії Запорізький державний університет

Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. (ст. 67 Конституції України)

Оподаткування, в тій формі, в якій ми з ним знайомі, склалося відносно недавно, хоча тенденція до виникнення подібного роду механізму простежувалася ще в старовині.

Головними передумовами до виникнення податків послужили: перехід від натурального господарства до грошового, виникнення власності, зародження і становлення держави.

До перших податків можна віднести жертвоприношення, виплати, необхідні у виняткових випадках або надзвичайних ситуаціях. Держави, що існували раніше використовували, як правило, примітивні механізми залучення громадян до реалізації загальних цілей: по захисту від зовнішнього посягання, здійснення задач для державного розвитку. Основою подібного механізму на першому етапі з'явилася система повинностей у вигляді безвідплатного надання допомоги громадянами державі. Надалі в системі виділилися і певний різновид грошових внесків. З розвитком грошового господарства ці внески стали грати переважаючу роль.

З поняттям «податки» тісно пов'язано поняття «податкова система».

Податкова система являє собою сукупність податків, що стягуються в державі, а також форм і методів їх побудови [1.301]. У зв'язку з придбанням Україною економічної і політичної самостійності виникла необхідність створення власної податкової системи, що враховує постійну потребу в економіці в переході до ринкових відносин.

Функціонування податкової системи передбачає досягнення економічного розвитку суспільства і держави. Економічний розвиток в свою чергу розуміється як істотне підвищення життєвого стандарту, що включає в себе матеріальний добробут, освіту, охорону здоров'я, захист навколишнього середовища. Таким чином, кошти отримані державою у вигляді податкових платежів і зборів прямують на реалізацію невідкладних задач в соціальній сфері, для затвердження якісно нового інноваційного шляху розвитку економіки, її структурної перебудови. Для забезпечення економічного розвитку необхідно привести у відповідність систему економічних відносин і правових норм, адекватних вимогам Основного Закону — Конституції України. Саме тут виникають протиріччя, особливо в країнах з перехідною економікою, де нова система економічних відносин тільки зароджується і потрібне її правове оформлення.

Будь-який предмет реального світу містить в собі внутрішні протиріччя. Єдність і боротьба протилежних сторін властива всім явищам, в тому числі і явищам суспільного життя.

Проблема оподаткування полягає у визначенні тієї інтенсивності протиріч, які породжуються дією і взаємодією суб'єктів суспільного життя. Такими суб'єктами є держава, на зміст якого потрібні грошові кошти, а так само суспільство, яке характеризується певним способом взаємодії людей і формою їх об'єднання. І те і інше зумовлене специфікою суспільного виробництва, в рамках якого здійснюється матеріальне і духовне виробництво, а так само відтворення суспільних відносин і формування особистості конкретного суспільства. Людина так само є суб'єктом суспільно-економічних відносин, з одного боку вона є платником податків, а з іншою, споживачем благ, що надаються їй суспільством і державою. Як ми бачимо, процес взаємодії всіх зацікавлених сторін досить суперечливий. Суперечність — це такі взаємовідносини між сторонами, які не дані віково в готовому і незмінному вигляді, а виникають і розвиваються з неістотної відмінності у відмінності істотні, тобто протилежності. [1.71]

Типологія протиріч залежить від етапу суперечності, що досліджується в рушенні системи і цілей дослідника. Типологія протиріч може характеризуватися по різних типах: головні і не головні, внутрішні і зовнішні, основні і не основні, антагоністичні і не антагоністичні.

У залежності від характеру явища, від умов в яких воно протікає і розвивається, міняється характер протиріч і способи їх дозволу. Внутрішні протиріччя грають головну вирішальну роль в розвитку, оскільки є джерелом суперечності в самій суті предмета або системи. Лише вони складають справжнє джерело розвитку самостійного руху суспільного життя, внутрішній зміст всіх суспільних процесів. Зовнішні протиріччя не визначають основний напрям розвитку явищ. Вони грають другорядну, підлеглу

роль. Однак це не означає, що зовнішні протиріччя не мають ніякого значення.

Взаємооблік зовнішніх і внутрішніх протиріч грає велику роль в суспільному житті.

Основні протиріччя торкаються ведучих процесів і явищ, належать самій суті речей і характеризують їх розвиток. Не основні протиріччя породжуються основними, доповнюють і конкретизують їх.

Протиріччя ніколи не виступають в чистому вигляді вони взаємодіють один з одним.

Протиріччя це система що володіє певною якістю. Можна виділити: 1) суперечність між тотожними сторонами, системами; 2) протиріччя між різними системами; 3) протиріччя між протилежними системами.

Конкретні протиріччя розрізняють по характеру взаємодії: 1) гострі протиріччя або взаємодії, що визначаються як сильне протистояння взаємодіючих систем. Воно пов'язане з взаємовідштовхуючим взаємовиключенням, придушенням в залежності від типу систем; 2) рівновага протиріччя, тобто взаємодії, в ході яких протидія і взаємодоповнення, сприяння врівноважують один одного; 3) приховані і слабкі протиріччя; 4) безпосередні протиріччя; 5) опосередковані суперечності; 6) симетричні протиріччя.

Тип суперечності можна визначити по різних основах. Це можливе внаслідок багатогранності протиріч.

Протиріччя ситуації, що склалася навколо оподаткування, сьогодні складається в конфлікті декількох зацікавлених сторін: держави, суспільства, підприємця. Проблема відносин підприємців, платників податків з владою держави існувала завжди.

Суспільство є політичний організм, в рамках якого індивіди під владою примушення стають дисциплінованими істотами і можуть здійснювати свої власні потреби і переслідувати свої власні цілі, підкорюючись верховній владі цілого. Наділяючи державні органи владою, суспільство існує як ціле. При умові розумного здійснення і використання влади держава може функціонувати подібно деякій істоті [2.167].

На сьогоднішній день існуюча податкова система, створена державною владою без науково обгрунтованого прорахунку, стала гальмом економічного розвитку. Перевищення допустимої величини податкового навантаження приводить до того, що платники податків, юридичні або фізичні особи або розоряються, або переходять до тійової економічної діяльності, що веде до скорочення бюджетних надходжень.

Варіанти вирішення протиріч пов'язані з проблемою управління. А це, в свою чергу, пов'язано з умінням їх передбачувати, оцінювати їх майбутній розвиток і відповідно до цього своєчасно змінювати взаємодіючі сторони. У державі і суспільстві назріла необхідність проведення податкової реформи, яка сприяла б не тільки виходу України з кризового стану, але і економічному зростанню. Досвід України доводить, що трансформація соціалістичної економіки в ринкову, вимагає синхронного рушення в напрямі більш адекватного відображення системи грошово-вартісних відносин в правових нормах, і зняття внутрішніх протиріч правової системи загалом, приведення її до внутрішньо узгодженого формулювання, а отже, оптимізації інтересів держави з іншими суб'єктами

підприємницької діяльності.[3]

Будь-яка взаємодія носить змінний характер, тобто коливається, пульсує його сила, напруження і інтенсивність: періодично змінюються його сприяння і протидія. У кожному окремому випадку може переважати сприяння або боротьба, у безлічі ж вони чергуються по цілком певній закономірності. Взаємодія має періоди ослаблення і посилення. Це вказує на те, що ні боротьба ні сприяння не можуть бути абсолютизовані. Можна ослаблювати або посилювати взаємодії, змінюючи внутрішню напруженість однієї або обох сторін. Взаємодія виступає як жива пульсуюча система взаємовідносин, що змінюються між взаємопов'язаними сторонами. Взаємопов'язані сторони можуть відштовхувати один одну, знищувати, але можуть і сприяти, взаємодоповнювати і притягати один одну. Немає взаємодії без єдності протилежних (взаємодіючих) сторін. Воно виникає і припиняється разом з виникненням і припиненням конкретної взаємодії.

Кожний процес багатогранний. Одночасно різноманітні взаємодії від боротьби до сприяння. Сприяння є такий вигляд взаємодії, в ході якого дві або більше за сторони сприяють взаємному збереженню, функціонуванню і розвитку. Між сприяючими системами не повинне і не може бути протидії, боротьби по тих параметрах, по яких відбувається сприяння.

Звичайно, не існує такої системи єдиним виглядом взає-

модії якої з іншими об'єктами було б сприяння. Немає так само такого об'єкта, який взаємодіє з іншими тільки на рівні боротьби. Кожний процес, сторона, об'єкт багатогранний і одночасно різноманітно взаємодія від боротьби до сприяння, тобто жодна форма взаємодії не можлива без іншої.

Отже, при розробці системи необхідно за допомогою правових і економічних важелів усунути протиріччя між короткостроковою зацікавленістю і довгостроковою доцільністю. Результатом сприяння органів державної виконавчої влади повинен стати новий механізм оподаткування, узгоджений і витікаючий із загальної концепції реформування податкової системи України.[4] Економічні норми податкового законодавства повинні адекватно відображати реальний економічний стан (для цього необхідний глибокий аналіз ситуації і тенденції економічного розвитку); повинні бути внутрішньо узгодженим формулюванням, яке не заперечувало б себе саму внаслідок внутрішніх протиріч; повинні бути цілісними і послідовними.

Таким чином, аналізуючи стан і тенденції соціально-економічного розвитку потрібно знайти правильну відповідь на основне питання, що саме призводить до певних негативних наслідків неадекватність правової системи загальному соціально-економічному стану і перспективам розвитку країни або внутрішній розбалансування правової системи.

Література:

1. Философия: Курс лекций: Учебное пособие для студ. вузов/ Под ред. Калашникова. - 2-е изд. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - 384с.
2. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. - М.: Республика, 1998.
3. Бесчастный Л. О концепции реформирования налоговой системы // Зеркало недели. - 2000. - № 15.
4. Гуревич А. В ожидании налогового кодекса // Зеркало недели. -2000. - №13
5. Бородюк В. Во имя бюджета, на благо налогоплательщика // Зеркало недели. - 2000. - №41
6. Второв О. Власть и капитал // Труд. - 2000. - 19 января

І С Т О Р І Я

М. М. КАРАБАНОВ, П. Г. РАДЬКО, А. В. НАРАДЬКО
НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В ГАЛУЗІ
ОСВІТИ

Карабанов Михайло Михайлович — доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Радько Петро Григорович — кандидат історичних наук

Нарадько А.В. — аспірант Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Процес будівництва незалежної України поєднується з економічною кризою та різким зниженням життєвого рівня значної частини населення України. На превеликий жаль, упродовж останніх років, зберігалась негативна тенденція зменшення реальних прибутків населення, зниження рівня життя. За попередніми статистичними даними, у 1999 році реальні доходи населення зменшилися на 10,3%, порівняно з попереднім роком[20]. Це робить актуальною проблему благодійної діяльності, надання допомоги найбільш нужденним. Конституція України акцентує увагу на державному заохоченні та підтримці благодійницької діяльності, а громадянам надається право на соціальний захист. Особливо гостро постає питання соціального захисту дітей-сиріт, немічних, калік, осіб похилого віку. Ось чому вивчення та популяризація національних традицій благодійності має не тільки пізнавальне, а й велике практичне значення. Їх удосконалення значно полегшить життя людей і сприятиме моральному оздоровленню суспільства.

16 жовтня 1997 року був прийнятий Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», який підтверджує актуальність дослідження благодійницької діяльності. Він дає визначення термінів та понять, що вживаються в такому значенні:

* «благодійництво — добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги; спеціальними способами благодійництва є меценатство і спонсорство;

* благодійна діяльність — безкорислива діяльність благодійних організацій, що не передбачає одержання прибутків від цієї діяльності;

* благодійна організація — недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб;

* благодійники — фізичні та юридичні особи, які здійснюють благодійництво в інтересах набувачів благодійницької допомоги;

* меценатство — добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги» [9,2-5].

Благодійництво — не винахід двадцятого сторіччя, а атрибут людства, оскільки людина завжди відчуває потребу допомоги ближньому. Не випадково, з-поміж інших

виділяється звергання «добродій», тобто той, хто діє за законами добра. Ще в античності Цицерон називав релігію і милосердя найголовнішими основами довготривалої держави [26,78].

Традиційною основною і важливою рушійною силою розвитку милосердя та благодійності стало християнське вчення. Релігія з дитячих років формувала моральний фундамент поведінки і світогляду людини, внутрішню переконаність народу в необхідності допомоги ближньому. Благодійність — термін з досить простим змістом. І хоч люди по-різному визначають його суть, але тлумачать подібно. Почуття жалю таке просте та безпосереднє, що людям хочеться допомогти навіть тоді, коли страждущий не благає про допомогу, коли вона йому шкідлива і навіть небезпечна, або коли він може зловживати нею [10,107]. Цицерон ставив риторичне питання: «А щедрість? Вона безоплатна чи її можна купити? Якщо людина не одержуючи винагороди, виявляє добротинність, то вона безоплатна; якщо за плату, то вона платна. Нема сумніву в тому, — зазначав мислитель, — що людина, яку називають щедрим благодійником, слухається почуття обов'язку, а не шукає вигоди. Отже, знов-таки, справедливість не шукає ні винагороди, ні плати: до неї прагнуть заради неї самої. Такі ж основа і сенс усіх чеснот... Нарешті, якщо до чесноти прагнуть заради вигоди, а не заради неї самої, то буде існувати лише одна чеснота, яку правильніше за все назвати лукавством» [26,176-177].

Більшість дослідників дають визначення поняття благодійності, підкреслюючи її моральне значення. Протягом XIX — початку XX століть досить впливовою була теза про безпосередній зв'язок благодійності з християнством, яке розглядалося як ідейне джерело благодійності. Проте сама практика благодійної допомоги (аналогії цьому явищу існували, наприклад, у мусульманському суспільстві) та новітні дослідження суспільних наук свідчать, що моральні принципи благодійності не суперечать релігійним канонам жодної з трьох найвпливовіших світових релігій. Поняття «благодійності» увійшло у суспільну свідомість як гуманістичний поклик людини йти на допомогу нужденним, незалежно від національної, релігійної, расової, соціальної приналежності чи політичних або світоглядних переконань [5,38].

Благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я: більше потрібна само-

му біднолюбцю, ніж бідному. Цілительна сила милостині полягала не стільки в тому, щоб витерти сльози нужденному, віддаючи йому частину свого майна, скільки в тому, щоб, дивлячись на його сльози й страждання, самому постраждати з ним, пережити почуття людинолюбства [10,107].

В античну епоху у грецьких полісах та Римській республіці сформувалося розвинуте громадянське суспільство, у якому держава і заможні громадяни вважали своїм обов'язком підтримувати нужденних. Римський сенат ще у V ст. до н.е. створив хлібне управління (*annona*), яке займалося щорічним підвищенням хліба для його продажу біднякам за заниженими цінами. За часів імперії безкоштовні видачі хліба та грошей набувають масового характеру і стають типовим засобом внутрішньої політики.

У Київській Русі громадяни під керівництвом церкви протягом століть навчилися розуміти та виконувати другу заповідь (любов до ближнього). При суспільній неврегульованості, недостатності безпеки для слабкого та захисту для ображеного, виконання цієї заповіді спрямовувалося переважно в один бік: любов до ближнього розумілась передусім як жаль, співчуття до нужденних, її першою вимогою визнавали особисте пожертвування. Ця ідея була покладена в основу практичного виховання; потреба у такому вчинку впроваджувалася усіма засобами духовно-моральної педагогіки. Любити ближнього — це, передусім, нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати ув'язненого [2,3]. Стародавній благодійник найбільше турбувався про те, щоб піднести рівень власної духовної досконалості. Коли зустрічались дві давньоруські руки, одна з проханням Христа ради, інша з милостинею в ім'я Христа, важко сказати, котра з них більше надавала милостині: потреба однієї та допомога другій зливалися у взаємодії братської любові. Ось чому Київська Русь розуміла і цінувала тільки особисту, безпосередню благодійність, милостину, що передавалася з рук у руки. Тому не випадково ще раніше Цицерон радив: «Священнодійства від імені приватних осіб хай лишаються постійними» [26,195]. Такий погляд на благодійність сприяв покращенню міжособистих стосунків, привчав любити людину, відучав бідняка ненавидіти багатого. Значення особистої пожертви особливо виявлялося, коли необхідність благодійної допомоги зумовлювалась не горем окремих людей, а загальним народним лихом, наприклад, голодними роками під час неврожаю.

Жебрак, зустріч з яким у стародавні часи вважалася лихою прикметою, був оголошений богоугодною постаттю. Благодійність стає нормою християнської моралі та втіленням чеснот справжнього християнина. Вона активно використовується і у церковній політиці. Та все ж попри всі передумови і особливості розвитку християнської благодійності, її загальний внесок у надання реальної допомоги нужденним, впровадження ідеї милосердя у суспільну свідомість надзвичайно вагомий та досі гідно не оцінений. Догмати християнської релігії стали носіями принципово нової етики, нового розуміння природи людини, її місця у світі. Історія християнства внесла у скарбницю світової культури ідеал всеохоплюючої любові, як основи людського буття. Ідея християнського милосердя, звернена до душі та серця людини, увійшла до фундаментальних норм людської етики. Вона стала провідною ідеєю

діяльності багатьох благодійників різних часів і народів.

Протягом XVI століття «закони про піклування» були прийняті у Англії, Франції, Німеччині. Відомий закон англійської королеви Єлизавети (1601) надав право місцевим приходам збирати спеціальний податок для бідних (*poor-rate*). Законодавчі акти європейських монархій, прийняті протягом середньовіччя, стали фактично першими законами про суспільне піклування. Вони відкрили широкі можливості для благодійної допомоги з боку приватних осіб. Благодійній діяльності сприяла і церква, яка активно впроваджувала у суспільну свідомість ідею «моральної спокути гріхів». На благодійні пожертви існували такі відомі центри, як Оксфорд і Кембридж, будувались приватні шпитали та робітничі будинки. Купці та підприємці виявились щедрими благодійниками, започаткувавши широку приватну благодійність нового часу [5,39].

Гуманні ідеї, які підтримувалися добрими проповідниками і гарними прикладами, легко ввійшли у звичай і закони. Проте, неврахована приватна благодійність, на думку В.Ключевського, породжувала ремесло злидарювання та перетворювалась у роздавання копійок замість допомоги нужденним [10,123]. І дійсно, приватна допомога мала певні практичні незручності. У більшості випадків надавалася випадкова і миттєва допомога і часто не тому, хто дійсно її потребував. Крім того, приватна благодійність доступна зловживанню: викликана одним із найближчих почуттів, які тільки є у моральному запасі людського серця, вона не може слідкувати за власними наслідками; чиста у своєму джерелі, але легко піддається руйнуванню в своїй течії. У той же час громадська благодійність має переваги: поступаючись приватній милостині в енергії і якості спонукань, морально-виховній дії для обох сторін, вона чіткіша і дійовіша за своїми практичними результатами і надає нужденному більш надійну допомогу, створює для нього постійний притулок. У цьому ж напрямку повинно діяти законодавство. Державна влада подає руку церковній для дружньої роботи над устроєм благодійних закладів. Державними органами проводилися заходи по вивченню становища злидених станів: дійсно безпомічних прагнули утримувати за рахунок держави в особливих притулках, а здоровим громадянам дати роботу в організованих робітничих будинках [10,115].

Прояви благодійності в Україні існували здавна, поступово переростаючи у стійкі традиції, що живуть століттями й переходять з покоління в покоління як найкращі здобутки людства. У стародавні часи благодійність виявлялась переважно у вигляді милостині, турботи про знедолених та допомоги церкві (пожертви, будівництво храмів, особиста праця на їх користь і таке інше).

На особливу увагу заслуговують національні традиції благодійності в галузі науки та освіти, що виходять із стародавніх часів. Початок благодійної діяльності у цій галузі добротворення, історик М.Грушевський виводить від князя Ярослава, який фундував нову київську кафедру Св.Софії в 1030 роках, заснував у Києві бібліотеку і перший науково-культурний осередок, що його називає історик «Академією Ярослава», яку порівнює у деяких аспектах із діяльністю Академії Карла Великого [6,133-135]. Доречно нагадати, що Ярослав Мудрий продовжував справу батька в галузі освіти. Так, у Новгороді він зібрав 300 дітей старост і поїв, та віддав їх навчитися

[12,23].

Значну роль у розвитку освітянської благодійності відігравали церковні братства. Так, зокрема, київське братство переслідувало просвітницьку мету — заснування монастиря та школи для дітей шляхти й міщан при ньому. Незважаючи на тягарі війни, представники вищого духовенства, з'їхавшись у липні 1650 р. до Києва, вносять добровільні пожертви на підтримку найвищої української школи — Київської Могилянської Академії. Єпископ перемиський Анатолій Вінницький жертвував на цю мету 100 золотих щорічно, єпископ вітебський Іосиф Кононович Горбацький — 500 золотих. Таку ж суму зобов'язувався вносити щороку Академії єпископ луцький і острозький Йосип Чаплич-Шпановський. 200 золотих обіцяв Діонісій Балабан, єпископ холмський і белзький [12,23-24].

Великими благодійниками проявили себе гетьмани України. Коли Хотинським походом гетьман Сагайдачний завершив військову кар'єру, то останні п'ять місяців життя він присвятив внутрішнім справам України. У польському суспільстві знали до цих пір Сагайдачного, як сміливого і вдалого вояку, на Україні ж відчували його співчуття до потреб української церкви й просвіти, всього того, що тоді для України містило національне життя. Як вихованець острожкої школи, людина, що стояла близько до інтересів просвіти і книгарства того часу, Сагайдачний підтримував близькі стосунки з церковними і вченими колами. Усі були переконані, що на гетьмана Сагайдачного, на його допомогу та підтримку Війська Запорозького можна розраховувати. Історик Д.Яворницький зазначає, що гетьман приділив увагу Київському богоявленському братству і вніс чималу суму грошей на оновлення Богоявленського монастиря та утримання його школи, чим дав право літописцям називати гетьмана «гитарем братського монастиря». Крім того, гетьман із військом запорозьким записався в члени братства, що спонукало історика Євгеля навіть вважати, що Сагайдачний наприкінці життя постригся в ченці, і повторити цю вигадку історика Бантиш-Каменському [27,59-61]. Вступ у 1612 р. гетьмана Сагайдачного зі всім Запорізьким Кошем до Київського братства вважається переконливою демонстрацією того, що відтак запорожці стають на підтримку релігійних та культурних потреб України. Козацьке військо прийняло під свою протекцію братство, його культурні починання і відтепер виступало всюди його захисником та представником.

Благодійні вчинки Сагайдачного підтверджує М.Грушевський: «Гетьман Сагайдачний, відчуваючи близький кінець, розпорядився своїм майном, призначивши частину його для Київського братства, другу — для Львівського братства, щоб воно утримувало «ученого майстра», знавця у грецькій мові, «на науку і цвичене деток християнських, на виховане бакалавров учоних, вечними леты» [4,274].

Разом з тим гетьман Сагайдачний надіслав п'ятнадцять тисяч золотих червонців Львівській братській школі, 1500 золотих для підготовки бакалаврів, залишив кошти іншим школам на Україні, за що:

«Погребен в монастыри Брацтва Киевского,

На который тысячий клка оферовал,

Аж бы там науки фундовано, жадал» [27,61].

Цей уривок із «віршів», які були виголошені над пра-

хом Сагайдачного двадцятьма студентами Київської братської школи і того ж 1622 року надруковані К.Саковичем у друкарні Києво-Печерської лаври [4,274].

Після гетьмана Сагайдачного просвітницькі традиції благодійності продовжував митрополит київський Петро Могила. Він зосередив свою діяльність на київській колегії. Одразу ж після свого вступу в сан митрополита Могила перетворив Київську братську школу на колегію, заснував школу у Вінниці. На утримання братської колегії і монастиря Могила приписав дві лаврські волості, подарував колегії своє власне село Позняківку і, крім того, постійно надавав допомогу грішми на будівництво, підтримку вчителів та учнів. За його прикладом і переконаннями, записана в братство шляхта, допомагала колегії різними пожертвуваннями і щорічно обирала старост із свого середовища для нагляду і сприяння її утриманню. Частина учнів, що була «маломаетна», жила на утриманні колегії в її будинку, який звався бурсою і утримувався за кошти Петра Могили.

У своєму духовному заповіді П.Могила, відчуваючи наближення смерті, зазначав: «Бачачи, що занепад святого благочестя в народі руському відбувається не від чого іншого, як від цілковитої нестачі освіти й навчання, я дав обіцянку Богу своєму — все моє майно, яке дісталос від батьків, і все, що не лишалося б тут від доходів, одержаних від доручених мені святих місць, з маєтків, на те призначених, спрямувати почасті на відновлення храмів Божих, від яких залишалися плачевні руїни, почасті на заснування шкіл у Києві...» Колегію свою у заповіді Могила називає своєю єдиною запорукою і, бажаючи «залишити її укоріненою в потомстві часи», у вигляді посмертного дарунка заповідає їй 81 000 золотих, всю бібліотеку, четверту частину свого срібла, деякі цінні речі і — на вічний спомин про себе — свій срібний хрест митрополита і сакос [1,123]. Мандрівників вражала зацікавленість і дбайливість тодішніх провідників української нації про вищі і початкові школи. Чужинця Павла Алепського, який побував в Україні у 1654 році, вразила, за свідченням історика В.Липинського, велика кількість грамотних людей, діючих шкіл.

В Україні широко відома добротворча діяльність гетьмана Івана Мазепи. Його благодійність і меценатство — це не примха магната і не бажання здобути собі славу і популярність, як це традиційно тлумачили московські автори. Своїми універсалами Мазепа підкреслює загальноукраїнське значення Києво-Могилянської Академії. Гетьман протягом свого 23-річного правління (1687-1708) дав на неміщих студентів 1000 золотих щорічно, що зазначено в старшинських реєстрах про його благодійницьку діяльність, складених в еміграції 1709 р. Мазепа піклувався про розбудову Академії, яка за його гетьманування досягла високого піднесення й здобула визнання в світі. У 1703-1704 рр. його коштом будується новий академічний навчальний корпус з високими вікнами, стрункою колоною і тінистою галереєю, що став першою палацовою спорудою в Києві і отримав назву «Мазепин» [24,91]. У збудованому для академії Братському соборі відбувались урочисті служби, а професори влаштовували проповіді. Мазепа сам часто відвідував Академію, бував на її диспу-тах та виставах. В Академії вчилися обидва Мазепині небожі — І.Обидовський та А.Войнаровський. За Мазепиного гетьманування Києво-Могилянська академія змогла,

завдяки його підтримці, спорудити нові корпуси і збільшити до 2 тис. кількість студентів. Крім того, він заснував багато інших шкіл, друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти» [22,148].

«Промыслителем и благодетелем» називає Мазепу ректор, згодом митрополит Київський В.Яниський. Гетьману дарують свої панегірики київські, чернігівські поети, й серед них такі поважні вихованці Академії, як Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Іван Максимович. Феофан Прокопович присвячує гетьманові, як будівничому держави й ктитору академії, драму «Володимир» [24,92]. Єпископ Антоній Стаховський називав Академію «Києво-Могилянськими Афінами», укріпленими Мазепою [16,213].

Благодійність і меценатство, взагалі значення гетьмана І.Мазепа у сфері духовної творчості — це, можливо, найменш досліджена сфера діяльності цього видатного державника. Цікавилися Мазепою як володарем, стратегом, політиком. Поодинокі автори звертали увагу на деякі церкви та предмети культу, даровані Мазепою, і на тому вичерпалися теми його життєпису та ідейної спадщини. Проте наука, що була тісно пов'язана з шкільництвом, користувалася найбільшою підтримкою гетьмана І.Мазепа, про що свідчать, передусім, його офіри на будову Київської Академії і самої науки в школі.

Повернути Києву та Академії славу часів Мазепа не зміг уже ніхто. Але за Данила Апостола та митрополита Рафаїла Зборовського Академія почала знову поволі підноситися зі стану занепаду. Гетьман затвердив за нею всі маєтки, які залишилися в її володінні. Митрополит Рафаїл Зборовський з власних коштів підтримував Академію та її професорів, посилав бідніших учнів до закордонних університетів, допомагав бідним учням, прибудував другий поверх на будинку Академії, спорудженому Мазепою [17,214].

Благодійництво властиве суспільному розвитку ХІХ — початку ХХ століть позитивно впливало на освіту і медицину, літературу і культуру, сприяло відкриттю і вихованню багатьох талантів, допомагало вирішувати соціальні проблеми.

Піклувалися про освіту й відомі українські генерал-губернатори. Перебуваючи на цій посаді Олексій Борисович Куракін проявив себе поборником освіти. По-перше, він задумав створити дворянське училище та звернувся до відомого поета В.Капніста з пропозицією скласти проєкт організації училища. За цим проєктом, училище створювалося для двохсот дворянських дітей, 50 з яких (найбідніші) знаходилися б на утриманні закладу. Інші 150 учнів були поділені на 6 категорій та повинні були вносити плату, відповідно до кількості душ, що мали їх батьки. Тут повинні були викладатися предмети загальної освіти, крім того артилерія, фортифікація, малювання, архітектура, музика, верхова їзда. Учні, що закінчили училище з відзнакою, мали нагороджуватися обер-офіцерськими військовими та цивільними чинами. На чолі училища повинен був стояти директор та помічник-інспектор. Дворянське зібрання підтримало цей проєкт і присвоїло Куракіну титул «меценат та благодітель малоросіян». Але здійсненню проєкту заважали відсутність коштів та небажання дворян жертвувати великі гроші, а можливо й відсутність

підтримки з боку міністерства, що розробляло власний проєкт реформування освіти. Замість спроектованого училища було створено будинок для виховання бідних дворян, що мав статус притулку і на його чолі стояв директор Лобанов. Такий самий будинок для виховання Куракін заснував у Чернігові. Олексій Борисович прийняв від дворянства звання головного опікуна «шляхетного будинку виховання» та взяв на повне утримання 20 вихованців із дітей бідних дворян. Цей приклад викликав наслідування: його дружина Наталя Куракіна виховувала своїм коштом одного вихованця, С.М.Кочубей — двох.

Турботами князя Куракіна 2 лютого 1808 року була відкрита перша гімназія у Полтавській губернії. Він прагнув також сформувати розгалужену мережу загального початкового навчання. Існував проєкт запровадження у кожному приході училища, але держава не виділила для цього коштів, крім того не було у достатній кількості вчителів. Тому ці спроби зазнали краху. Куракін заснував школу для дітей і селян у власному маєтку, подаючи добрий приклад для наслідування. Ним було відкрито першу технічну школу в Україні — Чернігівське ремісниче училище. Воно було засновано 1 травня 1804 року одночасно з будинком для виховання бідних дворян. На момент відкриття училище не мало статуту, тому Куракін був змушений скласти його сам. Воно було створене для бідних прощарків. Там приймали дітей міщан, козаків та навіть кріпосних селян, які отримували допомогу від своїх власників на період навчання [18,78-92].

Інший князь Микола Григорович Рєпнін, котрого було призначено на посаду генерал-губернатора у 1816 році, як і його попередник, жваво піклувався про розвиток освіти на Полтавщині. Під час його правління в Полтаві була відкрита так звана «школа краснопісців» — надзвичайно рідкісний навчальний заклад. Він був відкритий, щоб надати освіту незаконнонародженим дітям, що перебували у виховних будинках з метою підготовки їх до державної служби. Школа знаходилася під протекцією та керівництвом приказу громадського нагляду. До школи приймалися діти віком не менше 10 років. Вони навчалися у гімназії або у повітовому училищі. За набутої освіти вихованці повинні були відпрацювати 8-10 років на державній службі. У школі навчалися 50 вихованців. До неї приймали й неписьменних учнів, що крім чистописання вивчали арифметику та граматику, а у 1825 році було введено новий предмет — малювання. Ця школа проіснувала до відкриття земських навчальних закладів, коли приказ громадського нагляду був закритий.

Завдяки турботам генерал-губернатора князя М.Рєпніна у Полтаві був заснований також інститут шляхетних дівчат. У ті часи в місті не існувало навчальних закладів для жінок. Дружина генерал-губернатора Варвара Олексіївна Рєпніна прихильно ставилася до ідеї жіночої освіти. Ще під час свого перебування у Петербурзі вона заснувала там благодійне жіноче товариство, сприяла заснуванню Слізаветинського і Павловського інститутів та офірувала на їх користь великі кошти. Її ідею про заснування у Полтаві жіночого навчального закладу підтримав князь Рєпнін, який подав на розгляд дворянам Полтавської губернії пропозицію створення інституту шляхетних дівчат. Дворянське зібрання підтримало цю ідею та запропонувало пожертвувати від кожного власника по 50

копійок протягом двох років. Інститут був відкритий 12 грудня 1818 року. У 1827 році Варвара Олексіївна офірувала 6 тисяч карбованців на користь інституту. Дворянство Полтавської губернії неодноразово висловлювало вдячність їй за турботу про інститут. Проте самі дворяни не завжди вчасно сплачували внески на інститут, тому князь М.Репнін порушив питання про переведення його на утримання держави [19,43].

У 1829 році князь М.Репнін вніс на розгляд дворян Полтавської губернії проект створення у Полтаві кадетського корпусу, що повинен був утримуватися на кошти дворян чотирьох губерній: Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської. Дворянство підтримало пропозицію Репніна й у 1830 році вирішило вносити по 10 копійок із кріпацької душі з метою зібрати кошти на новий навчальний заклад. А дворяни Кременчуцького повіту збирали по 2 карбованці з душі. У 1836 році надзвичайне зібрання полтавських дворян вирішило збирати на будівництво корпусу по карбованцю з душі, протягом 4 років, що склало 341 тисячу карбованців [17,94]. Він був розрахований на 100 вихованців, але був відкритий лише 6 грудня 1840 року, вже після відставки Репніна.

Благодійність у значній мірі визначала увесь побут провінційних містечок і ставала невід'ємною частиною життя. Більше того, саме благодійність давала міській владі деяку свободу дій у вирішенні суттєвих проблем міста, позбавляючи від довгого випрошування грошей у держави [28]. Із середини XIX століття, під впливом соціальних та політичних змін, відбувається зміна світогляду суспільства, посилюється його активність у різноманітних сферах і, зокрема, на ниві благодійності. Поле благодійної діяльності привертає увагу маси людей, яка не мала можливості виявити себе у політиці чи інших сферах суспільного буття. Суспільство починає розуміти, що його допомога необхідна не лише церкві і може відбуватися не лише за її посередництвом. Тому у XIX столітті відбувається поступова секуляризація благодійної діяльності. Феномен «благодійність» розширює свої межі й починає включати в себе нові прояви. Зокрема, благодійність у галузі освіти перетворилася із поодиноких випадків надання допомоги у систематичну, різнобічну та відчутну діяльність.

У другій третині XIX століття спростилася процедура реєстрації нових благодійних товариств і як наслідок виникає багато легальних організацій, що опікувалися освітою. Ініціатива створення подібних об'єднань належала людям, безпосередньо зв'язаних з освітою — директорам гімназій, реальних училищ, професорам університетів, викладачам та іншим, кому не була байдужа доля національної освіти. Усі філантропічні об'єднання, що виникали у цей час, у своїй діяльності керувалися такими принципами: легальність своєї діяльності і підзвітність місцевій та центральній владі, аполітичність, надання допомоги тим, хто її потребує, демократичність організації і діяльності, отримання коштів для діяльності від членів товариства, від інших благодійників, прагнення залучити до співробітництва державні структури й інші благодійні організації, що займалися подібною діяльністю.

Ці товариства надавали допомогу у такому вигляді: оплата навчання, надання навчальних посібників та письмових приладів, одягу, взуття, у виключних випадках — надання грошей та платні за проживання, допомога мало-

забезпеченим вчителям, стимулювання наукової діяльності. При наявності можливостей організувалися безкоштовні обіди, випускників екіпували всім необхідним перед вступом до вищого навчального закладу, студентам надавали роботу на час навчання. Допомога надавалася тим особам, що найбільш потребували її, після того, як рада товариства розглянула кандидатури на її отримання з урахуванням багатьох факторів.

Виникнення товариств допомоги бідним учням пов'язане з пореформним розвитком шкільництва. Освіта, у тому числі вища, стала більш доступною для вихідців із різних прошарків населення, через що у студентів та учнів збільшилася необхідність в отриманні сторонньої допомоги. Громадськість відреагувала створенням цілої низки різноманітних товариств допомоги учнівським масам. Держава не могла допомогти всім студентам та учням, що потребували цього, тому стимулювала створення і розвиток благодійних товариств (була спрощена процедура реєстрації благодійних організацій, особи, що займалися благодійництвом отримували певні державні привілеї, навіть дворянство). Крім того, благодійні організації були засобом спрямування енергії суспільства у напрямок, далекий від політики. Товариства допомоги бідним учням виникали при навчальних закладах, церквах, не менш важливу роль у допомозі учням відігравала приватна благодійність. Істотною відмінністю, від діяльності благодійних товариств попередніх років, було те, що одержувач допомоги, за рідким виключенням, не отримував гроші готівкою і повинен був повернути позику протягом певного часу після завершення навчання. Цими заходами товариства прагнули забезпечити надання допомоги у наступні роки. Крім цього, кошти, які отримували товариства у вигляді пожертв або прибутків від концертів, вистав, продажу друкованих видань, не витрачались відразу, а складали певний капітал, відсотки з якого використовувалися для допомоги нужденним.

Протягом другої половини XIX — початку XX століть були створені і діяли благодійні товариства, що сприяли розвитку освіти та науки: Товариство сприяння вихованню та захисту дітей, Товариство народних дитячих садків, Фребелівське товариство, Товариство грамотності, Комісія загальноосвітніх народних читань, Товариство сприяння початковій освіті, Товариство поширення комерційної освіти, Товариство сприяння художній освіті, Товариство поширення технічної освіти, Товариство сприяння жіночій сільськогосподарській освіті, Товариство старожитностей і мистецтв, Товариство видавництва загальнокорисних та дешевих книжок, Петербурзьке товариство імені Шевченка для допомоги нужденним уродженцям України та багато інших.

Однією з характерних рис благодійності у XVIII-XIX століттях була її становість. Ще з часів середньовіччя люди певного стану об'єднувалися у громади, однією із цілей яких була взаємна допомога найбільш бідним представникам свого стану. Станові пожертви дореволюційних часів навряд можна назвати повністю добровільними через те, що всі представники певного стану, даної місцевості повинні були виконувати постанови, що були прийняті керівництвом на станових зібраннях, щодо надання благодійної допомоги. Станова благодійність часто спрямовувалася на задоволення власних потреб, наприклад для безкош-

товного навчання дітей бідних представників певного стану. Тобто ці пожертви можна назвати наполовину добровільними. Пожертви від певного стану іноді надходили на честь якої-небудь важливої події у житті країни та особливо у житті царської сім'ї. Коронування, одруження, народження, спасіння від небезпеки завжди викликали збільшення пожертв саме на честь цих подій.

Пожертви на різноманітні цілі могли бути засобом просування по службовій драбині. Так, замість висловлення прихильності своєму начальнику та особистого поздоровлення на будь-яке велике свято можна було пожертвувати певну суму на благодійні справи. Суми останніх та прізвиська жертвувачів друкували місцеві газети. Благодійність слугувала не тільки засобом допомоги, але й можливістю посісти високе місце у суспільстві. За жертви держава встановила певні винагороди — чини, ордени, почесне громадянство аж до надання спадкового дворянського чину.

До благодійної діяльності залучалися різні верстви населення України. Дворянство Київської губернії у 1858-1861 рр. пожертвувало значні кошти на користь осіб, які повертались із заслання, а також бідних студентів Київського університету та вихованців київських навчальних закладів [25]. Один з перших цукроварів в Україні, Плагон Федорович Смиренко, як ніхто інший, розумів духовні потреби нації. Він будував школи, церкви, підтримував українську книговидавничу справу [13,15]. Його брат Василь Федорович Смиренко дбав про селянську освіту. Своєрідним освітнім народним центром став Городищенський цукровий завод. При ньому в 1856-1858 роках була відкрита школа, у 1861-1862 роках тут діяло початкове училище, а у 1874-1878 роках училище стало двокласним. У другій половині XIX століття школа В.Ф.Смирєнка залишалася чи не єдиною українською школою. Мільйонер підтримував коштами й особисто приходив на збори студентського гуртка в Києві. Завдяки йому гурток придбав конспіративну квартиру та бібліотеку. Відчуваючи наближення смерті і не маючи прямих нащадків, Смиренко заповів усі свої статки та прибутки з них на українську справу (що становило 2,5 мільйонів карбованців) [3,14-15].

Брати Яхненки та Смиренки були першими, хто відгукнувся на заклик Т.Г.Шевченка про необхідність відкриття недільних шкіл для навчання дорослих. 29 листопада 1860 року Михайло Чалий, що працював учителем гімназії у Києві, писав Шевченкові: «брати Яхненки і Смиренко звернулися вчора до мене з проханням про дозвіл відкрити їм недільну школу при заводі. Навчати взялися учителі парафіяльного училища і службовці при заводі. Там справа піде добре. Дай бог, щоб приклад Яхненків подівав на околицьні землевласників, якщо не за свідомістю величчя цієї святої справи, то хоча б за марнослаством ці пані позавадили б у себе школи» [21,2].

Видатні меценати Микола Артемович та Федір Артемович Терещенки багато зробили для свого рідного міста Глухова. На пожертви їх сім'ї були збудовані ремісниче училище, жіноча і чоловіча гімназії, єврейська школа та учительський інститут. У 1870 році за активної підтримки та за значних особистих внесків міського голови і одночасно представника земства Миколи Артемовича Терещенка виникли чоловіча та жіноча прогімназії, а у 1874 році —

інститут вчителів із дворічним міським училищем. У 1889 році при підтримці братів Терещенків чоловіча прогімназія перетворилась на гімназію, а Микола Артемович пожертвував на її обладнання 53 тис. крб. Почесний попечитель також виділив кошти на будівництво церкви та інтернату при чоловічій гімназії. Федір Артемович пожертвував 72 тисячі крб. недоторканого капіталу на трьох класне училище («Міське училище Федора Терещенка») для безкоштовного навчання дітей з Глухова та околиць на відсотки з капіталу. При вступі до цього навчального закладу пільговими умовами користувались вихованці дитячого притулку. Щороку в училищі навчалось близько 200 дітей, на що витрачалось 3420 крб. У 1870 році Артемій Якович Терещенко «в ознаменованіе особых заслуг его, оказанных делу водворения в Юго-Западном крае русского землевладения и в поощрение благотворительности его... возведен со всем нисходящим потомством по мужскому колену, в потомственное дворянство». На гербі Терещенків знаходився девіз: «Прагнення до суспільних справ» [7,64-64].

Із приїздом до Києва, Микола Артемович Терещенко встановив тісні зв'язки з навчальними закладами, зокрема з Першою гімназією. На свята він запрошував до школи церковні хори, пожертвував на її благоустрій близько 40 тисяч карбованців, за що у 1881 році був призначений почесним попечителем гімназії. У 1899 році він вніс 10 тис. крб. як недоторканий капітал для створення з відсотків стипендій та допомоги службовцям. Крім того, Терещенко щорічно сплачував за навчання не менше 10 гімназистів. Він пожертвував на відкриття П'ятої чоловічої гімназії у Києві в 1882 році 100 тисяч карбованців, які пішли на будівництво приміщення. Микола Артемович сприяв відкриттю Четвертої чоловічої гімназії. Приватні благодійники брали участь у жертвах на будівництво приміщення цієї гімназії, найбільша з яких була від Терещенка — 13 тисяч карбованців. Крім того, він задумав заснувати зразкове міське училище, для чого виділив 100 тисяч карбованців на будівництво приміщення та 50 тисяч карбованців на утримання училища. У збудованому приміщенні розмістилися два училища імені М.А.Терещенка — чоловіче №58 і жіноче №59. Загалом на будівництво та утримання училища батько і син Терещенки витратили 425 тисяч карбованців. 30 червня 1896 року Микола Артемович заснував Товариство розповсюдження комерційної освіти, якому протягом шести років пожертвував 329814 крб. Це товариство у листопаді 1897 року створило торгову школу та торгові класи для дорослих у Києві. 10 січня 1899 року було засновано першу у Україні та в Російській імперії жіночу торгову школу імені Пелагеї Георгіївни Терещенко (дружини М.А.Терещенка). На створення цих навчальних закладів було витрачено 250 тисяч крб. Політехнічний інститут, Києво-Подільська жіноча гімназія, Троїцький народний будинок грамотності, реальне училище — всі вони з'явилися за участі Миколи Артемовича або за його матеріальної підтримки [11,51-53].

Світличники відзначили добродійні справи сім'ї Терещенків. У 1889 році у визнання загальнокорисності діяльності Федора Артемовича він був нагороджений орденом св. Анни I ступеня. У 1892 році М.А. та Ф.А.Терещенкам присвоєне звання почесного громадянина Києва,

а 1899 році міська Дума перейменувала Олексіївську вулицю в Києві на Терещенківську. На схилі днів Микола Артемович здійснив свою останню велику милосердну справу — збудував для притулку-училища глухонімих двоповерховий будинок. У 1909 році, через шість років після смерті мецената, вдячні глухувчани звели своєму знаменитому землякові пам'ятник. За своє життя Микола Артемович пожертвував для суспільства близько 5 мільйонів карбованців, і з них майже половину — Києву. А на потреби міста Глухова офірував 12,5 мільйонів карбованців [11,54].

Син Миколи Артемовича Олександр Миколайович теж активно займався благодійництвом. Він брав участь у роботі численних благодійних товариств. Тільки при Першій гімназії міста Києва Олександр Миколайович заснував три стипендії, що видавалися найбільш старанним учням (дві по 5 тисяч карбованців, одна 1,5 тисячі карбованців). Щорічно він жертвував на потреби цієї гімназії по 1 тисячі карбованців, а також вносив плату за навчання бідних дітей. На його кошти у 1905 році була створена колонія-дача у селі Плютах на березі Дніпра, що призначалася для літнього відпочинку слабких на здоров'я учнів київських гімназій. За активну громадську діяльність О.М. Терещенко був нагороджений чином дійсного статського радника, орденами й медалями [23,8].

В Україні відома благодійницька діяльність Івана Миколайовича Терещенка, коштами якого були відкриті й утримувалися дитячий притулок, міське ремісничє училище, жіноча торгівельна школа, трикласне училище. Він пожертвував кошти на інші різноманітні освітні, культурні потреби міст Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова та ін. Від української громадськості довго приховувався і замовчувався такий історичний факт, пов'язаний з благодійницею, меценатською і просвітницькою діяльністю Івана Терещенка: на його кошти була відкрита Київська образотворча школа М.Мурашка, яка була, як зазначала преса, «гідною цілого краю», тобто України. Вона існувала майже чверть століття. У класах школи вчилися, а потім й викладали Ф.Красицький, І.Іжакевич, Г.Світлицький, М.Пимоненко — прославлені майстри вітчизняного барвистого пензля. У цій школі живопису брали уроки малювання В.Серов, Леся Українка, О.Форш та інші, в майбутньому відомі діячі культури. Завдяки меценатській діяльності І.Терещенка образотворча школа Миколи Мурашка — відомого живописця і педагога — сприяла підтримці мистецької еліти нашої нації. «Нехай наша школа буде, наскільки можливо, доступною» — любив зауважувати Іван Миколайович Терещенко [15]. І це були не просто красиві слова, бо він робив все, щоб вони стали дійсністю.

Традиції національної благодійності в Україні продовжували Харитоненки, які за власний кошт утримували лікарню та їдальню для робітників, дві школи: школу грамотності для заводських робітників та бондарську школу. Завдяки підприємницькій, культурній і меценатській діяльності Харитоненків місто Суми постійно

розбудовувалися. На їх пожертвування тут були відкриті реальне й кадетське училища, дитяча лікарня, школа для дівчат із багатодітних сімей і сиріт, що готувала народних учительок для рідного краю. На кошти Харитоненків у Харкові були збудовані й утримувались будинок медичного факультету, гуртожиток для студентів університету [14,21]. Згодом на громадські пожертви у Сумах було збудовано пам'ятник Івану Герасимовичу Харитоненку.

Благодійницька діяльність кращих представників українського суспільства знаходила прояв у підтримці української науки. Кошти на розбудову Наукового товариства ім. Шевченка склали українські патріоти-меценати і благодійники: згаданий український цукровий промисловець Василь Симиренко, Єлизавета Скоропадська-Милорадович, петербурзький професор-хірург Павло Пелешин, Євген Чикаленко, Кость Паньківський та ін. своїми фондами тривалий час підтримували розвиток української науки в НТШ.

Благодійницькі традиції продовжувалися і на західноукраїнських землях. Величезну благодійну роботу провадив галицький митрополит А.Шептицький. У 1901 році він подарував Духовній Семінарії у Станіславі 4 000 книг на суму 16 500 крон і заповів їй 1 200 крон щорічно на утримання. В 1911 році він збудував Національний музей, витративши 2 млн. крон, і забезпечив його систематичне утримання. Наприклад, у 1918 р. перерахував музею 46 814 крон, в 1919 — 30 757 крон. Українській народній школі імені князя Лева митрополит дарував три будинки на Личакові [8,31].

Благодійництво — одне з понять і явищ, повернутих до життя в роки становлення незалежної України. Добротворення в галузі освіти та науки має багаті традиції в історії України. Протягом часу змінювалися його форми, з'являлися нові прояви та напрямки її застосування. Благодійність, як соціальне явище, пережила довгу еволюцію від одноразових проявів до формування складної системи. Так, у XIX столітті з'являються благодійні товариства, що зосереджують свою діяльність у певній галузі, частину благодійних функцій перебирає на себе держава, продовжують існувати індивідуальні прояви милосердя та корпоративні пожертви певного стану на вирішення проблем, що потребують негайного вирішення. У радянські часи розвиток освіти та науки покладався на державу, а благодійність визнана буржуазним явищем. На сучасному етапі розвитку благодійність у галузі освіти та науки переживає період відродження давніх традицій, але цей процес відбувається надзвичайно повільно, можливо через звичку суспільства у всьому поклатися на державу. Прояви благодійності відносно освіти являють собою поодинокі випадки. Тому необхідно залучити до благодійної діяльності на підтримку освіти якомога більшу кількість людей, бо освіта та наука вже сьогодні закладають основи для нашого майбутнього, тому від їх розвитку буде залежати й стан України у майбутньому, а добробут та авторитет сьогодні.

Література:

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х.: Дельта, 1993. - С. 184 - 256 с.
2. Благодійність як християнська цінність та національна традиція. - Полтава, 1998. - 124 с.
3. Гирич І. «Український Никодим» Василь Федорович Симиренко // Старожитності. - 1993. - №11-12. - С.14-15.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К.: Наукова думка, 1995. - 544 с.

5. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. - 1994. - №6.
6. Домбровський О. Михайло Грушевський і Київська наукова традиція // Український історик. - 1986. - № 3-4. - С.133-135.
7. Донік О. Суспільно-громадська діяльність родини Терещенків // Нова політика. - 1999. - №3. - С.62-66.
8. Задля майбутнього. Діяльність греко-католицької церкви напередодні і під час першої світової війни в Галичині // Українська культура. - 1997. - №7. - С. 31
9. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» // Урядовий кур'єр. - 1997. - 16 жовтня. - С.2-5.
10. Ключевский В.О. Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники. - М.: Мысль, 1993.
11. Ковалинський В. Лицар ордена людинолюбів // Вітчизна. -1998. - №3-4. - С.51-54.
12. Костомаров М. Галерея портретів. Біографічні нариси. - К.: Веселка, 1992. - 325 с.
13. Кочевська Л. Згадуючи Симиренків // Наука і суспільство. -1995. - №5,6. - С. 15.
14. Леонтович В. Родина Симиренків // Київська старовина. -1994. - №4. - С. 21.
15. Омельченко О. Терещенки — не тільки мільйонери і меценати, а й патріоти // Українська газета. - 1995. - №13. - 22 червня.
16. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840-1890). По официальным данным. -Полтава: Типография Губернского Правления, 1890. - 333с.
17. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. - Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1916. - 182с.
18. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого библиографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. - Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. - 294с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. 2. - К.: Либідь, 1993. - 640 с.
20. Реалії і перспективи соціальної політики // Урядовий кур'єр. - 2000. - 4 березня. - С. 10.
21. Сарбей В. Перша виробничо-комерційна фірма в Україні // Історія України. - 1997. - №36. - С. 2.
22. Субтельний О. Україна: історія. - К.: Либідь, 1993. - 512 с.
23. Сургай О. Фундатор навчальних закладів // Злагода. - 11 січня. - С. 8.
24. Хижняк В. Києво-Могилянська академія й українське козацтво // Історія українського середньовіччя: козацька доба. - К.: НАН України, 1995. - Ч.І. - 162 с.
25. Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф. 422. - Оп. 811. - Спр. 25. - Отчет о количестве собранных и израсходованных денег, пожертвованных дворянством Киевской губернии в пользу лиц, возвратившихся из ссылки, бедных студентов Киевского университета и воспитанников Киевских учебных заведений за 1858-1861 гг.
26. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів. / В.Литвинов (пер. з латин.) - К., 1998.
27. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // Історичні постаті України. - Одеса: Маяк, 1993. - С.59-61.

Г. Г. КРИВЧИК

ЗДОБУТКИ І ВАДИ У ОРГАНІЗАЦІЇ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 50-Х — 80-ТІ РР.)

Кривчик Геннадій Георгійович — завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Називаючись трудовою і політехнічною, радянська загальноосвітня школа зобов'язана була не тільки «озброювати» учнів знанням основ наук, але й, говорячи мовою компартійних документів тих часів, «готувати їх до життя і праці». Остання функція школи особливо посилилася після прийняття закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), за яким поняття трудового виховання містило не тільки формування трудових навичок, звички до праці, любові та поваги до неї, але й виробниче і професійне навчання учнів.

Для шкіл сільської місцевості це означало на практиці, що старшокласники мусили не епізодично, за рахунок уроків або після занять, як раніше, а систематично, раз на тиждень,

на законній підставі виконувати різні сільськогосподарські роботи у колгоспі чи радгоспі, на території яких знаходилася школа. Вважалося, що таким чином вони виховуються працею і оволодівають сільськогосподарською професією. Однак здебільшого, за рідким винятком, учнів стали ще більш активно використовувати у господарствах у якості дармової робочої сили при виконанні трудоміських робіт. Виховний ефект такого навчання був вельми сумнівним.

Таке становище ні для кого не було секретом. У середині 60-х рр. водночас із поверненням середньої школи до десятирічного терміну навчання скасували і обов'язкове виробниче навчання у школі. Правда, не надовго. Як виявилось, з цим дещо погарячкували. Передусім стосовно сільської школи. Адже нечисленні сільські професійно-технічні учи-

лища були не в змозі задовільнити потреби сільськогосподарського виробництва у механізаторах. Тим паче, що, будучи розташованими здебільшого у містах, вони фактично готували кадри не стільки для села, скільки для міста.

Вже у 1969 р. генеральний секретар ЦК КПРС Л.І. Брежнев у своїй промові на III Всесоюзному з'їзді колгоспників закликав молодь оволодівати сільськогосподарськими професіями і порекомендував комсомольським організаціям подбати про підготовку механізаторських кадрів з числа учнів старших класів [1]. Очевидно, ця вказівка була адресована не стільки до комсомольців, скільки до уряду, господарників, місцевих органів влади. Відтак дуже швидко знайшлися ініціатори рухів: за наданням школі допомоги у підготовці механізаторських кадрів — Хмельницький район Вінницької області; за оволодіння механізаторськими професіями — Гільчанська школа Здолбунівського району Рівненської області, Литвяківська школа Лубенського району Полтавської області, Кальницька школа Мукачівського району Закарпатської області, Бузька школа Ново-Одеського району Миколаївської області та ін. У 1970 р. механізаторським всеобучем були охоплені майже усі старшокласники Сумської області, а також багатьох районів Вінницької і Кіровоградської областей [2]. Починаючи з 1970-1971 навчального року, за рішенням Ради Міністрів СРСР в усіх сільських середніх школах, які мали необхідні умови, запроваджувалося навчання учнів старших класів роботі на тракторах, комбайнах та інших сільськогосподарських машинах, а також вивчення основ агротехніки і тваринництва [3]. Отже, фактично відбулося повернення до відкинутого раніше основного положення закону про школу 1958 р. З тією, правда, різницею, що виробниче навчання здійснювалося лише у сільських школах і протягом двох років (IX — X кл.), а не трьох (IX — XI кл.), як раніше.

Офіційно такий зигзаг у тлумаченні змісту трудового виховання учнів пояснювався тим, що раніше виробниче навчання нібито було введено передчасно через відсутність належної матеріально-технічної бази, а згодом становище виправили. Проте факти свідчать, що в дійсності матеріальна база була відсутня і на момент прийняття урядом вказаного рішення. У 1970 р., наприклад, у сільських школах України було менше ніж 700 кабінетів механізації і основ сільськогосподарського виробництва [4]. І їх довелося створювати протягом десяти років. До 1979 р. у сільських школах відкрили більш як 2,3 тис. кабінетів, 500 автокласів, більш як 600 майстерень для слюсарно-монтажних робіт [5]. Колгоспи і радгоспи, відділення «Сільгосптехніки», промислові підприємства передали сільським школам більш як 3,8 тис. тракторів, 3,5 тис. автомобілів, багато іншої сільськогосподарської техніки [6]. У деяких школах був створений справжній машинно-тракторний парк. Так, Гельмязівська школа Черкаської області отримала від шефів та купила за зданих металобрухт 10 тракторів, 3 автомобілі, комбайн, побудувала майстерню [7].

Однак далеко не кожна школа мала таких багатих шефів. Не усі колгоспи і радгоспи мали змогу самостійно створити належні умови для виробничого навчання учнів підшефної школи. Але навіть там, де ці умови були створені, вони дозволяли здійснювати підготовку учнів по 2-3 професіям, здебільшого шофера, автослюсаря, тракториста, комбайнера. Тоді, як у сільській місцевості існувала потреба у працівниках двохсот спеціальностей [8]. Почалися пошуки нових

форм організації виробничого навчання учнів.

У цьому зв'язку увагу органів влади привернув Гайворонський Кіровоградської області районний міжшкільний комбінат трудового навчання і профорієнтації, що діяв з 1961 р. Завдяки об'єднанню зусиль усіх господарств району у комбінаті була створена потужна матеріально-технічна база і підібрані кваліфіковані інженерно-педагогічні кадри. Комбінат мав 5 навчальних корпусів, 65 верстатів, 8 тракторів, 18 автомашин. Заняття із старшокласниками проводили 4 агрономи, 2 зоотехніки, 4 інженери, 7 механіків, 1 будівельник, а також 25 інструкторів з різних спеціальностей [9].

Ухваливши досвід роботи Гайворонського міжшкільного навчально-виробничого комбінату, Рада Міністрів СРСР у 1974 р. прийняла рішення про утворення подібних комбінатів (НВК) у всіх містах і сільських районах країни. В Україні у 1976 р. в сільських районах функціонувало 40 [10], у 1978 р. — 120 НВК [11].

Однак у наступні роки відкриття нових навчально-виробничих комбінатів у сільських районах майже припинилося. Виявилось, що ця форма виробничого навчання має не тільки переваги, але й хиби: відчуження від шкіл і господарств, знеособленість навчання і виховання, трудності з організацією підвезення учнів тощо. У більшості районів перевага віддавалася професійному навчанню старшокласників безпосередньо на виробництві поблизу від школи. У 1987-1988 навчальному році в сільській місцевості республіки діяло 143 НВК, 2980 навчальних цехів і діляниць у колгоспах і радгоспах, 87 міжшкільних навчально-виробничих майстерень [12].

Специфіка трудового і виробничого навчання учнів сільських шкіл полягала у тому, що цей процес не був обмежений спеціально відведеними навчальною програмою заняттями. Будучи складовою частиною колгоспно-радгоспної системи, сільська загальноосвітня школа залучала учнів до роботи у колгоспах і радгоспах у позаурочний час та у період шкільних канікул. Притому школа орієнтувалася на ті форми організації праці, що існували у сільськогосподарському виробництві.

У 1955 р. в Україні виникли учнівські виробничі бригади як головна форма трудового об'єднання сільських школярів. Перші з них виникли у школах: Богданівської і Новоукраїнської Кіровоградської, Федорівської і Хомутецької Полтавської, Яблунівської Тернопольської, Красносельської Харківської, Іркліївської Черкаської областей. Вже у 1957 р. в УРСР було більш як 2 тис. учнівських виробничих бригад [13]. У 60-ті і особливо у 70-ті рр. кількість бригад постійно зростала, з'явилися близькі до них за організацією праці шкільні лісництва. Влітку 1980 р. у республіці діяло 7,8 тис. учнівських виробничих бригад, 714 шкільних лісництв. Використовуючи виділену колгоспами і радгоспами техніку, школярі обробляли 160 тис. га землі й господарювали на 40 тис. га лісу [15].

Жодна з форм трудового навчання і виховання учнів не мала такої сильної ідеологічної підтримки, як учнівські виробничі бригади. З 1958 р., коли у Кіровограді відбувся перший обласний зліт активу учнівських виробничих бригад, подібні форуми стали щорічно проводитися в усіх областях і сільських районах республіки. З 1970 р. проводилися республіканські зльоти активу учнівських виробничих бригад, а з 1971 р. — всесоюзні. Про серйозність ставлення

лади до учнівських виробничих бригад свідчить той факт, що збори школярів обов'язково вшановували своєю присутністю високі партійні, радянські та комсомольські функціонери, інші представники номенклатури. Хід роботи зльотів подрібно висвітлювався у засобах масової інформації, ніби-то це були партійні форуми.

Особливо помпезним був II Всесоюзний зліт представників трудових об'єднань школярів, що відбувся влітку 1979 р. у Запоріжжі. В його роботі брали участь відповідальні працівники ЦК КПРС і ЦК Компартії України, знатні хлібороби М.А.Брага, М.С.Савченко, М.Є.Довжик та ін. На адресу зльоту прийшов привітальний лист від імені генерального секретаря ЦК КПРС голови Президії Верховної Ради СРСР Л.І. Брежнєва, у якому учнів закликали продовжувати традиції ударників цільни і героїв космосу, а також жити, вчитися і працювати так, як вчить Комуністична партія і заповів В.І.Ленін[15].

У ході всесоюзних зборів були проведені змагання за професіями, де, до речі, найбільш успішно виступили представники України. Наші земляки здобули вісім перших місць, сім других, три третіх, один спеціальний приз[16].

Успішний виступ українських школярів на всесоюзних змаганнях з професійної майстерності був цілком закономірним. Адже, попри усі недоліки, про які буде йти мова далі, Україна мала пріоритет в організації виробничого, професійного навчання старшокласників, у створенні учнівських виробничих бригад, накопичила позитивний досвід співдружності шкіл і громадськості у трудовому вихованні учнів.

Шефство над трудовими об'єднаннями школярів у цей період здійснювали десятки тисяч спеціалістів, передовиків сільськогосподарського виробництва, вчених. Серед них — двічі Герой Соціалістичної Праці, комбайнер колгоспу «Росія» Херсонської області М.А.Брага, який за роки роботи вчителем праці (за сумісництвом) у Бехтерській школі та шефства над учнівською виробничою бригадою виховав сотні грамотних механізаторів, у тому числі чотирьох майбутніх Героїв Соціалістичної Праці.[17] «Плідним було шефство радгоспу імені Котовського Кременецького району Тернопільської області над Горинською школою. У 1969 р. у школі почав діяти клуб «Юний технік», керівником якого став директор радгоспу В.Т. Золотаренко. Спеціалісти господарства очолили 8 гуртків: моделювання, сільськогосподарських машин, юних раціоналізаторів і винахідників, автомобогурток та ін. Тільки за три роки роботи клубу школярі зробили три винаходи і 12 раціоналізаторських пропозицій. У 1972 р. клуб став лауреатом премії імені Ленінського комсомолу[18].

Через сім років ця одна з найпочесніших премій у Радянському Союзі була присуджена учнівській виробничій бригаді Іркліівської середньої школи Чернобаївського району Черкаської області. У 70-ті рр. учні щорічно здобували високі економічні показники, яким могли позаздрити у багатьох колгоспах і радгоспах, проводили випробування різних сортів пшениці за завданням агрономів місцевого колгоспу «Радянська Україна», вивчали вплив на врожайність термінів посіву і збирання цукрових буряків за дорученням Всесоюзного науково-дослідницького інституту цукрових буряків. Практичну допомогу бригаді надавав завідувачий Узунівським відділенням Московської селекційної станції Всесоюзного НДІ кормів А.Н.Тищенко. З

1971 р. він керував дослідами із селекції кукурудзи. Іркліівські школярі неодноразово перемагали в обласних і республіканських конкурсах учнівських виробничих бригад, були учасниками Виставки досягнень народного господарства СРСР(ВДНГ)[19].

Особливо корисну допомогу багатьом учнівським виробничим бригадам надавали вчені таких наукових установ, як Інститут фізіології рослин і Інститут мікробіології і вірусології АН УРСР, Українська сільськогосподарська академія, Кам'янець-Подільський сільгоспінститут та ін. Завдяки цій допомозі трудові об'єднання школярів ставали, говорячи словами В.О.Сухомлинського, лабораторіями мислення, де «одноманітні трудові процеси — це не кінцева мета, а тільки засіб досягнення мети — радості творчої, дослідницької праці».[20]

Однак, загальна картина організації трудового навчання і виховання учнів була вельми далекою від такої ідилії. У тоталітарному суспільстві завжди так: чим красивіша вітрина, тим потворніше те, що за нею приховано. Продукція більшості підприємств і експонати ВДНГ — це, як прийнято було говорити в Одесі, — дві великі різниці. Так само й буденщина більшості учнівських виробничих бригад дуже сильно відрзнялася від творчого польоту тих учнівських колективів, які отримували різноманітні премії, були постійними учасниками ВДНГ, демонстрували успіхи радянської школи у комуністичному вихованні підрастаючого покоління і мусили втілювати переваги соціалістичного способу життя.

Тенденція до тотального охоплення школярів участю в учнівських виробничих бригадах врешті-решт призвела до девальвації цієї форми трудового виховання. Те ж саме з наставниками бригад із числа виробників. Далекі не кожний передовик сільського господарства, у тому числі Герой і двічі Герой Соцпраці мав нахил до виховання молоді, але за неписаним законом мусив це робити, нібито відробляючи тим самим високі державні нагороди. Багато хто з них лише виконував роль «весільних генералів». Декого використовували чиновники і господарські керівники, щоб створити видимість виховного процесу там, де здійснювалася елементарна експлуатація дитячої робочої сили.

Чимало керівників колгоспів щиро вважали, що школа зобов'язана розплачуватися дитячою працею у господарствах за надану їй матеріальну допомогу. Відтак, за словами педагогів, не гріх використовувати учнівські виробничі бригади як «пожежні команди» для виконання термінових, одноманітних і малооплачуваних робіт[21].

У 1971 р. ЦК ВЛКСМ оголосив про встановлення п'ятої трудової чверті «Моя праця вливається в працю моєї республіки», після чого шкільні комсомольські організації, а фактично педагоги змушені були щорічно звітувати про участь школи у економічному розвитку колгоспів і радгоспів, про відповідні патріотичні почини учнів.

У 1976 р. ЦК Компартії України ухвалив почин учнів Мартівської школи Чугуївського району Харківської області та Гельмязівської школи Золотоноського району Черкаської області, які вирішили допомогти «рідним колгоспам і радгоспам» у збиранні врожаю і заготівлі кормів[22]. Однак з кожним роком усе більше старшокласників віддавали перевагу літній праці під час п'ятої чверті не у складі учнівських бригад, а безпосередньо у дорослих колективах, здебільшого сімейних. Адже зароблена «копійка» не була

Усіх перевершила Дніпропетровська область. У селі Вербки Павлоградського району вирішили піти до колгоспу «Світанок» усі 45 випускників середньої школи, у тому числі 9 медалістів. [30] Очевидно, що безглуздо і аморально залишати — та ще й фактично примусово — працювати у колгоспі медалістів, тобто тих юнаків і дівчат, хто виявив хист до знань, потребував розвитку своїх математичних чи гуманітарних здібностей в університетах та інших вузах. Але це не завадило Президії Верховної Ради України і ЦК ВЛКСМ ухвалити «патріотичний почин» випускників Вербківської школи і рекомендувати його для широкого запровадження.

Рішення багатьох випускників середніх шкіл залишитися працювати у колгоспах і радгоспах не були результатом їх внутрішньої впевненості у правильності свого вибору. Часто такі рішення приймалися під тиском партійного, комсомольського та колгоспного начальства. Вони переглядалися вже наступного року, що приводило до дискредитації кампаній по трудовлаштуванню молоді у сільському господарстві. Проте «сценаристи» і «режисери» псевдопочинів, очевидно, розраховували лише на зовнішній ефект, їх не цікавили ані соціальні наслідки своєї «творчості», ані тим паче, подальша доля тих, хто змушений був виконувати роль «продовжувачів славних традицій поко-

рителів цілини і героїв космосу» у виставі під назвою «Усім класом — до колгоспу!» Вже у 1981 р. з того випуску Вербківської школи, чий «патріотичний почин» ухвалили високі інстанції, залишилося у колгоспі лише сім чоловік, а з наступного випуску — взагалі один [31].

Засоби інформації постійно сповіщали про те, що то в одному, то в іншому районі чи господарстві залишилися майже усі випускники сільських шкіл. Але у дійсності таких ентузіастів ставало з кожним роком усе менше. З 1979 р. по 1989 число молодих людей у віці 15-19 років у сільській місцевості України зменшилося більш як вдвічі [32].

Безумовно, причини того, що більшість випускників сільських середніх шкіл не воліли працювати за професією, що здобули у школі, та пов'язувати своє життя із селом, були різні. Головну роль тут відігравало загальне соціально-економічне становище села. Але серед інших причин були й такі: формалізм у вихованні молоді, розрив між словом і ділом, притаманний т. зв. соціалістичному способу життя, лицемірство комуністичної номенклатури, яка захоплювалася творенням гучних пропагандистських акцій у профорієнтаційній роботі з молоддю і мало дбала про кінцевий результат, — отже, все те, що як іржа роз'їдала радянське суспільство.

Література:

1. Брежнев Л.И. Лениным курсом. - Т. 2. - С. 505.
2. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 729, арк. 58, 104.
3. Збірник наказів та Інструкцій Міністерства освіти УРСР. -1970. - №19. - С.6.
4. Радянська школа. - 1970. - №12. - С. 2.
5. Советская педагогика. - 1979. - №1. - С. 28.
6. Марінич О.М. Знання і праця поруч Ідуть. - К.: Політвидав України, 1976. - С.34.
7. Белень А. У турботі про хліборобське поповнення //Сільські вісті. - 1974. - II червня.
8. Денисова Л.Н. Всеобщее среднее образование и социальный прогрес села. - М.: Наука, 1988. - С. 64.
9. Экономическая газета. - 1978. - №20. - С.17
10. Радянська освіта. - 1977. - 6 серпня.
11. Радянська школа. - 1979. - №8. - С. 8.
12. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 г.: Стат. ежегодник. - К.: Техніка, 1988. - С. 337.
13. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 21, арк. 10.
14. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятиріччі. - К.: Рад. школа, 1981. - С.173.
15. Брежнев Л.И. Лениным курсом. - Т. 8. - С. 99.
16. Комсомолец Запоріжжя. - 1979. - 4 серпня.
17. Мадзигон В.Н. Единство трудового обучения и воспитания школьников //Школа и производство.-1978.-№6.-С.26.
18. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 926, арк. 14.
19. Тернопільський облдержархів, ф. 2062, оп. 1, спр. 485, арк. 40.
20. Сухомлинский В.А. Особая миссия //Избр. соч. - Т. 5. - С. 444.
21. Недельський С.А. У пошуках нових форм //Радянська школа. -1989. - №9. - С. 25.
22. Радянська освіта. - 1976. - 10 липня.
23. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 2178, арк. 3,4,10; спр. 2409, арк. 59.
24. Нагорний Д.М. Школа і колгосп — однодумці //Радянська школа. - 1985. - №12. - С.17-18.
25. Білавич В.І. Кого ростити школі //Радянська школа. - 1989. -№1. - С. 26.
26. Правда Украины. - 1969. - 29 сент.
27. Ленінські заповіді(Тетіїв). - 1973. - 20 жовтня.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 241, спр. 34, арк. 5.
29. Брежнев Л.И. Лениным курсом. - Т. 6. - С.67-68.
30. Днепровская правда. - 1977. - 8 дек.
31. Чуприна Т. Вербківський почин: Набутки і перспективи //Прапор юності. - 1981. - 10 січня.
32. Тимченко С.М. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959 - 1989. - Запоріжжя: ДДУ, 1995. - С. 25.

П. А. СТЕГНІЙ
СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ЗАКОРДОННІ ЦЕНТРИ
КЕРІВНИЦТВА ПОВСТАНСТВОМ У 1922–1923 РР.

Стегній П. А. — аспірант кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного інституту

Сучасні політичні процеси активізували суспільний інтерес до національно-визвольної боротьби українського народу на початку 20-х років ХХ ст. Більшість дослідників повстанства, обмежуються 1921 р., але боротьба продовжувалась ще два роки. На жаль, про повстанську діяльність центральних повстанських органів УНР у 1922–1923 рр. збереглося надзвичайно мало спогадів та документів. Єдине джерело, що дає певну орієнтацію в подіях — нещодавно опублікована автобіографія Ю. Тютюнника. Звичайно, наведені в ній відомості потребують додаткової перевірки, бо навіть, якщо її справді писав головний повстанський генерал, то на зміст безумовно впливали зовнішні обставини та суб'єктивізм автора.

Після Листопадового Рейду більшовики дуже пильно слідували за тим, що коїться за кордоном, особливо в місцях, де проживала велика кількість українських емігрантів. Тому в архівах збереглося чимало документів, в яких зафіксовані відомості від більшовицької агентури з-за кордону. Зрозуміло, що тільки певна частина їх достовірна і потребує співставлення та критичного аналізу.

На початку січня 1922 р. в зв'язку з нападом на територію Карелії фінських загонів і виступом на Далекому Сході залишків Колчаківської армії, більшовики чекали нападу петлюрівських та білогвардійських організацій, що ще залишалися на території Польщі і Румунії. В цей час радянські секретні бюлетені були переповнені повідомленнями про концентрацію петлюрівських, денкінських та врангелівських загонів на кордоні з УСРР. Наведемо лише кілька яскравих прикладів.

У січні повідомлялося про групування у районі м. Львів-Тернопіль загону в 1500 чоловік під командою Тютюнника, що нібито планував рухатись в Проскурівському напрямку. Одночасно повідомлялося, що у районі Бендер перебували загони Гулий-Гуленка, загальною чисельністю, нібито, до 10000 чоловік з артилерією. Більшовики думали, що петлюрівці можуть перейти кордон майже в тих пунктах як і в жовтні — листопаді 1921 р. (Густин, Проскурів, Тирасполь).

По відомостях Наркомінсправ в петлюрівських колах на той час панував погляд, що виступ Тютюнника не носив характеру регулярного бою і міг лише зміцнити в окремих районах повстанські загони і затримати їх там до весни, коли планувалося почати регулярне завоювання України. Готуючись до цього повстання, що повинно було початися в лютому або березні, петлюрівські агенти уклали договори з німецькими фірмами на поставку військам УНР обмундирування і спорядження. У розробці плану повстання брали участь польські і французькі офіцери. На початку повстання партизанські відділи повинні розбитися на невеличкі загони і відтягнути сили Червоної Армії в такі місця, де регулярні частини не з'являться. Підпільні агенти повинні вести серед червоноармійців агітацію. Організатори розраховували на допомогу з боку

польських і румунських військ. Перебіжчик, що втік із табору інтернованих у грудні 1921 р., повідомив про активну підготовку до виступу, який планується навесні. План виступу приховувався навіть від офіцерів. Великі надії покладалися на кінноту.

У більшовиків були відомості про союз між Савінковим, Петлюрою, Врангелем і Махно про спільний виступ навесні 1922 р. Повідомлялося про значні (до 550 чоловік) махновські частини в Румунії. Петлюра ніби то повинен завдати удару в Тираспольському районі, а Врангель — кинути десант в Одесі і на Кубані. У районі м. Корець вивішена відозва за підписом Петлюри, що закликав українську молодь зібратися 5 березня у м. Рівне для добровільного вступу в Українську Армію [1].

Важко сказати наскільки всі наведені повідомлення відповідали дійсності. Але частина їх підтверджується в автобіографії Ю. Тютюнника, який вказував, що навесні 1922 р. у петлюрівських колах виник проект нового польсько-українського походу, під час якого Петлюра розраховував виступити на чолі інтернованих частин. Обговорювалася можливість окупації поляками Правобережної України на невизначений час. У цьому напрямку була поведена відповідна агітація серед еміграції і за кулісні переговори з «тілсудчиками»[2, с. 49-50].

Так чи інакше, але в наведених відомостях безумовно знайшли відображення два явища. По-перше, Листопадовий Рейд, незважаючи на поразку, нагнав жаху на більшовиків. Тому їх агенти, що прогавили початок рейду, тепер аж надто ретельно придивлялися до всього підозрілого, бачачи небезпеку там, де її, скоріш за все, не було. По-друге, петлюрівське командування та Тютюнник все-таки не залишали надії організувати новий похід і повстання в Україні, і робили в цьому напрямку певні кроки. Але здійснити свої плани їм так і не вдалося.

Причин було кілька. По-перше, дуже складною і суперечливою була реакція української еміграції на Листопадовий Рейд. На керівників та учасників рейду полився потік звинувачень, здебільшого несправедливих. По-друге, в кінці листопада 1921 р. для розкладу інтернованої Армії УНР більшовики оголосили амністію для учасників контрреволюційних армій, що знаходились за кордоном. Для рядових цілковито, для командного складу — індивідуально [3]. В таборах інтернованих панували злидні, голод, бажання повернутися на Батьківщину, відірваність від життя. Пригнічений настрій створював сприятливий ґрунт для більшовицької агітації. Відбувалася частина зміна верховного командування, авторитетні генерали переходили у ряди Петрушевича, Українського Трудового Козацтва і Громадського комітету. Петлюра піднімав питання про перенесення своєї резиденції в Угорщину, або до Відня [4]. Все це свідчило про кризу як у «низах», так і у «верхах». Поглиблювала кризу та сприяла прорадянським настроям діяльність більшовицьких агентів в середовищі

вищого керівництва УНР. Так, отаман Хмара довідався від полк. Вишневецького про українців, що мали зносини з радянською місією у Варшаві [5].

Боротьба галичан проти поляків набрала форм терору, дрібних рейдів та повстанських виступів. Частина населення Галичини позитивно сприймала політику більшовиків. Схвально про події в радянській Україні писали «Грудовики» та львівська міщанська група в своїх газетах «Діло» та «Українське Слово» [6].

Погіршилися відносини Уряду УНР з Урядами Польщі, Румунії і Франції. Петлюрівська місія в Бухаресті через брак засобів і директив знаходилася напередодні повної ліквідації. Ліквідовувалася місія у Чернівцях. Польське посольство у Бухаресті припинило візитування українських паспортів. Румуни видали накази про виселення за межі Бессарабії всіх українських біженців та арешт Гулий-Гуленка [7].

Поворотним пунктом у положенні антибільшовицьких груп за кордоном була Генуезька конференція, після якої їх фінансування різко скоротилося. На засіданні Військової Ради в Бухаресті 16 і 17 квітня представникам Петлюри і Врангеля пред'явлено вимоги на їхнє бойове майно і матеріальну частину. Всі спроби українців зв'язатися з французьким урядом наштотувалися на одну вимому: Пуанкаре заявив О. Шульгину, що французький уряд остільки буде допомагати, українському, оскільки останнє буде урядом, що має певну територію.

На цьому фоні посилювався розкол серед різних угруповань української еміграції. Значним ударом по повстанським центрам був, так званий, всеукраїнський конгрес, на якому есери провели резолюції про відмову від іноземної інтервенції. Послаблення одного українського політичного центру — Уряду УНР — супроводжувалося посиленням інших, які підтримувалися на іноземні кошти. Так, Франція продовжувала підтримувати «Політичний Комітет національної України» (Струк, Греков, Сагайдачний), що, по суті, був органом французької розвідки на території УСРР [6]. Продовжувало свою діяльність в Мюнхені «Українське Трудове Козацтво», якому співчувало багато петлюрівських генералів [4].

Великими впливом серед українських емігрантів користувався Український Громадський Комітет — орган партії есерів у Чехословаччині. Він прагнув поширити свій вплив на всю еміграцію. Досить значний вплив мали есеки, але й серед них не було єдності. Мазепа підтримував ідею створити силами есерів і еседеків новий державний центр у Празі. Харченко, Ніковський та інші перейшли на «зміновівські» позиції, викладені в «Напередодні» [4].

Ще більше ускладнилися відносини з поляками. У прикордонній смузі арештовано біля 2 тис. петлюрівців, з остраху, як би вони не спровокували війни. Одночасно, поляки утримувалися від повного розриву з С. Петлюрою, бо більшовики активно намагалися організувати повстанський рух в східних частинах Польщі і Румунії. Вони зберігали у складі Червоної Армії кілька галицьких частин та через закордон шукали контакту з галицькими революціонерами. Літом 1922 р. почалася концентрація більшовицьких військ на польсько-румунському кордоні. В радянській пресі та на мітингах велась агітація за війну [8]. Хоч повстання так і не відбулося, але для його інспірації восени 1922 р. група добровольців Червоного козацтва

здійснила рейд по території Польщі [9, с. 210].

Вузькі межі, в яких тримала українських повстанців польська влада, та її антиукраїнська політика посилювали антипольські настрої серед повстанців та сприяли подальшому розкладу повстанства. Після Листопадового Рейду Тютюнник у своїй доповіді Петлюрі вказав на необхідність розформувати табори інтернованих, де безцільно гинули люди. Він вважав, що масову боротьбу треба відкласти до більш зручного моменту. Петлюра не погодився, бо планував під час міжнародного конфлікту виступити на чолі інтернованих частин [2, с. 49].

Значних ударів зазнав кадровий склад повстанських установ УНР. При загадкових обставинах в ніч з 2 на 3 травня 1922 р. загинув Ю. Отмарштайн. Вбито його, правдоподібно, «братньою» рукою Чеботаріва. Товариш загинув, Р. Сушко вказував, що Отмарштайн збирався залишити військову службу та виїхати з Польщі до рідної Бессарабії. Причин було кілька. По-перше, у порозумінні з Начальною Командою УВО Отмарштайн збирався перенести центр повстанської діяльності УВО до Бессарабії. По-друге, він хотів опублікувати документи, що стосувалися рейду і розкривали нечесну гру Чеботаріва та інших політиків. Ймовірно, це був лист Уряду УНР до начальника Польського Генштабу, з проханням не давати УПА зброї [10, с. 854-855]. Ці відомості частково підтверджуються в автобіографії Тютюнника, який вказував, що в колах близьких до Петлюри смерть Отмарштайна викликала задоволення, з яким вони не вмівали або не хотіли ховатися [2, с. 49].

М. Капустянський вказував на іншу причину, а саме участь Отмарштайна у пошуках нового союзника для УНР. Він нібито повинен був, згідно з дорученням Головного Отамана, дістатися до Сербії, щоб умовитися з її молодим королем — своїм шкільним товаришем по Пажеському корпусу в Петрограді, про дозвіл на переїзд війська і Уряду УНР до Югославії, бо Головний Отаман прагнув цілковито звільнитися від польської «приязни» [11, с. 1-6].

Крім Отмарштайна загинув також і полк. Лупшенко. А в липні 1922 р. Гулий-Гуленко під час таємних відвідин України потрапив до рук чекістів. У московській «Правді» надруковано статтю, в якій нібито Гулий-Гуленко заявив, що не бачив ні сенсу, ні користі проводити надалі боротьбу [12]. Про подальшу долю генерала нічого не відомо.

На фоні великих втрат штабу Тютюнника, зростала вага у повстанських справах його суперника, Чеботаріва, що став інспектором повстанських військ УНР і вже привертая увагу іноземців більше, ніж Тютюнник. Крім того, з 1922 р. поляки намагалися безпосередньо керувати і використовувати українські повстанські організації. Так, вони видавали невеличкі грошові субсидії представникам повстанських організацій Заярному, Погибі, Богданенку й іншим [13; 2, с. 53].

За відомостями більшовицької агентури на початку 1923 р. Тютюнник нібито переніс ПП Штаб із Львова у Кишинів, де працював на кошти, отримані наполовину з Польського Генштабу, наполовину з Румунії, під їхнім спостереженням і при верховному керівництві французької розвідки [14]. Ці відомості суперечать відомостям з автобіографії Тютюнника, який стверджував, що після рейду він перестав зноситися з Польським Генштабом, хоча з боку останнього неодноразово робилися спроби не

випустити його з-під свого впливу. Згодом Тютюнник вирішив розірвати навіть формальні зв'язки з Петлюрою, про що повідомив останнього на початку червня 1922 р. В 1922 р. Тютюнник майже не мав зносин із французами. Лише восени у Львів приїжджав французький полковник із щоб обговорити план створення єдиного протибільшовицького фронту. З тієї ж метою і приблизно тоді ж від російських монархістів (група Кирила Володимировича) і на ту ж тему вів переговори з князь Хованський (псевдонім Леснобродський) [2, с. 50, 53-55].

Розірвавши з Петлюрою і поляками, Тютюнник намагався створити дві незалежні українські повстанські організації, одна з яких вела б боротьбу проти поляків у Галичині, інша — проти більшовиків. Боротьба у Галичині була доручена Добротворському, що отримав у розпорядження кілька десятків помічників. Вже в 1922 р. їх діяльність привела до низки підпалів польських поміщиків, знищення комунікацій, політичного терору під час виборів у сейм і т. п.

Піднесення повстанської діяльності Тютюнника у Галичині супроводжувалося занепадом її на терені УСРР. Створені у 1921 р. організації були майже повністю ліквідовані. Нових організацій було значно менше, і лише частина з них підтримувала Тютюнника, бо серед повстанців ширилися чутки, що він давно вже облупотаний павутинням чекістської змови. Посилати через кордон своїх людей Тютюнник вважав недоцільним, бо хотів використовувати їх для боротьби в Польщі. Тому він легко «кльонув» на відомості про Всеукраїнську Військову Раду, створену чекістами для його ліквідації. За задумом Тютюнника саме ця Рада повинна була стати центром повстанської боротьби в УСРР [2, с. 53-54].

Ліквідація головного повстанського отамана — Тютюнника досі залишається таємницею, ключ до якої схований десь в архівах СБУ. Не проливає повного світла на цю подію і автобіографія Тютюнника, в якій, очевидно, відповідні сторінки вилучено. В літературі про повстанство висловлюється кілька версій добровільного чи вимушеного переходу генерала на бік більшовиків у 1923 р.

За офіційною радянською версією Тютюнник із кількома помічниками перейшов кордон у середині 1923 р. для підпільної роботи у новій петлюрівській організації — «Вищій військовій раді». Ще за кордоном він зрозумів, що українську еміграцію використовують пануючі на Заході сили для власної користі, а не для визволення українського народу. Побачивши стан повстанства в Україні, Тютюнник з'явився у органи Радянської влади і здався. ДПУ УСРР дало санкцію на застосування амністії. На початку листопада у пресі з'явилось звернення Тютюнника до всіх українських військових емігрантів. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Тютюнника про амністію [15, с. 241 -242].

Друга версія — зрада Тютюнника. З часу добровільного або вимушеного переходу Ю. Тютюнника на бік більшовиків його неодноразово звинувачували у зраді як колишні друзі, так і вороги. Так, галицькі трудовики звинувачували Тютюнника у зв'язках з Шумським та Савицьким, а в 1922 р. він ніби-то вів переговори з Балицьким і видав йому архів, вислав в заставу сім'ю [16; 17, с. 213, 244].

За третьою версією, «повернення» Ю. Тютюнника

було детально розробленою операцією Чека, подібною до «повернення» у 1924 р. Б. Савінкова. Так, О. Кобець в своїх спогадах розповів про розмову з колишнім повстанцем, сотн. Заярним, який сам зізнався Кобцю, що, потрапивши до рук більшовиків, під загрозою страти, зрадив Батьківщину і отримав завдання умовити Тютюнника повернутись в Україну. Для цього Заярному влаштували «втечу», про яку широко сповістили в пресі. Заярний отримав купу листів написаних власноручно найближчими друзями, соратниками і штабістами Ю. Тютюнника. Крім того, він повинен був переконати генерала, що в Україні от-от вибухне повстання. Чекають, мовляв, тільки його. Заярний двічі відвідав Тютюнника. У першу зустріч генерал поставився до Заярного недовірливо. Вдруге, коли Заярний привіз листа від дружини Тютюнника, той згодився поїхати в Україну. На кордоні його арештувало Чека. Під загрозою смерті від генерала вимагали написати листа-відречення, але він відмовився і погодився лише тоді, коли почали загрозувати, що страять його жінку і дочку [18].

Ця версія підтверджується і доповнюється в спогадах радянського дипломата Г. Беседовського, який повідомляв, що для знищення Тютюнника ДПУ розробило особливий план. Чекісти натрапили на слід підпільної організації — Вищої Військової Ради. Але замість її ліквідації, ДПУ ввело її складу своїх агентів, які фактично взяли організацію у свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації, особистого знайомого Тютюнника (можливо ним був вже згаданий Заярний) з дорученням викликати його на Україну для об'їзду організації. Тютюнник вислав наперед одного із своїх помічників. Той об'їхав «організацію» і, повернувшись, заявив Тютюнникові, що вона дуже поважна та що їй «можна цілком довіряти». Керівники чекали особистого приїзду Тютюнника, щоб отримати безпосередні вказівки. Спочатку Тютюнник вагався, але потім згодився, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і арештували [19].

На нашу думку, серед трьох версій найбільш вірогідна остання, про чекістську змову. Вона найбільш логічна і фактично обгрунтована, а, головне, співпадає з уривчастими відомостями з автобіографії Тютюнника [2, с. 54].

Весною 1923 р. відбулася активізація повстанської діяльності за кордоном. На чолі цієї акції, скоріш за все, стояли С. Петлюра та М. Чеботарьов. Франція і Польща активно допомагали українським повстанським організаціям. Із захоплених під час ліквідації повстанських організацій матеріалів та в період слідства більшовики дізналися, що за кордоном (Варшава, Прага) Уряд УНР вів посилену роботу по збереженню своїх військових сил, організації підпільних військових одиниць на території УСРР, щоб у встановлений термін підняти повстання. Проведено цілий ряд нарад, з'їзів петлюрівських діячів при активній участі С. Петлюри, Голови Ради Міністрів Левицького, Українського Міністра Юнакова, присвячених питанням підготовки повстання. Здійснювалися заходи для об'єднання протирадянських угруповань за кордоном. Крім переговорів із галицькими ендеками-радикалами (Л. Бачинський), УСДРП (Р. Дичевський), Польською військовою партією, Чехословацьким урядом, підписана угода із старим мусаватським азербайджанським Урядом і договір між Петлюрою і Врангелем. Крім Уряду УНР, підпільною

роботою в Україні самостійно займалися і інші угруповання: Грекова і Струка (Прага), савіноківські організації. При найближчій участі II Відділу Польського Штабу, при його, часто навіть ініціативі і спонуканні, інспектором повстанських військ УНР Чеботарьовим перекидалися на Україну цілі групи отаманів, що повинні організувати, об'єднувати і керувати повстанням [13]. Продовжуючи субсидіювати Петлюру, поляки позбавили його можливості робити будь-які політичні кроки без своєї згоди, та й сам Петлюра не пробував цього робити [2, с. 53].

Не зважаючи на вказані зусилля, до поважної повстанської акції так і не дійшло. Після нищівного удару чекістів по повстанським організаціям на терені УСРР в кінці березня

1923 р. та ліквідації таборів інтернованих від планів повстання остаточно відмовилися. Остання крапка в справі ліквідації повстанських установ УНР була поставлена тоді, коли 31 грудня 1923 р. С. Петлюра під іменем Степана Могили вирушив разом з В. Прокоповичем з Польщі спочатку до Будапешту, а звідти через Швейцарію у Париж.

Таким чином, деструктивні процеси всередині державного центру УНР і зорієнтованої на нього української еміграції, привели до розколу і руйнації уенерівського повстанського центру. Це негативно вплинуло на повстанський рух у Великій Україні, підірвало останні надії на виступ Української Армії з-за кордону та повернення Уряду УНР.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України), ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 2, 15, 21-22, 66, 68, 77-78.
2. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. -1998. - № 1-2. - С. 24-56.
3. ЦДАВОВУ України, ф. 1078, оп. 2, спр. 207, арк. 1.
4. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 74-76.
5. ЦДАВОВУ України, ф. 1078, оп. 2, спр. 204, арк. 58.
6. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 2 (д), спр. 6, арк. 64, 98.
7. ЦДАВОВУ України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 32.
8. ЦДАВОВУ України, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 37-44.
9. Дубинський І. В., Шевчук Г. М. Червонне казачество. - Киев: Политиздат Украины, 1987. - 244 с.
10. Сушко Р. Хто мав причину вбити полк. Ю. В. Отмарштайна? // Самостійна Думка. — Чернівці, 1934. - Р. 4. - Кн. 10. - С. 740. - Кн. 11-12. - С. 837-857.
11. Капустянський М. Отамани і генхорунжі Василь і Юрко Тютюнники // Розбудова держави. - 1958. - Р. 10. - Ч. 22. - С. 1-6.
12. Правда. - 1922. - 23 августа.
13. ЦДАВОВУ України, ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 44-47.
14. ЦДАВОВУ України, ф. 3204, оп. 2, спр. 8, арк. 14.
15. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. (1917-1925 гг.). В 2 кн. - М.: Политиздат, 1986. - Кн. 2. - 400 с.
16. Діло. - 1923. - 9 листопада.
17. Царинний А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. -М.: Москва, 1998. - С. 133-253.
18. Кобець О. Як було з генералом Тютюнником. // Дзвін. - 1995. - № 6. - С. 131-135.
19. Беседовский Г. На путях к термидору. - М.: Современник, 1997.

М. М. ОЛІЙНИК

ВИЗНАЧЕННЯ ВИЩИМИ ДЕРЖАВНИМИ ТА ПАРТІЙНИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ЗАВДАНЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ В ПЕРІОД НЕПУ (1921 — 1929 РР.)

Олійник Микола Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Харківського університету

Здобуття Україною після багатолітньої боротьби реальної незалежності дало можливість розпочати перехід від командно-адміністративних, бюрократичних методів управління економікою до ринкових. В країні розпочався швидкий процес розвитку приватного підприємництва, в тому числі і в сфері промисловості. Складний процес побудови багатокладної економіки

стратегічно вірний, але тактично не завжди продуманий, і його здійснення проходить досить болісно.

У зв'язку з цим актуальним і повчальним є вивчення діяльності професійних і суспільно-політичних організацій на приватних виробництвах України по організації системи соціального захисту працюючих на них в період проведення нової економічної політики. Нажаль,

ця проблема довгі десятиліття вивчалась і висвітлювалась досить однобічно, з позицій «партійності» та «класового підходу.» Велика кількість питань не була досліджена з достатньою повнотою.

Автор має за мету в якійсь мірі заповнити цю прогалину.

Десятий з'їзд РКП(б), визначивши курс на перехід до НЕПу, одночасно вказував, що найважливішою умовою його успішного здійснення є посилення партійного керівництва діяльністю всіх державних і суспільно-громадських організацій.

Враховуючи місце і роль профспілок, комсомолу, жіночих організацій в політичній системі радянського суспільства, питання їх діяльності розглядалися практично на всіх з'їздах і конференціях більшовицької партії, які відбувались в досліджуваний нами період. В своїх рішеннях вони вказували і визначали основні напрямки, форми і методи діяльності цих суспільно-політичних організацій.

Виконуючи рішення 10 з'їзду РКП(б), КП(б)У, її місцеві організації, посилюють увагу до роботи профспілок. Для розробки практичних заходів по здійсненню рішень з'їзду, ЦК КП(б)У на початку травня 1921 року скликав в Харкові першу Всеукраїнську партійну нараду. Її учасники, схваливши рішення про перехід до НЕПу, затвердили конкретні заходи по відродженню економіки. Рішення наради націлювали всі партійні і радянські органи на поліпшення роботи серед всіх організацій трудящих.

Подібні або близькі за змістом заходи в цей період провели практично всі губернські і повітові організації республіки.

Більшовицька партія, здійснюючи керівництво суспільними організаціями, намагалась пристосувати їх діяльність до умов, що виникли в Радянській державі після переходу до НЕПу, звертаючи особливу увагу на збереження ними класової лінії. 11 з'їзд РКП(б) всебічно і детально обговоривши це питання, прийняв спеціальну резолюцію «Про роль та завдання профспілок в умовах нової економічної політики», в якій підкреслювалось, що «... одним з головних — є захист класових інтересів пролетаріату у його боротьбі з капіталізмом».

11 конференція РКП(б), що відбулась в грудні 1921р., в своїх рішеннях звернула особливу увагу і підкреслила «... необхідність енергійного захисту інтересів праці на приватних і орендних підприємствах».

Звідси і принципова різниця між визнанням завдань і основних напрямків діяльності профспілок, інших організацій на державних і приватних підприємствах. На перших ставилось завдання основну увагу в своїй діяльності приділяти організації виробництва, підвищення його ефективності, продуктивності праці зайнятих на ньому, боротися з бюрократизмом адміністрації. Функція захисту інтересів трудящих формально зберігалась, але не була основною. Пояснювалось це тим, що в пролетарській державі їх інтереси захищала Радянська влада. Ставити питання про підвищення заробітної платні, покращання умов праці і побуту можна було тільки по «мірі зростання можливостей Радянської держави».

Зовсім інші завдання висувалися перед організаціями трудящих, які діяли на виробництвах приватного

сектору. Перед ними не ставилися функції організації виробництва, підвищення його ефективності і всього, що було з цим зв'язано. Головне завдання, яке ставилось перед ними — соціальний захист трудящих, працюючих по найму в приватників, їх класове виховання, надання допомоги державним органам по отриманню всіх податків, інших відрахувань в повному їх розмірі, що були накладені на кожне конкретне виробництво.

Головну роль у взаємовідносинах підприємців з профспілками і комсомольськими організаціями повинно було відігравати заключення колективних (тарифних) угод. Ці відносини повинні були носити суто формальний характер. В партійних документах особливо відмічалось, що колективна угода в приватному виробництві — «... договір тимчасового перемир'я».

Їм рекомендувались і різні методи вирішення своїх завдань, в тому числі і при порушенні колективних договорів. На державних підприємствах профспілки та організації молоді повинні були вирішувати свої конфлікти з адміністрацією через державні, господарські і радянські органи і тільки в виключних випадках вдаватись до страйків. На приватних підприємствах методи їх боротьби не практично не обмежувались.

Визначивши завдання профспілок та молодіжних організацій, в тому числі і на приватних підприємствах, більшовицька партія велику увагу приділяла партійному керівництву їх діяльності. Здійснювалось воно за допомогою різних форм і методів і носило всеосяжний характер. Основним методом було визначення їх головних і першочергових завдань на партійних з'їздах, конференціях і пленумах ЦК РКП(б). Ці завдання конкретизувались в циркулярних листах ЦК РКП(б) республіканським, губернським (окружним) і повітовим комітетам, підготовлених різними його відділами. У 20-ті роки їх було направлено місцевим партійним організаціям величезна кількість. Це складало сотні інформаційних, інструктивних листів, оглядових розробок та інших документів.

За прикладом ЦК РКП(б) і на його вимогу велику увагу питанням діяльності профспілок, комсомолу, партійного керівництва ними приділяв ЦК КП(б)У, губернські і повітові партійні комітети. Вони регулярно обговорювались на з'їздах і конференціях КП(б)У.

ЦК КП(б)У як і ЦК РКП(б) регулярно направляв в партійні організації та комітети республіки власні циркуляри, інформаційні та інструктивні листи. В них, як правило, конкретизувались, уточнювались завдання, поставлені всеросійськими і всеукраїнськими з'їздами та конференціями, документами ЦК РКП(б).

Так у вересні 1921 р. ЦК КП(б)У направив циркулярний лист в губернські і повітові партійні комітети. В ньому, в розвиток відповідної вимоги ЦК РКП(б), їм було поставлено завдання, враховуючи зростання ролі профспілок в умовах НЕПу, підібрати найбільш підготовлених в політичному відношенні комуністів, вихідців з робітників і направити їх на роботу в профорганізації.

12 липня 1922 р. ЦК РКП(б) звернувся до місцевих партійних організацій з листом «Про партійну роботу на приватних підприємствах.» В ньому перед партійними комітетами ставилось завдання: по-перше, вивчення та узагальнення досвіду масово-політичної і профспілко-

вої роботи на приватних підприємствах, підкреслювалось, що запорукою її успіхів буде посилення на них партійного впливу; по-друге, з метою надання допомоги в проведенні організаційно-масової роботи комсомольським та професійним організаціям цих підприємств, рекомендувалось закріпити за ними комуністів з партійних і радянських органів, інших державних установ; по-третє, пропонувалось виділити спеціальних парторганізаторів, які крім політичної та роз'яснювальної роботи, ініціювали б скликання безпартійних конференцій, допомагали б у веденні документації.

Про це йшлося і в циркулярі ЦК КП(б)У від 29 липня 1922 р., крім того увага партійних комітетів зверталась на необхідність більш широкого висвітлення діяльності профспілок приватних підприємств в періодичній пресі.

Були й інші форми і методи партійного керівництва суспільно-політичними і професійними організаціями, що діяли на підприємствах приватного сектору. Серед них важливе місце займала організація і діяльність комуністичних фракцій у всіх виборних органах. Головним їх завданням було «проведенні партійної лінії». По відношенню до приватних виробництв їх головне завдання було — класове виховання і соціальний захист всіх працюючих по найму.

Особлива увага зверталась при цьому на класове виховання самих комуністів. Тому, що дехто з них, користуючись своїм становищем — члена монополюльно правлячої партії, намагався це використати для власного збагачення, покращання свого становища. Оскільки це стає досить поширеним явищем, то ЦК РКП(б) 5 вересня 1922 р. змушений був направити в місцеві партійні організації циркулярний лист, в якому увага всіх комуністів зверталась на необхідність збереження партійної і класової лінії до приватних підприємств і підкреслювалась неприпустимість їх участі в діяльності виробництв у вигляді власників, акціонерів, співзасновників або орендарів.

Аналіз багатьох виявлених джерел переконливо свідчить, що діяльність комфракцій в профорганах не була на належному рівні, ЦК КП(б)У був вимушений визнати це у своєму звіті ЦК РКП(б) від 15 жовтня 1921 р. В ньому констатовалось, що комфракції, створені у професійних організаціях, проявляють дуже високу активність. Для покращання їх діяльності Київський, Полтавський та інші губкоми були змушені розробити цілу низку заходів.

До того ж, практика їх діяльності свідчила, що взаємовідносини комфракцій і парткомів всіх рівнів не завжди були добрими. Інколи не виконувались рішення відповідних партійних комітетів. Враховуючи це, ЦК РКП(б) розробив «Положення про комуністичні фракції в профспілкових об'єднаннях.» Фракціям ставилось в обов'язок проведення в життя партійних директив в профспілковому русі і посилення в ньому впливу більшовицької партії.

Крім того, на приватних підприємствах при наявності трьох працюючих комуністів місцеві партійні органи створювали партійні осередки. Окремі з них починають втручатись у виробничу і фінансову діяльність цих виробництв, що викликало низку скарг і звернень

підприємців у вищі партійні та державні органи. Намагаючись покінчити з цим, ЦК КП(б)У в листопаді 1921 р. підготував і опублікував «Інструкцію про роботу партосередків на орендних і приватних підприємствах.» В ній підкреслювалось, що всі свої рішення осередок повинен проводити в життя тільки за допомогою представників в фабрично-заводських і групових профспілкових комітетах, комсомольських організацій і разом з ними спільно відстоювати інтереси працюючих на них працівників.

Однак на приватних підприємствах комуністичний прошарок був дуже малим. На переважній більшості цих виробництв їх не було зовсім, кількість же цих підприємств, чисельність працюючих на них починає швидко зростати. Тому впливати на їх світогляд і «класово виховувати» Радянська держава та правляча партія намагались через суспільно-політичні та професійні організації.

Виконуючи відповідні рішення ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У 21 лютого 1922 р. опублікував інструкцію «Про порядок прикріплення комуністів до профспілок приватних підприємств.» В ній губернським, повітовим та районним комітетам КП(б)У доручалось негайно виділити досвідчених і свідомих комуністів для проведення партійної роботи в профорганізаціях цього сектору виробництва. Вимагалось «поставити цю справу так, щоб не було жодного приватного підприємства без постійного партійного нагляду». Разом з тим, в інструкції підкреслювалось, щоб всі дії і заходи по захисту інтересів трудящих проводились через фабрично-заводські комітети і при безпосередній участі партосередків, якщо вони існували.

Реалізувати поставлене ЦК КП(б)У завдання, як свідчать джерела, було досить нелегко. Серед комуністів було не так багато досвідчених робітників з необхідним світоглядом і політичною підготовкою.

І все ж, виконуючи це рішення, місцеві партійні органи починають активно займатись цією проблемою. Так, вже протягом першої половини 1922р., Катеринославський губком КП(б)У, провівши попередньо обслідування приватних виробництв, прикріпив до них 200 чоловік. За цей же період Одеський губком прикріпив до приватних виробництв — 100 комуністів, Вінницький — 70, Петінський райком (м. Харків.) — 30 чоловік, Основ'янський райком того ж міста встановив зв'язок з профспілками 12 приватних підприємств.

Однак в цій системі були і суттєві недоліки: багато партійних комітетів формально віднесли до цієї справи. Значна частина з числа прикріплених не мали необхідних даних для цієї діяльності. До того ж більшість з них, особливо ті, що працювали в партійних, державних установах були дуже зайняті по місту основної роботи.

Більш життєздатним виявилось рішення ЦК КП(б)У про введення інституту парторганізаторів для роботи на приватних підприємствах. Ця форма партійної роботи і контролю, введена в 1923 р. зберіглася до кінця існування приватного сектору. Більша її частина виділялась партійними органами зі складу вузівських та інших осередків, члени яких були не так завантажені. Проведення партійної роботи на приватних підприємствах було їх основним суспільним дорученням. Голов-

ним їх завданням було надання допомоги в налагодженні профспілкової роботи. Разом із професійними та суспільно-політичними організаціями вони створювали червоні кутки, випускали стінні газети. Парторганізатори також відповідали за залучення трудящих приватних підприємств на мітинги та демонстрації, загальні та відкриті партійні (там де діяли парторганізації) збори, передплату партійної, профспілкової та радянської періодичної преси.

Для пропаганди своєї політики і проведення партійної роботи серед трудящих приватних підприємств Комуністична партія використовувала й інші суспільно об'єднання, в першу чергу, жіночі. Контролю над діяльністю профспілок приватних виробництв приділяли велику увагу, власне, і самі партійні органи. На їх вимогу, керівники цих спілок повинні були періодично інформувати комфракції, а через них і партійні комітети про свою діяльність. Їх робота регулярно обговорювалась на бюро та пленумах партійних комітетів всіх рівнів. Відповідальні партійні працівники брали участь в роботі профспілкових конференцій, загальних зборах трудящих цих підприємств, виступали на них з доповідями про завдання профспілок на тому чи іншому етапі проведення НЕПу. Партійні органи особливо багато уваги приділяли організації виборних компаній, які проводились профспілками цього сектору. При цьому переслідувалась ціль, щоб в виборні органи обирались, в першу чергу, комуністи, якщо таких не було, то «співчуваючі, які могли б проводити лінію Комуністичної партії і Радянської держави в профспілковому русі».

Діяльність всіх суспільно-політичних, професійних організацій на приватних підприємствах знаходилась під пильним і постійним контролем правлячої партії, владних органів, включаючи і каральні.

Проводячи нову економічну політику, більшовицька партія на деякий період змирилась із відродженням приватного підприємництва, хоч і відносила до нього з пересторогою і тримала його розвиток під постійним контролем.

Становище починає змінюватись, коли Сталін і його прихильники, отримавши перемогу в боротьбі за владу і, очоливши партійно-державне керівництво в СРСР, взяли курс на форсоване згорання НЕПу, а з ним і приватного підприємництва. Ще до цього в періодичній пресі з'являються перші публікації, в яких робляться спроби теоретично обґрунтувати ідею, що пролетаріат, в цілому, зацікавлений в «повній ліквідації експлуатарських відносин».

Партійні комітети, отримавши директиви ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, ставлять перед профспілками приватних виробництв завдання виховувати в трудящих «...свідоме розуміння того, що приватний підприємець — класовий ворог пролетаріату».

Більш жорстку лінію починають займати і профоргани республіки. Так, в доповіді президії Всеукраїнської ради професійних спілок 3 з'їзду профспілок Украї-

ни (28 листопада — 4 грудня 1927 р.) підкреслювалось: «...Наше завдання в роботі на приватних підприємствах — це не тільки захист матеріальних інтересів робітників, але й підвищення їх класової самосвідомості. Кожний працюючий в такому закладі повинен знати, що він знаходиться в умовах капіталістичної експлуатації. Ця обставина в очах профспілкової маси повинна бути особливо відтінена».

І дійсно, для профспілок приватних виробництв це була досить складна справа. Трудящі цього сектору промисловості отримували, як правило, більш високу заробітну платню у порівнянні з державними підприємствами. Тому не дивно, що вони всіляко підтримували намагання власників, направлені на підвищення ефективності виробництва і подальше збереження приватного підприємництва.

Так, з Одеського округу повідомляли, що є цілий ряд приватних підприємств, де велика частина працюючих підтримує власників, відмовляється від вимог підвищення тарифів, працюють понаднормово, таємно від профспілки. В Києві були випадки коли учні виступали в суді на користь приватників, робітники віддавали їм свої квитки в театр, отримані через спілку. В Харкові один з групових комітетів профспілок приватних виробництв, в цьому ж році, звернувся в окружний фінансовий відділ з проханням про необхідність надання права розстрочки податкових платежів для цілого ряду підприємств. У зв'язку з цим було поставлено питання про «порушення цим групкомом спілкової етики». У цьому ж місті в цей період кілька профорганізацій, підтримуючи власників, звернулись до суду і в радянські органи з клопотанням про збереження ряду виробництв. Це стає масовим явищем.

Однак під тиском партійних, радянських і профспілкових органів всіх рівнів, суспільно-політичні та професійні організації приватних підприємств починають все більше жорстко вести себе по відношенню до власників. Вони висувають вимоги, які, навіть при всьому своєму бажанні, підприємці не могли виконати. Наприклад, вимагати такого підвищення заробітної платні, яке перевищувало будь-які можливості приватного виробництва.

У тих випадках, коли власники не виконували вимоги профспілок (часто просто нереальні) партійні органи рекомендували їм проводити страйки. В цьому руслі партійними і радянськими органами особливо позитивно сприймаються вимоги страйкуючих про негайний розрив договорів на оренду державних підприємств, а якщо вони були приватновласницькі, то про необхідність їх націоналізації.

Таким чином, професійні та суспільно-політичні організації приватних виробництв, виконуючи директиви ВКП(б) і КП(б)У, і керовані місцевими партійними органами, також внесли свій вклад в ліквідацію приватного сектору в промисловості УСРСР.

М.М. МІХНЕНКО

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА ТА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ДОНБАСІ (1920-ТІ – 1930-ТІ РР.)*Міхненко Анатолій Михайлович — доцент Донецького державного університету*

У 1920-1930-х роках в Донецькому регіоні відбулися серйозні адміністративно-територіальні зміни. Слід відзначити, що до початку 1920 р. Донбас не було виділено в самостійну адміністративно-територіальну одиницю. Велика його частка знаходилася у складі Катеринославської губернії. На визволеніх територіях поновлювалася Радянська влада у формі надзвичайних органів — військово-революційних комітетів. Вже 29 грудня 1919 р. Всеукрревкомом було затверджено ревком Донбасу у складі трьох осіб. Повітові ревкоми утворювались ревівійськрадами військових частин. Волосні та сільські ревкоми обиралися переважно сільським населенням.

В умовах розбудови економіки, що розпочалася, різко зріс попит на вугілля та метал, і для покращення координації управління розвитком Донецького вугільно-промислового басейну було вирішено створити Донецьку губернію. 23 березня 1920 р. Раднарком РРФСР схвалив виділення кам'яновугільних районів Донбасу в окрему губернію з включенням до її складу сільськогосподарських повітів. У квітні 1920 р. Президія ВУЦВК визначила кордони Донецької губернії. До неї було включено: Бахмутський, Маріупольський та Слов'яносербський повіти Катеринославської губернії, Старобельський та частину Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії, а також (рішенням Раднаркомом РРФСР 26 квітня 1920 р.) Таганрозкий та частину Донецького і Донського округів області Війська Донського.

Таблиця 1.
Зміни адміністративно-територіального устрою
Донецької губернії в 1920-1925 рр.

Роки, місяці	Кількість повітів (округ)	Кількість волостей (районів)
1920 січень	11	немає даних
Червень	12	189
Серпень	13	291
Грудень	11	225
1921 лютий	10	327
Листопад	10	303
1922 грудень	8	249
1923 серпень	7	78
1925	5	65

Загальна площа території Донецької губернії склала понад 54 тис. кв. км. На її території було 3,5 тис. селищ, у тому числі 7 міст (Бахмут, Луганськ, Маріуполь, Слов'янськ, Таганрог, Шахти, Юзівка), 166 сіл та 3335 сільських населених пунктів. У наступні роки формування внутрішнього адміністративно-територіального устрою Донецької губернії продовжувалося. Про це свідчать наступні дані з таблиці 1 [1].

Як свідчать матеріали таблиці, кількість районів, потім повітів і волостей, протягом першої половини 20-х років постійно змінювалася, межі адміністративних одиниць були нестійкими. Наприклад, один із розділів постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. стосувався розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким Краєм РРФСР і мав пряме відношення до Донецького регіону. Проблема загострилася ще наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком та Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрізької та Шахтинської округ України до РРФСР. Визначити приналежність цих територій було доволі складно.[2] У прийнятому 18 липня 1924 року рішенні політбюро ЦК КП(б)У зазначалось, що відторгнення цих районів може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Проти рішення політбюро ЦК РКП(б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 р. зазначалося:» В зв'язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу... бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення настоює на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП(б)»[3] Згідно постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278081 чоловік, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478909 чоловік. Поза межами республіки залишилася значна кількість українців.[4]

Постанова ЦВК СРСР викликала нові територіальні суперечки. Особливо гострий конфлікт точився навколо залізничної станції Чортково Таганрозької округи. Кордон тут проходив по залізничній колії, розрізаючи навпіл не лише базар хутора Мілового, а й саму станцію таким чином, що станційний будинок знаходився на боці РСФРР, а всі пакгаузи на іншому, в УСРР. Це створювало ненормальне становище, адже 90 % вантажів, які відправлялися із Чорткова йшли за рахунок Старобільської округи України і лише 10 % за рахунок Донецького району РСФРР. Крім того Донецький район на 90 % був заселений українцями, які зберегли свою мову, побут.[5]

Внутрішній адміністративний поділ губернії стабілізувався лише після завершення адміністративно-територіальної реформи 1923 р. Замість повітів і волостей було сформовано 7 приблизно однакових за територією округ і 78 районів. Восени 1924 р. 7 районів і частини 2-х

районів Шахтинської округи та 5 районів Таганрізької округи були передані Росії. У складі Донецької губернії залишилося після цього 5 округ і 65 районів. Цього ж року, в зв'язку з політикою коренізації, проголошеною XII з'їздом РКП(б), почалося виділення національних адміністративних одиниць. В 1923-1925 рр. було виділено 13 німецьких, 1 єврейська, 4 змішаних (німці і українці) сільських Рад.[6] Влітку 1925 р. в Україні був проведений другий етап адміністративно-територіальної реформи, на якому губернії були скасовані. В Донбасі залишилося 5 округ і 65 районів, які склалися з сільських рад.

Крім адміністративних, в Донбасі весь час існували господарські (вугільні) райони, які підпорядковувалися Центральному правлінню кам'яновугільної промисловості (далі ЦПКП). Їх межі не співпадали з межами адміністративних районів і повітів, що постійно викликало суперечки між ЦПКП і місцевою владою.

Демографічна ситуація в Донбасі на початку 20-х років була також складною. Громадянська війна, голод 1921-1923 рр. спричинили значне скорочення населення. Економічна розруха разом з цими факторами призвела до міграції міського населення в інші райони країни. За підсумками суцільного подвірного перепису 1923 р. населення Донецької губернії складало 2,5 млн. осіб: 26% склали міські жителі, 74% — сільські. Перепис 1926 р. дає цифру 2,9 млн. осіб (в межах 1923 р.), тобто зафіксовано незначний приріст, зумовлений поверненням робітників з початком відбудови промисловості регіону. Адже зростання загальної чисельності населення губернії відбувалося переважно за рахунок міських жителів. Внаслідок цього, в округах Донбасу в 1926 р. частка міського населення була найбільшою по Україні — 40%. [7]

Оскільки відновлення радянської влади в Україні наприкінці 1919 р. відбувалося з допомогою Червоної Армії і становище більшовиків було нестабільним, то першими органами влади на місцях були революційні комітети. В залежності від обставин вони створювалися партійними організаціями, командуванням військових частин, колишніми підпільними ревкома або губернськими ревкома. Крім того, в Донбас, як в один з найважливіших регіонів країни, центральними органами спрямовувалося для роботи багато комуністів. Наприклад, тільки з січня до липня 1920 р. у розпорядження Донецького губкому прибуло 665 осіб від ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б). 379 з них були розподілені по радянських установах. Чимало комуністів було виділено для роботи в ревкомах місцевими партійними організаціями.[8]

Наприкінці березня 1920 р. відбулися вибори до Рад. Після них Ради діяли в Донецькій губернії вже як постійні органи державної влади. Але надзвичайні для більшовицької держави обставини — військові дії на території України і, зокрема, в Донбасі, що продовжувалися до кінця 1920 р., селянський опір політиці «військового комунізму» обумовили те, що ревкоми продовжували діяти в деяких районах губернії поряд з Радами аж до кінця 1921 р. Якщо у травні 1920 р. в Донбасі існувало 11 райвиконкомів, 239 волосних виконкомів та 1226 сільських рад, то у другій половині 1920 р. вже було 8 райвиконкомів і 3 районні ревкоми, 144 волосні виконкоми і 95 волревкомів, 707 сільрад і 519 сільревкомів (без Шахтинського і Таганрозького районів).[9]

Отже, створення і діяльність ревкомів мали антидемократичний характер. Адже вони були органами влади, які мусили концентрувати і утримувати в своїх руках владу у надзвичайних обставинах. Головними напрямками їх роботи було забезпечення Червоної Армії людськими, продовольчими ресурсами та боротьба з будь-якими проявами контрреволюції. Вони мали досить широкі повноваження: вилучали зброю, реєстрували «неблагонадійних осіб», наглядали за проведенням мітингів та зборів, проводили обшуки і арешти «буржуазних елементів», реквізували у них продовольство, одяг, предмети побуту, конфісковували хліб в «бандитських селах», виносили смертні вирoki дезертирам, звинуваченим у бандитизмі, пияцтві та ін.[10]

Говорячи про становище і діяльність Рад Донецької губернії, перш за все треба звернути увагу на принципи формування їх складу. Добір працівників на відповідальні посади місцевих органів влади відбувався через вибори, завершальним етапом яких були місцеві та республіканські з'їзди Рад. У 1920 р. вибори до Рад у Донбасі проводилися у березні та грудні напередодні відповідно IV і V з'їздів Рад України. В 1921 р. за постановою ВУЦВК, прийнятою на підставі рішень V Всеукраїнського з'їзду Рад, сільські, селищні ради і волосні виконкоми переобиралися кожні 6 місяців; повітові та губернські з'їзди проводилися не менш як 2 рази (з березня 1922 р. — 1 раз) на рік.

В 20-ті роки і пізніше виборчі кампанії пропагувалися як ефективний засіб органічного зв'язку органів влади з народними масами, залучення робітників та селян до управління державою. В дійсності вони були формальною процедурою, оскільки їх проведення від самого початку контролювалося з боку партійних органів. На державному рівні це здійснювалося через усунення від участі у виборах значної частини населення. За Конституцією УСРР 1919 р. виборчих прав позбавлялися особи, які користувалися найманою працею, жили на нетрудові прибутки, приватні торговці, колишні поліцейські та жандарми. Виборчих прав були пізніше позбавлені громадяни, які займалися промислами, члени сільських та міських кустарних артілей, робітники приватних підприємств, якщо вони не були членами профспілок. Окрім того, існували прямі партійні вказівки про недопущення до участі у виборах не тільки «нетрудових елементів», а і всіх «контрреволюціонерів» з будь-якої верстви. І хоча в нормативних документах такого формулювання не було, на місцях було позбавлено виборчих прав чимало громадян. Під це визначення підпадали люди з «контрреволюційними» настроями, колишні члени комуністичної партії, що з різних причин вибули з неї, люди, які відмовилися працювати в ревкомах і сільрадах, просто «підозрілі», а також «колишні торговці», «горлохвати», «тихі спекулянти», «шпигуни-розвідники», ті, хто мав родичів у білій армії або розстріляних Червоною Армією та ін.[11]

Були й випадки позбавлення виборчих прав цілими селами: восени 1924 р. було повністю усунено від участі у виборах населення села Зайцево, як куркульське, і села Західно-Мар'їнське, як «політичне неблагонадійне».[12]

Для виборчих кампаній було характерним запізнення інструкцій; відсутність придатних приміщень для зборів; проведення виборів в незручний для виборців час; по-

милки в списках виборців і, як наслідок — дуже низька активність виборців. Кількість тих, що брали участь у голосуванні по Донецькій губернії, ніколи не перевищувала 50% від загальної кількості виборців. Про це свідчать матеріали осінніх виборів 1923 року:[13]

но.

Отже, вибори, які протягом тривалого часу вважалися основною формою організаційно-масової роботи Рад і засобом втягнення робітників та селян до управління державою, в дійсності вже з початку 20-х років були

Таблиця 2.
Участь виборців у виборах по Донецькій губернії

Округи	Загальна кількість виборців	Кількість позбавлених виборчих прав	Взяли участь в виборах	
			Осіб	% узявших участь в виборах
Бахмутський	244280	7348	94659	39
Луганський	214048	4782	100726	48
Маріупольський	89339	6628	32822	37
Старобільський	214176	4239	82673	34
Таганрозький	185201	3361	75231	40
Шахтинський	129001	5428	47330	37
Юзівський	164407	6461	99499	60
По губернії	1240452	38247	531940	43

Масова відмова селян брати участь у виборах була особливо помітна в ході виборчої компанії 1924 р., коли уряд був вимушений скасувати їх результати там, де

формальною процедурою. Логічним наслідком цієї системи виборів був склад місцевих органів влади Донбасу.[14]

Таблиця 3.
Склад сільських Рад та волосних виконкомів Донецької губернії у 1922, 1923, 1925 рр.

Роки	Загальна чисельність членів	Члени КП(б)У	Соціальний склад			Національний склад		
			селяни	робітник	службовці	українці	росіяни	інші
Сільські Ради								
1922	11243	9,6	88,4	11,6	н/д	н/д	н/д	н/д
1923	20032	14,3	72,7	17,9	8,4	н/д	н/д	н/д
1925	20624	21,6	56,9	21,3	15,4	77,7	20,1	2,3
Волосні (районні) виконкоми								
1922	796	55,5	77,2	19,8	3,0	н/д	н/д	н/д
1923	347	83,2	34,0	41,2	24,4	н/д	н/д	н/д
1925	804	67,9	39,0	27,6	32,1	67,2	20,9	11,9

проголосувало менше 35% виборців. Селяни, які все ж таки приймали участь у виборах, намагалися різноманітними засобами здійснити свої виборчі права. У звіті Донецької губернської виборчої комісії восени 1924 р. відзначалося, що висунуті виборчкоми списки кандидатів опротестовувалися майже на кожних виборчих зборах, додавалися і голосувалися персональ-

У 1925 р. було проведено чергову адміністративну реформу, в ході якої скасовувалися губернії і утворювалися округи. На території УРСР утворювався 41 округ, серед них Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобельський, Сталінський. В округах було виділено райони, а в останніх — сільради. Характерно, що часто територіально-адміністративний розподіл здійснювався

волютаристськими методами без належного урахування місцевих традицій, економічних, культурних, національних особливостей тих чи інших районів. Так, ці вольові рішення породили напруженість у відносинах між щойно утвореною Донецькою губернією та Донською областю. У вересні 1924 р. за підсумками роботи погоджувальної комісії було прийнято рішення про відділення від Донецької губернії частини Шахтинського і Таганрозького округів та передачу їх Росії.

У 1936 р. в Україні було ліквідовано округи, а за основу адміністративного устрою узяли райони. На кінець 1930 р. у Донбасі були проведені основні заходи з ліквідації окружної ланки. В результаті нового районування в Донбасі на той час налічувалось 57 районних, 13 міських, 68 селищних і рудничних Рад та 354 сільради. Всі районні, а також 4 міські Ради — Сталінська, Артемівська, Луганська і Маріупольська — підпорядковувалися безпосередньо центру республіки.

Тривав процес укрупнення районів. Наприклад, у 1930 р. був створений Горлівський район шляхом об'єднання Петровського і Залізнянського районів. У 1931 р. в Донбасі налічувалось 26 районів і 4 міські Ради, підпорядкованих центру. Скасування округів, укрупнення і зміцнення районів сприяло розширенню функцій сільрад. Їх мережа в порівнянні з 1930 р. значно зросла: у 1932 р. в Донбасі діяло 419 сільрад.

З ліквідацією округів робота з подальшого вдосконалення адміністративно-територіального устрою не припинилась. Бурхливе зростання промисловості, складнощі у розвитку сільського господарства викликали потребу створити в 1932 р. нову управлінську ланку — область. На думку державних керівників це поліпшило б керівництво підприємствами, колгоспами, сприяло посиленню принципу централізму. В кінцевому рахунку, мова

йшла про зміцнення адміністративно-командних методів управління господарством і в цілому суспільним життям держави.

Проте, якщо перші п'ять областей в Україні (Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська і Одеська) були утворені вже в лютому 1932 р., то в Донбасі, згідно з рішенням IV позачергової сесії ВУЦВК XII скликання, було створено 17 адміністративно-територіальних одиниць (13 районів і 4 міські Ради), безпосередньо підпорядкованих центру республіки. Крім того, на Донеччині функціонувало 14 міських рад, 67 селищних і 419 сільрад, підпорядкованих райвиконкомом.

Пізніше, в червні 1932 р. ЦК ВКП(б), відзначаючи позитивні результати п'ятимісячного досвіду роботи областей України, прийняв рішення про перебудову системи керівництва народним господарством у Донбасі за обласним принципом. 2 липня 1932 р. ВУЦВК утворив на території Донбасу Донецьку область з центром спочатку в Артемівську, а з 16 липня 1932 р. у Сталіно. До її складу ввійшли 17 адміністративно-територіальних одиниць Донеччини (13 районів і 4 міських ради), що існували раніше, а також 13 сільськогосподарських районів східної частини Харківської і 5 таких же районів Дніпропетровської області. Усього в області було 35 районів — 12 промислових і 23 сільськогосподарських.

У червні 1938 р. територію Донецької області було розділено на дві області — Сталінську та Ворошиловградську. Отже, адміністративно-територіальна реформа в 20-30-ті роки завершилася виробленням структури місцевих органів влади, яка існує і на даний час. Ліквідація губерній, створення областей і перехід на триступеневу систему управління: центр — область — район — ось головні етапи зазначеної реформи.

Література:

1. Таблиця складена за матеріалами: Державний архів Донецької області (далі ДАДО), р. Р - 1146, оп. 2, спр. 16, арк. 1, 2-25, 56, 60-65; спр. 18, арк. 230; спр. 95, арк. 346; оп. 1, спр. 44, арк. 9; Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі ЦДАВО України), р. 1, оп. 1, арк. 1423, арк. 338.
2. Див. докладніше: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С. 56
3. Там же. - С. 57.
4. Там же. - С. 58.
5. Там же. - С. 59.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 86, арк. 71.
7. ДАДО, р. Р-1146, оп. 2, спр. 313, арк. 4.
8. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923г.) - Харьков, 1923. - Т. 2. - С. 92-99; Население и трудовые ресурсы Донбасса - К., 1972. - С.32.
9. Гульй М. С. Донецкая организация КП(б)У в период мирной передышки (апрель — январь 1920 г.)// Учёные записки Луганского педагогического института. Т. XII. Вып. 1 - Луганск, 1961, - С. 24, 28; ДАДО, р. Р - 1204, оп. 1, спр. 144, арк. 14.
10. Тригуб Л.М. На защите завоеваний Великого Октября - К., 1987. - С. 25,27
11. Див. докладніше: Гребеннікова О.В. Формування та склад місцевих органів влади Донбасу у 1920-1925 рр.// Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Кн. 6. - Донецьк, 1998. - С.119-120.
12. Там же. - С. 120.
13. Таблиця складена за матеріалами: ДАДО, р. Р - 1146, оп. 2, спр. 234, арк. 108.
14. Таблиця складена за матеріалами : ЦДАВО України, р. 1, оп. 2, спр. 1044, арк.10,14; спр.1388, арк. 234; спр. 1388, арк. 234; спр.1755, арк. 2, 9,11, 22.

В. І. СМІРНОВ
РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМИН МІЖ
ОКРЕМИМИ СЕЛЯНСЬКИМИ ВЕРСТВАМИ В УКРАЇНІ
ПІД ЧАС НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Смирнов Вадим Миколайович — докторант Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, кандидат історичних наук

Впровадження ринкових умов на селі та пов'язаних з ними заходів під час нової економічної політики в Україні викликали досить складні й суперечливі процеси, що визначалися протягом 20-х років. Їх аналіз та усвідомлення причинних наслідків, відбувавшихся соціально-економічних перетворень стають особливо актуальними в сучасний період, коли відбувається докорінне реформування в аграрному секторі економіки України. У період НЕПу в теоретичних розрахунках багатьох політичних діячів різних фракційних угруповань, в тому числі «лівої» опозиції, визначалась як необхідна актуальна реальність, впровадження в життя збалансованої поміркованої політики по відношенню до середняцьких верств селянства. Хоча насправді в практичній дійсності цього додержувалися не завжди.

Між тим, середняцькі верстви к середині 20-х років вже настільки зросли чисельно, що їх ігнорувати було вже не можливо. При цьому надавалось належне ролі та значенню економічних важелів соціального регулювання при посиленні їх форм та методів впровадження із задіянням соціального партнерства та мотиваційних заохочень. Разом з тим, кризовий стан на ринку праці з кожним роком ставав все в більшій мірі гострішим і потребував невідкладних регулюючих дій державних органів управління. В пошука роботи та мінімальних засобів існування досить значна частина селянства вимушена була мігрувати до найближчих міст та населених пунктів, де наявність промислових підприємств дозволяла знайти потрібні робочі місця. Як вказував голова Всеросійської Ради Народного Господарства (ВРНГ) Ф.Е.Дзержинський на пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся 7 квітня 1926 року, із 500 тис. нових робітників, які приїхали до новобудов міст на спорудження промислових об'єктів, переважна більшість, — 300 тис. були вихідцями із сільської місцевості [6, 260]. Одночасно варто відмітити, що більшість порушень дисципліни припадало саме на прошарки декласованого селянства. Як відмічалось, це було наслідком їх недостатнього фахового рівня, недоліків у вихованні, низької культури, а насамперед, результатом нерозвинутої або спотвореної свідомості. В сільському господарстві СРСР в 1925 році нараховувалося до 1,5 млн. найманців, які були офіційно зареєстровані і легалізовані. Разом з тим, реально їх було набагато більше. За розрахунками офіційної статистики господарств, що не мали коней загалом по СРСР було більше 40% від загального обсягу кількості дворів [4, с.21]. При цьому заможні селяни, які використовували для власних потреб працю безкінних селян, що не мали статусу найманих робітників, прагнули позбутися витрат, пов'язаних із легалізацією використання найманої праці.

У випадку, якщо найманець не мав офіційного підтвердження статусу найманого робітника, були передбачені

такі господарські відносини: — вважаючи, що господар надавав найманцю лише частину засобів виробництва, переважно коней, збитки від амортизації реманенту покладалися на найманця; сільськогосподарський податок на землю повинні були виплачувати наймані робітники, так як користач найманої праці офіційно не вважався орендарем; — заробітну плату найманий робітник отримував не грошми, а натуральними виплатами, або часткою врожаю. При цьому існував певний ризик її не отримати, у випадку недороду або внаслідок стихійного лиха. У випадку, якщо наймані робітники здатні були підтвердити свій статус господарь, який їх наймав, повинен був виплачувати найманим робітникам суму, що досягала загальної вартості сезонної праці за половину поточного року; — наймані робітники нерідко ставали об'єктом додаткової експлуатації при реалізації отриманої натуроплати, так як примусово були зобов'язані продавати її частку перекупівельникам. Як вже вказувалося, обсяг прибутків від прихованої оренди й використання праці наймитів значно перевищував їх розмір у випадку легалізації, поширення мафіозних «тіньових» структур «чорного» ринку. Це підштовхувало селян до правопорушень в економічній галузі. Надання в користування на лихварських умовах засобів виробництва, практика оренди землі та незаконне використання найманої праці, були характерними типовими явищами для соціально-господарських відносин в Україні в період НЕПу. Маючи звісну монополію на засоби виробництва та використовуючи у вигляді «відробіток» робочу силу наймитів, деякі селянські верстви, користуючись нерозвиненістю та анархічністю ринкових умов, невинувато привласнювали собі частку суспільного трудового фонду, що дозволяло швидко придбати матеріальні засоби виробництва і створити передумови для накопичення капіталу. Разом з тим, політика НЕПу, що передбачала застосування певних форм економічної експлуатації в умовах політико-економічної відсталості та дефіциту соціально-правової культури, призвела до численних й грубих зловживань в соціальних відносинах, що посилило загальну напруженість на селі. Нерідко вона була пов'язана із використанням службового становища й викривленням існуючого в той час вкрай нерозвинутого законодавства. Розповсюджені випадки грубого порушення радянського земельного законодавства позначилися в сумнозвісній практиці передачі землі «до третіх рук», що офіційно кваліфікувалося як суборенда. Це явище визнавалось за одне із найбільш протиправних і з ним велась рішуча боротьба в масштабі України. IX Всеукраїнський з'їзд Рад в 1926 році, схваливши закон про оренду та найману працю, водночас підкреслив необхідність посилення рішучої боротьби із такими проявами, що викривалися як елементи кримінальної спекуляції [1]. Крім цього, в

Україні відбувалися інші прояви й види порушень радянського законодавства, а саме: приховування окремих напрямків підприємницької діяльності, а саме: неоголошення деяких форм підприємницької діяльності, різноманітні порушення положень використання найманої праці тощо. [2, 95]. Наявність подібних зловживань в свою чергу підштовхувало радянське керівництво до розробки і впровадження в суспільне життя жорстких заходів і прискіпливо регламентуючих обмежень. Вони були закликані відігравати регулюючу й контролюючу роль та вносити коригування в соціально-економічну політику, що повинно було сприяти її соціально-класовому спрямуванню. У зв'язку з цим вважається досить цікавим лист, що надійшов в 1925 році до коштористу Комісії по наданню допомоги бідняцьким господарствам при Сільському союзу. В ньому відзначалися характерні на той час риси й напрямки проявів незаконної експлуатації окремих верств селянства. У відповідь передбачалися такі заходи:

а) при посилюючихся із початком непу проявах активізації на селі різних форм експлуатації бідніших верств, об'єктивно висунулись на перший план завдання реального соціального захисту малоспроможних в господарському відношенні прошарків і підвищення їх рівня до здатності вести самостійно беззбиткове господарювання;

б) плануючи відповідні заходи, націлені на допомогу незаможним верствам, органи влади повинні виходити із конкретного аналізу форм та проявів соціально-економічних відносин, що могли бути кваліфіковані як експлуаторські. Так зокрема, результати обслідувань, які здійснювала секція Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ), разом з науково-дослідним інститутом сільськогосподарської економіки свідчили, що головними напрямками, які породжували явища, що офіційно вважалися експлуатаційними, були наступні:

- надання селянським господарствам коней на кабальних умовах;
- надання робочого реманенту;
- надання землі на умовах кабальної оренди;
- використання умов лихварського кредитування;
- скуповування сільськогосподарської продукції по низьким цінам [7, 77].

При цьому необхідно відмітити, що в окремих регіонах СРСР у відповідності із різноманітним форм соціально-економічних умов і розвитку, відмічались різні прояви експлуаторської діяльності, які були представлені у відповідних співвідношеннях. Так в Україні були більш розповсюдженими лихварський кредит та наймання додаткової робочої сили в обсягах, що перевищували офіційно дозволені норми трудового господарства. Як вже відмічалось, провідні громадсько-політичні діячі й господарські керівники Радянської країни прагнули, хоча й без особливих успіхів, прийти до узагальнюючої й узгодженої класифікації соціальних ознак експлуаторських верств, виходячи із відповідних соціально-економічних чинників та форм господарської діяльності. На підставі пропозицій керівників управлінців й рекомендацій фахівців, в умовах УСРР визнавалися за куркульські, переважно одноосібні господарства, що займалися підприємницькою діяльністю. Передбачалось, що вона могла бути реалізованою в таких формах: приватно-торгівельна діяльність при отриманні лишків від землеробської праці,

а також від утримання в користуванні підприємств, що займалися торгівельною діяльністю при отриманні прибутків через ринковий обіг накопичених коштів. При цьому специфічною особливістю умов визиску прибутків ставало цілковите поєднання партнерів по бізнесу: сфери діяльності, що мала назву «торгівельного землеробства» із діяльністю торгово-промислових підприємств. Така комбінована схема, на думку радянських господарських органів, ставала все більш наочною і свідчила, як вважалося, про утворення нового типу соціально-класових верств, що набував в їх оцінках специфічних рис і характеризувався як «клас фермерів». Цей феномен пояснювався тими обставинами, що для хліботоргівельної діяльності земельно-орендні відносини стали відігравати, особливо в землеробській смузі, значно більш велику роль, ніж раніше відігравав фіксований земельний наділ, що надавався в користування. Разом з тим, офіційно визнавалося, що в Україні фермерський прошарок був нечисленним і складав пересічно 5% від загального обсягу селянства, хоча в окремих регіонах досягав 10% [3, 100].

У матеріалах загальносоюзних статистичних органів їх частка була ще меншою. Так в 1925 році, за повідомленням ЦСУ СРСР, кількість заможних селянських господарств в Україні була визначена в обсязі 2,3% [Там же]. Разом з тим, незважаючи на кількісну обмеженість заможницького прошарку села, керівні владні органи та управлінські структурні підрозділи побоювалися їх потенційної динамічної рухливості до набуття заможності та зростання впливу, що випливало із мотивації їх мети. Виходячи з таких міркувань, органи державної влади здійснювали класифікаційний розподіл окремих груп селян, що займалися комерційною діяльністю і мали за кінцеву й головну мету — отримання максимального прибутку. Одним із найбільш поширених та офіційно визнаних був такий розподіл: селяни, що використовували найману працю; — перекупівельники приватні торговельники; -лихварі [5, 23]. Між тим, згідно відповідних ознак, ці соціальні категорії в свою чергу розподілялися на тих, які вважалися найнебезпечнішими для Радянської влади та на тих, які визначалися як «куркулі по можливості». Згідно такої специфічної, дещо штучній модифікації, була виявлена категорія «запеклих куркулів» вищої категорії, що набувала цього статусу вже в актуальній змістовності, а не в потейній можливості. Це в свою чергу мало далекоглядні наслідки, так як визначало їх як безпосередніх ворогів Радянської влади — проявлених та відвертих [5, 23]. Разом з тим, в практиці повсякденного життя і в плані побутових відносин місцеві органи влади та пересічні селяни скептично сприймали ці, настільки ж претензійні, як і схоластично-схематичні ознаки. Частіше за все значна частина селян інтуїтивно вороже, або в кращому випадку відчужено, відносилась до осіб, що швидко збагачувалися. Таке відношення ставало поширеним виявлено внаслідок традиційних уявлень, які випливали із засвоених традицій та цінностей. Така філософія наголошувала, що прагнути виключно до збагачення, як до самодостатньої мети для людини, яка прагне стати досконалою особистістю є справа не досить шановна, а іноді стає навіть головною перешкодою для її розвитку. Мали також місце і більш прагматичні суб'єктивні моменти та особливості. Так багато в чому на негативному ставленні багатьох селян і жителів

міст до заможних верств позначилися ускладнені відносини та некоректні господарські заходи деяких верств, що призводило до гострих протиріч, підривало стабільність і наштовхувало на думку, що є підстави вважати значний рівень розшарування у прибутках селянства за соціальну несправедливість та господарсько-правову недосконалість. Разом з тим, зберіглась певна можливість отримання додаткового прибутку за рахунок нелегальних угод із найманими робітниками. Нерідко такі явища ставали досить поширеними навіть в колективних селянських господарствах, про що відмічалось багатьма джерелами. В той же час наймана праця офіційно вважалась незаконною, якщо в наявності був один із таких чинників: — наймання робочої сили не було викликано обставинами, які визначались нестачою робітників у власному господарстві; чисельність найманців, що працювали у великих господарствах була більше половини чисельності працюючих в них; — наявність в колективних господарствах прошарків заможних селян, які володіли значним обсягом реманенту. При цьому, не були визначеними конкретні показники та

заходи при оцінці якісного й кількісного рівня реманенту. Ці показники при певних умовах стали підставою для обвинувачень в незаконному використанні господарського знаряддя з метою експлуатації інших членів сільськогосподарських колективів. В той же час, при утворенні колективних об'єднань із змішаним соціально-класовим складом, їх більш заможні члени нерідко вимагали для себе привілеїв та переваг, що мали не тільки соціально-господарське значення, але й також були направлені на організаційно-управлінське зміцнення [8, 11]. Отже, як можна бачити із наведеного короткого аналізу соціально-економічних процесів на селі в Україні в період непу, визначення правильних критеріїв та ознак рівня заможності селянства, а також врегулювання взаємин між окремими верствами селянства було дуже складним і вкрай суперечливим питанням. Організаційна недосконалість та недостатня визначеність додатково ускладнювали процес досягнення суспільної злагоди і гармонійних соціальних відносин в українському селі в період НЕПу, що сприяло посиленню впливу його супротивників.

Література:

1. Вісті ВУЦВК. N 158. - 14 липня 1925 р.
2. Євсєєв С.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько—середняцьких господарств (1925-1929 рр.) // Укр. іст. Журн. - 1980. - N 1.
3. Квиринг С. Незаможники і середняки — крестьянский фундамент Советской власти. Партия и село. Статьи и речи за 1924 год вождей коммунистической партии (большевиков) Украині Гр.Петровского, В.Чубаря, Д.Лебеда, Э.Квиринга. - «Червоний шлях». - 1925.
4. Ларин Ю. Аренда земли и наемный труд // Хозяйство и управление. - 1925.- N 4.
5. Його ж. Рост крестьянской общественности и очередные вопросы деревни // Хозяйство и Управление. - 1925. - N 2.
6. Промова на пленумі ЦК ВКП(б) 7 квітня 1926 р. //Ф.Е.Дзержинський. Вибрані твори. Т. 2. - К.: Держполітвидав УРСР. - 1960.
7. Центральний державний архів економіки Росії (ЦДАЕ Росії). - Ф. 7018, Оп. 2, Спр. 208.
8. Михалевиц В. Наймана праця в сільському господарстві //Український агроном - 1927 - Ч.5-6. - травень-червень

І. А. ШАХРАЙЧУК

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СПАДКОВОГО ПРАВА В УКРАЇНІ (1917—1945 РР.)

Шахрайчук Ігор Антонович — старший викладач кафедри історії України Дніпропетровського державного університету

У маніфесті Тимчасового Українського робітничо-селянського уряду, виданому в січні 1919 року, вказувалося, що «ім'ям повсталих робітників і селян, ім'ям Революційної Армії України влада гетьмана проголошується скасованою. Влада робітників і селян, влада Рад на Україні відновлена», а 4 березня 1919 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом був опублікований декрет про заборону угод із нерухомостями. Цими декретами знищувалася в основному велика приватна власність, із ліквідацією якої в значній мірі зменшився і перехід її в спадщину. Проте при наявності приватного товарного виробництва як у місті, так і в селі приватна власність і спадкування дрібної приватної власності продовжували існувати.

Відповідно до принципів Маніфесту Комуністичної

партії в РРФСР був виданий декрет ВЦВК від 27 квітня 1918 р. «Про скасування спадкування». Стаття I цього документа визначала: «Спадкування як за законом, так і по духівниці скасовується. Після смерті власника майно, йому приналежне (як спонукуване, так і нерухоме), стає державним надбанням».

Відповідно до статті II нужденні і непрацевдатні родичі по прямій спадній і висхідній лінії, повнорідні і неповнорідні брати і сестри, а також чоловік або дружина померлого одержують утримання з майна, що залишився після нього. Відповідно до статті IX цього декрету майно, що складає особисту власність робітників та службовців і трудову приватну власність, надходило в керування і розпорядження наявних чоловіка і перерахованих вище родичів.

Правовий режим цього майна був поширений декретом і на нетрудові господарства, вартість майна яких не перевищувала 10 000 крб.

У 1922 році було допущене спадкування як за законом, так і за заповітом у майні вартістю не вище 10 000 крб. Коло осіб, що закликаються до спадкування, було тоді декілька звужено. Успадковувати за законом могли тільки чоловік або жінка, які пережили померлого, родичі по прямій спадній (діти, онуки, правнуки) і особи, що знаходилися на повному утриманні померлого не менше року до його смерті.

На Україні Рада Народних Комісарів видала два декрети про скасування спадкування: перший від 11 березня 1919 р., другий — від 21 квітня 1919 р. По своєму змісту ці декрети практично аналогічні декрету ВЦВК від 27 квітня 1918 р.

У статті першої декрету від 11 березня 1919 р. вказувалося, що право спадкування як за законом, так і за заповітом, у всіх майнах, що знаходяться на території УРСР, незалежно від громадянства спадкоємців, скасовується У примітці до цієї статті декрету сказано, що «дія цієї статті не поширюється на той випадок, коли все спадкове майно не перевищує 10 тисяч карбованців золотом» [1, с. 22].

Стаття друга цього декрету визначала, що «непрацездатним і притому нужденним родичам спадкодавця по прямій спадній і висхідній лінії, повнорідним і неповнорідним братам і сестрам і чоловіку померлого дається переважне право до 1 липня 1919 року або видання положення про соціальне забезпечення, якщо таке піде до 1 липня 1919 року, одержувати утримання з майна, що залишилося після померлого, але у всякому разі в розмірі не більше прожиткового мінімуму». Декретом СНК УРСР від 14. VI. 1919 р. термін цей був продовжений до 1 січня 1920 р. У примітках 1 і 2 до цієї статті обмовлялося, що «позашлюбна кровність дорівнюється до шлюбної; усиновлені, названі діти, притім і їхні нащадки дорівнюються до родичів по походженню». Отже, спадкування в майні, що не перевищує 10 тис. карбованців золотом, зберігалося і переходило безпосередньо до спадкоємців. Спадкування в майні, що перевищує 10 тис. крб. золотом, скасовувалося і замінювалося видачею утримання (причому тільки суворо визначеним особам) із майна померлого в межах не вище прожиткового мінімуму.

У другому декреті «Про скасування спадкування» від 21. III. 1919 р., який є доповненням до першого, вказувалося, що «якщо все спадкове майно не перевищує 10 тис. карбованців золотом, то воно надходить у користування нижчеперелічених категорій осіб за умови їхньої непрацездатності і потреби: чоловіка або жінки померлої людини, дітей, повнорідних і неповнорідних братів і сестер і батьків» (ст. 1). «Позначені особи не мають права власності на майно, що залишилося після спадкодавця» (ст. 2). «Порядок користування визначається особливою інструкцією, виробленою Н.К.Ю., Н.К.Ф. і Н.К. соціального забезпечення» (ст. 3).

Існують підстави погодитися з версією фахівців у галузі спадкового законодавства про те, що як російський, так і український декрети були спрямовані на юридичну ліквідацію інституту спадкового права, покликано регулювати перехід права власності від померлих

осіб до їх спадкоємців.

Юридичні суперечки, притаманні декретам про скасування спадкування, обумовлені тим, що їх складачі переслідували ціль досягти реалізації чисто партійних інтересів, не враховуючи досвіду розвитку людської цивілізації.

Тому є зрозумілим спроби окремих авторів віднайти в досліджуваних декретах положення про збереження спадкового права. Між тим, необхідно бути занадто недалекоглядним, щоб у переході деякого майна померлого у користування за наявності у них ознак нужденності і непрацездатності вбачати форму його переходу у власність в порядку спадкування. Як показав подальший розвиток правової системи, Радянська влада була змушена відновити спадкування особистою власністю.

За точним змістом ст.1 цього декрету чоловік, що пережив, діти, батьки, брати і сестри ставали тільки довіченими користувачами спадкового майна. Після їхньої смерті воно повинно було переходити до держави.

У опублікованій в «Вістях» ВУЦВК 6 серпня 1920 р. Інструкції Народного Комісаріату Юстиції «Про порядок застосування заборони про скасування спадкування» вказувалося, що «розмір і форма підлеглого видачі утримання з майна померлого визначається Відділом соціального забезпечення при міській або повітовій Раді депутатів. Якщо майна, що залишилося, недостатньо для надання утримання всім родичам, що залишилися, то переваги надаються більш нужденним, причому в першу чергу задовольняються найбільш близькі. Найбільш близькими вважаються такі покоління (у тому числі і позашлюбні, названі діти, притому і їхні нащадки)». Далі в порядку близькості кровності йшли: чоловік або жінка померлої людини потім його висхідні і, нарешті, його брати і сестри (ст. 19 Інструкції).

Декрети про скасування спадкування проіснували весь період іноземної інтервенції і громадянської війни без яких-небудь змін (1919-1920 р.). Перехід до нової економічної політики і пов'язана з цим перебудова економічних відношень викликали потребу у відновленні цивільного законодавства. Виникла необхідність видання Цивільного кодексу. Постановою 3-ої сесії ВУЦВК IX скликання від 22.05.1922 р. був прийнятий і обнародований «Декрет про основні майнові права, визначені РРФСР, що охороняються її законами і що захищаються судами РРФСР». У шостому пункті цього декрету проголошувалося право спадкування за законом і за заповітом родича, що пережив, і родичів по прямій спадній лінії в межах 10 тис. рублів золотом, а також доручалося Президії ВЦВК і Раднаргоспу РРФСР виробити на його основі проект Цивільного кодексу і винести його на затвердження. Аналогічний декрет був прийнятий на Україні 26. VII. 1922 р.

31 жовтня 1922 року ВЦВК IX скликання на засіданні 4-ої сесії затвердив проект Цивільного кодексу РРФСР, що був введений у дію із січня 1923 року. У УРСР аналогічний Цивільний кодекс був прийнятий Постановою ВУЦВК 16 грудня 1922 р. із введенням у дію з 1. II. 1923 р. Цей кодекс був майже повною копією кодексу РРФСР.

Питанням спадкового права як за законом, так і за заповітом у Цивільному кодексі УРСР присвячений спец-

іальний розділ. Спадкування припускалося в межах установленого максимуму в 10 тис. карбованців золотом після відрахування всіх боргів померлого (ст.416 ЦК) [2]. Якщо загальна сума спадщини померлого після відрахування боргів перевищувала 10 тис. крб. золотом, тоді надлишок обертався в прибуток держави і проводився поділ; якщо ж по своєму господарському значенню розділ спадщини був невігідний або неможливий, тоді між державними органами і спадкоємцями встановлювалося загальне володіння або сторонам надавалося право викупу відповідної частини спадщини в інтересах держави або спадкоємців (ст. 417 ЦК).

Міркування господарської доцільності змусили вже в самому Цивільному кодексі (примітка до ст. 416 ЦК) встановити виняток із загального правила і припустити перехід спадкового майна, що перевищує встановлений максимум у 10 тис. карбованців золотом, якщо воно складалося з прав, що впливають із укладених органами держави з приватними особами договорів (орендних, концесійних, забудівельних та ін.). Пізніше до складу спадкової маси не могли бути включені патенти на винаходи і грошову оцінку авторського права, що переходить у порядку спадкування до спадкоємців автора.

Коло спадкоємців як за законом, так і за заповітом було тоді вкрай обмежене; спадкоємцями могли бути тільки діти, онуки, правнуки і чоловік, що пережив, а також непрацездатні і незаможні особи, що знаходилися на повному утриманні спадкодавця не менше одного року до його смерті (ст. 418 ЦК). Таким чином, основою спадкування були: кровна спорідненість, шлюбні відношення й утриманство. Всі спадкоємці призивалися до спадкування одночасно, і спадщина ділилася між ними порівну (ст. 420 ЦК), а предмети домашнього ужитку і домашньої обстановки одержували понад свої частки ті спадкоємці, що мешкали разом із спадкодавцем (ст. 421 ЦК).

Спадкування за законом мало місце в усіх випадках, якщо воно не змінювалося заповітом (ст. 419 ЦК), тобто припускалося одночасне спадкування і за законом, і за заповітом.

Свобода заповідальних розпоряджень була вкрай обмежена. Заповіт був розпорядженням спадкодавця про своє майно на випадок смерті, їм розподілялися спадкові частки між усіма спадкоємцями або декількома спадкоємцями за законом у нерівних частинах, або відписувалося усе майно одному або тільки деяким (ст. 422 ЦК).

Заповітом спадкодавець міг позбавити одного, декількох або всіх законних спадкоємців спадщини. У останньому випадку, відповідно до примітки до ст. 422 ЦК УРСР, уся спадщина або частка позбавленого спадкоємця переходила в прибуток держави. Таким чином, заповіт є не чим іншим, як актом односторонньої волі фізичної особи (заповідача) про розподіл свого майна між законними спадкоємцями в інших частках, чим це встановлено законом, притому у межах максимуму, або актом позбавлення спадщини одного, декількох осіб або всіх законних спадкоємців.

Допускаючи пряме і непряме позбавлення спадкоємців спадщини, Цивільний кодекс УРСР залишив відкритим питання про обов'язкову частку так званих необхідних спадкоємців (малолітніх і непрацездатних).

Коло спадкоємців за заповітом в основному збіглося з колом спадкоємців за законом, якщо не рахувати того, що спадкоємцями за заповітом могли бути державні, кооперативні і громадські організації.

Одночасно зі створенням Цивільного кодексу була видана постанова ВУЦВК «Про спадкові мита», яким із 1 лютого 1923 р. встановлювалося прогресивне податкове обкладення спадкового майна, що переходить як за законом, так і за заповітом. У виконання цієї постанови в Цивільний кодекс УРСР були внесені відповідні зміни: скасовані примітка до ст. 416 ЦК і стаття 417 ЦК, що припускали одночасний перехід спадкового майна до держави і до спадкоємців, а також перередаговані ст. 419 і 421 і примітка 1-ша до ст. 422 ЦК.

Нова редакція примітки 1-ї до ст. 422 ЦК встановила правило, у силу якого частка позбавленої спадщини спадкоємця переходила до держави лише в тому випадку, якщо вона за заповітом не була розподілена між іншими спадкоємцями.

Відповідно до початкової редакції цієї статті заповідач міг позбавити прав законного спадкування одного, деяких або всіх осіб, зазначених у ст. 418 ЦК. У цьому випадку спадкове майно цілком або частково переходило до держави (ст. 417 і 433 ЦК). Цією ж постановою ст. 422 ЦК було доповнено приміткою другою у такій редакції: «Спадкове майно, що залишилося поза заповідальним розпорядженням, розподіляється в порядку законного спадкування».

Одночасно зі скасуванням обмеження розміру майна, що може переходити в порядку спадкування і дарування, а також у зв'язку з виданням постанови ЦВК і РНК СРСР від 29.I.1926 р. «Про введення в дію положення про податок із майна, що переходять у порядку спадкування і дарування», постанови ВУЦВК від 14. III. 1926 р. «Про спадкові мита» із 1 березня 1926 р. скасовується. Загальносоюзний закон збільшив ставки податку до 60%, якщо спадкове майно перевищувало 200 тис. крб. золотом і навіть до 90%, якщо спадкове майно перевищувало 500 тис. крб. золотом [додаток 1].

Зі створенням 31 травня 1926 р. Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти цивільного стану УРСР коло спадкоємців як за законом, так і за заповітом розширилося. У число спадкоємців включаються усиновлені і їхній нащадок: «Усиновлені і їхній нащадок одержують стосовно усиновителів усі права й обов'язки рідних дітей усиновителя як особисті, так і по майну. Одночасно вони втрачають усі права і звільняються від всіх обов'язків стосовно своїх батьків» (ст. 43 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти цивільного стану УРСР 1926 р.).

Проте і до видання цього Кодексу усиновлення не заборонялося, і судова практика позитивно вирішувала питання про право усиновлених успадковувати після своїх усиновителів.

Надалі Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 6. II. 1929 р. у Цивільний кодекс УРСР були внесені незначні зміни. Було перередаговано ст. 425 і 426. У ст. 431 був змінений порядок охорони спадкового майна. Охорона спадкового майна покладалася вже не на народні суди, а на нотаріальні органи по місцю відкриття спадщини, відповідно до правил нотаріального положення, причому охорона спадщини продовжується до явки спадкоємців, але

не більш шести місяців. У ст. 432 установлювалося правило, що «при відсутності наявних спадкоємців підприємства, що знаходиться на ходу (торгового, промислового або ремісничого закладу), нотаріальний орган призначає відповідального попечителя по уявленню державного органу, що відає відповідною галуззю народного господарства». У початковій редакції цієї статті суд призначав «відповідального попечителя за поданням державного органу, що відає відповідними підприємствами або закладами». У ст. 435 встановлювалося правило, що «особи, покликані до спадкування, можуть просити у нотаріального органу по місцю відкриття спадщини видачі свідчення, що підтверджує їхні права на спадщину» (у початковій редакції вказувалося, що такі свідчення видає місцевий народний суд).

У зв'язку з виданням 20 лютого 1929 р. «Положення про державні трудові ощадні каси» Цивільний кодекс УРСР був доповнений статтями 422 і 427.

У ст. 422 встановлювалося правило, що «вкладники державних трудових ощадних кас і кооперативних організацій можуть вказувати цим касам і організаціям осіб, котрим внесок як грошовий, так і в цінних паперах повинний бути виданий у випадку смерті вкладника. Такими особами можуть бути як фізичні особи, незалежно від того, чи є вони спадкоємцями вкладника по ст. 418 діючого кодексу, так і юридичні особи». У ст. 427 указувалися: «Внески в державні трудові ощадні каси як грошові, так і в цінних паперах, по яких не зроблено розпорядження на випадок смерті вкладника, каси видають спадкоємцям вкладника».

Так закінчився перший після революції період у розвитку спадкового права в Україні. Новий період був пов'язаний із закріпленням у ст. 10 Конституції УРСР права спадкування, особистої власності громадян. Охорона права спадкування стала одним із конституційних принципів держави. Це положення і склало правову основу для наступного розвитку українського спадкового права.

Наступні зміни і доповнення спадкового законодавства проводилися вже під час Великої Вітчизняної війни. Так, 15 вересня 1942 р. РНК СРСР прийняв постанову «Про посвідчення доручень і заповітів військовослужбовців у воєнний час», згідно якої заповіти військовослужбовців можуть бути посвідчені командуванням військових частин та начальниками військових шпиталів [3; с. 33. додаток 3].

У ряді указів, які були прийняті з 1942 по 1943 р. р., було встановлено нові ставки держмита, ліквідувався податок з майна, яке передавалося у порядку спадкування і подарунку. Нові укази і постанови вносили лише часткові зміни і доповнення, вони не змінювали загальної си-

стеми спадкування в Україні.

Велике значення в історії інституту спадкового права мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. «Про спадкоємність за заповітом». Він ще більше розширив коло можливих спадкоємців за законом, бо включив ще непрацездатних батьків, братів та сестер померлого, і вперше установив кого I-им, II, III призвати до спадкоємності. До цього усі спадкоємці призивалися до спадкоємності одночасно, що іноді приводило до небажаного шроту спадку. Указ значно розширив свободу заповіту, надав право при відсутності спадкоємців за законом відписувати майно будь-яким особам.

При наближенні кінця війни 14 березня 1945 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про спадкоємців за законом і за заповітом», яким вносилися істотні зміни в інститут спадкового права. На підставі загальносоюзного Указу прийнято республіканський Указ Президії Верховної Ради УРСР від 17 грудня 1945 р. «Про зміни Цивільного кодексу УРСР», яким внесено зміну до інституту спадкового права.

По-перше, розширено коло спадкоємців за законом і за заповітом. Громадянам надавалося право заповідати своє майно не лише фізичним особам, але і державним органам та громадським організаціям. У разі відсутності спадкоємців за законом, зазначених в ст. 418 ЦК УРСР спадкодавець міг заповідати власне майно стороннім особам на власний розсуд.

По-друге, встановлювалося три черги спадкоємців. Перша черга — діти (в тому числі усиновлені), дружина, непрацездатні батьки, непрацездатні утриманці померлого. Друга черга — працездатні батьки померлого. Третя черга — брати і сестри померлого. Наявність спадкоємців однієї черги усувала від спадкування спадкоємців наступної черги.

По-третьє, неповнолітні діти та інші непрацездатні спадкоємці померлого набули право успадковувати певну частину майна (обов'язкову частку), яку могли успадковувати при спадкуванні за законом незалежно від змісту заповіту.

По-четверте, визнано право на спадщину за онуками й правнуками спадкодавця, якщо їх батьки померли під час відкриття спадщини [4].

Внесені зміни були обумовлені воєнними подіями, в ході яких загинули мільйони людей. Тому виникла загальна потреба захистити майнові інтереси їх родичів. Незважаючи на вимушеність внесених змін до спадкового законодавства, значимо прогресивний характер нововведень порівняно з нормативними документами, які містили багато необґрунтованих обмежень для спадкодавця і спадкоємців.

ДОДАТОК

Судова практика у справах про спадщину

Народний суд 6-го участка, Верхнеднепровского района. ФР 2839 Арх. №99 г. Верхнеднепровска. Днепропетровского округа

Гражданское дело № 161

Дело по иску Ильиной Марии Яковлевны о выделении наследства.

Начато: 1928 г. Окончено: 1928

20 января 1928 г. умер муж Марии Яковлевны Ильиной — Тимофей Никифорович Ильин, с которым она проживала до самой смерти. Никаких наследников кроме нее после него не осталось, т.к. ни детей, ни иждивенцев у них не было.

Таким образом, в силу ст. 418 ГК истица просит признать за ней право на наследство, а также на предмет получения с Верхнеднепровского Страхового пункта причитающейся ее умершему мужу зарплаты с 20 декабря 1927 г. по 20 января 1928 г.

К делу приобщены: справка Ильиной М.Я. (в том, что она является женой покойного Ильина Т.Н.), а также справка Ильиной М.Я. (в том, что она при жизни мужа находилась на его содержании).

Ильина М.Я. заявила, что после смерти мужа никакого наследства не осталось, кроме его зарплаты с 20. XII. 1927 по 20. I. 1928 г. в размере 114 руб. 50 коп. которую он должен был получить от Верхнеднепровского Страхового пункта по поводу его болезни.

Суд нашел просьбу доказанной и, руководствуясь ст. 5-118 ГПК, 435 ГК, признал право наследства на деньги в сумме 114 руб. 50 коп., оставшиеся после смерти мужа Ильина Тимофея в Страховом пункте г. Верхнеднепровска за время с 20. XII. 1927 по 20. I. 1928 г. за наследницей Ильиной Марией Яковлевной.

(постановление от 8 февраля 1928 г.)

Народный суд 2-го Амур-Нижнеднепровского района. Ф 3186 Арх. №205

Гражданское Дело №31135 314/034

Дело Буланчиковой Марии об установлении права на наследство.

Начато: 2 июля 1932 г. — Окончено: 23 июля 1932 г.
К делу прилагается Заявление М. Буланчиковой:

Прилагая справку АНД коммунального хозяйства Радушинского С.Р. и карту владения на домостроение, находящееся в пос. Ключко, Самарская улица №16, прошу народный суд вышеупомянутое домостроение, которое сейчас числится согласно карты владения на моего родного отца Буланчикова Филиппа Алексеевича, умершего 24 февраля 1932 г., перевести таковое по наследству на меня, Буланчикову Марию Филипповну.

В ходе рассмотрения дела выясняется, что жива жена

Буланчикова Ф.А., которая живет в селе вместе с другими детьми.

Суд отложил дело. Буланчиковой Марии после этого предоставлена доверенность.

Доверенность дана от гражданки Буланчиковой Натальи Матвеевны своей дочери Буланчиковой Марии Филипповне в том, что Наталья Матвеевна доверяет своей дочери производить через суд перевод, имеющегося у нас дома в г. Верхнеднепровске п. Ключко, ул. Самарской №16 на свое имя после смерти отца, а моего мужа Буланчикова Филиппа Алексеевича.

Приговор: 1/2 дома, хозяином которого являлся Буланчиков Ф.А., присудить дочери Буланчиковой М.Ф.

6 марта 1946г.

Военному комиссару г. Днепропетровска.

В Государственном банке хранится не завещанный вклад №3905307 погибшего военнослужащего Король Николая Александровича в сумме 5.546 руб. 26 коп.

По полученным Госбанком от воинской части данным имеется адрес Король Матрены Демьяновны — матери.

Других данных (обстоятельства, время, место гибели вкладчика) Госбанк не имеет.

Просим оповестить родственников вкладчика и предложить им оформить право на наследство по вкладу.

Для Вашего сведения сообщаем, что выплата, не завещанного вклада, на сумму свыше 300 руб., производится законному наследнику не по представлению Госбанку свидетельства нотариуса, а по вкладу на сумму не свыше 300 руб., по представлению Госбанку извещения о смерти вкладчика и справки домоуправления, сельсовета или милиции, о родственном отношении заинтересованного лица к вкладчику.

О результатах розыска наследников просим сообщить. Управляющий Днепропетровским отделом Госбанка.

Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 3924. - Оп. 1 - Спр. 40. - Арк. 149.

Література:

1. Гражданское право: определения, понятия, законодательство: Учебно-практический справочник/ Под ред. Е.О. Харитонова. - Х., 1998, с. 22.
2. Дзера О. Розвиток права власності громадян в Україні. - К., 1996, с. 27.
3. Гражданский кодекс УССР 1922г. - К., 1924, Ст. 416-443.
4. Дроников В.К. Наследственное право и наследственный процесс. - К., 1974, с. 33.
5. Гражданский кодекс УССР 1963г.-К., 1964, Ст. 5 29-540 (раздел VII).
6. Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. - М., 1985.
7. Галяктич М. Коваленко Г. Право на спадщину// Юридичний вісник України. - 1998. - 19-25 лютого, с. 4.
8. Харитонов Е.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти). Автореф. дис. на здобут. вчен. ступ. докт. юрид. наук. - Одеса, 1997, с. 50.
9. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 2839. Оп. 1. Спр. 99. Арк.5. Ф. 3186. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 86
10. Ф. 3924. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2
11. Ф. 3924. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 149

Д. В. ПРОШИН

КОНКУРЕНЦИЯ НА МИРОВОМ РЫНКЕ КОСМИЧЕСКИХ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ

*Прошин Денис Владимирович — аспирант кафедры всеобщей истории исторического факультета
Днепропетровского государственного университета*

В октябре 1994 г., выступая в Верховной Раде с программой радикальных экономических реформ, президент Л. Д. Кучма подчеркнул особую важность использования потенциала наукоемких и высокотехнологичных отраслей украинской промышленности, в том числе ракетно-космической отрасли [1, с. 4]. Едва ли не главным полем деятельности ракетно-космического комплекса Украины является мировой рынок космических транспортных услуг. Украинские ракеты-носители (РН) «Зенит-2» используются для запуска иностранных грузов с космодрома Байконур (Казахстан). С 1995 г. конструкторское бюро «Южное» и производственное объединение «Южмаш» (г. Днепропетровск) участвуют в осуществлении четырехстороннего коммерческого проекта «Морской старт». Проект, объединяющий Норвегию, Россию, США и Украину, предусматривает осуществление запусков РН «Зенит-3» с плавучей стартовой площадки, размещенной в экваториальной части Тихого океана. Запуск первого коммерческого груза в октябре 1999 г. прошел успешно, но вторая попытка в марте 2000 г. завершилась неудачей, приостановившей осуществление проекта. Причины аварии установлены, и можно ожидать скорого возобновления запусков.

Успех украинской ракетно-космической промышленности зависит от многих факторов. В их числе — знание правил игры, сложившихся на мировом рынке к моменту выхода на него Украины, умение проанализировать и использовать опыт, накопленный в этой области за прошедшие 20 лет. Краткому обзору и анализу этого опыта и посвящены последующие страницы.

Начало международной конкуренции в области космических, транспортных услуг относится к рубежу 70-80-х гг., т. е. к третьему десятилетию космической эры. На протяжении предшествовавших 20 лет лишь США производили запуски коммерческих грузов. СССР запускал иностранные космические аппараты с 60-х гг., но это делалось исключительно в рамках научных программ, принятых на государственном уровне.

Возникновение международной конкуренции обусловили как экономические, так и политические причины. Необходимой предпосылкой развития мировой индустрии космических перевозок являлось повышение спроса на транспортные услуги. Это условие было выполнено в области космической связи. Прибыльность спутников связи объяснялась наличием развитого рынка, способного окупить производственные расходы и стоимость запуска, каждый владелец телефона или телевизора был потенциальным клиентом спутниковых компаний. Первый спутник, со-

зданный на средства частной компании — «Американ телефон энд телеграф» (AT&T), был запущен в июле 1962 г. В августе того же года президент Дж. Кеннеди подписал Закон о спутниковой связи, предусматривавший создание Корпорации спутниковой связи («Комсат»), акционером которой, наряду с AT&T, и другими частными фирмами, стало федеральное правительство.

Инициатива частного бизнеса, поддержанная американским правительством, имела последствия глобального масштаба. Уже в 1964 г. при участии 19 стран был создан международный консорциум спутниковой связи «Интелсат». Расширение рынка обеспечило стабильность и самостоятельность спутниковых компаний. В 1969 г. американское правительство распродало свой пакет акций корпорации «Комсат».

Как единственная космическая держава, вошедшая в «Интелсат», США получили в его правлении 61% голосов [3, р. 112]. Имея такое преимущество, американское правительство использовало консорциум в качестве инструмента своей внешней политики. Создание «Интелсат» позволило США лишить Великобританию ведущей роли в мировой связи, которую она играла с середины XIX в. благодаря владению трансатлантическим кабелем. «Интелсат» превратился в символ американского технологического превосходства, и важное средство давления на младших партнеров по консорциуму, тем более что число стран, желающих присоединиться к глобальной спутниковой системе, непрерывно росло.

Американское космическое ведомство НАСА по распоряжению Белого дома отклоняло заказы на запуски спутников, способных конкурировать со спутниками «Интелсат». Техническая и коммерческая монополия США грозила перерасти в технологическую гегемонию. Именно переход проблемы в политическую плоскость вызвал решительные действия со стороны европейских правительств. После отказа НАСА в 1971 г. запустить франко-германский спутник связи «Симфония» Европейское космическое агентство (ЕКА) приступило к созданию РН «Ариан», призванной положить конец американской монополии на рынке космических транспортных услуг. В декабре 1979 г. с космодрома Куру во Французской Гвиане (Южная Америка) был произведен первый запуск европейского носителя. В следующем году для коммерческой эксплуатации «Ариан» была создана корпорация «Арианспейс», руководство которой заявило о намерении захватить 30% мирового рынка [5, р. 5].

Начавшееся соперничество носило ярко выраженный политический характер. Вызов был брошен, когда космическая программа США проходила сложный

этап, связанный с вводом в эксплуатацию многоцелевого транспортного космического корабля (МТКК) «Спейс Шаттл». «Космический челнок» создавался как основное транспортное средство космической программы США 80-90-х гг. [8, p. 119] Предполагалось, что прибыль от запусков американских и иностранных коммерческих грузов покроет расходы на создание МТКК и превратит его в самоокупающуюся систему, способную вывести на орбиту любой коммерческий или правительственный груз (включая грузы Министерства обороны США). Отток части клиентов к «Арианспейс» мог нанести удар американской космической политике.

С целью привлечения заказов стоимость запуска коммерческих грузов на борту «космического челнока» была искусственно снижена таким образом, что его использование должно было обойтись клиентам вдвое дешевле, чем использование одноразовых РН. Но нерешенной оставалась вторая проблема — ненадежность новой системы. Первый запуск МТКК состоялся с трехлетним отставанием от графика. Сроки запуска всех грузов — и коммерческих, и правительственных были смещены. Положение усугублялось тем, что число запланированных запусков постоянно сокращалось. В 1981-1986 гг. НАСА осуществило лишь 24 запуска, включая 4 испытательных полета, в то время как в самых умеренных прогнозах говорилось о 24 запусках в год.

В 1980 г. ЕКА решило создать новую модель РН «Ариан», способную одновременно запускать два спутника. Это новшество и финансовая поддержка европейских правительств нейтрализовали, или, по крайней мере, свели к минимуму преимущество «космического челнока» в стоимости. Вскоре «Арианспейс» заключила контракты с первыми американскими компаниями, недовольными задержками запусков «космических челноков». К 1985 г. европейская доля рынка космических транспортных услуг превысила намеченные показатели и приблизилась к 40% [5, p. 5].

Очевидная ирония содержится в том, что конкуренция двух субсидируемых государством транспортных систем препятствовала развитию частной инициативы в области коммерческих транспортных услуг. В июле 1982 г., объявив о начале «рабочей» фазы проекта «Спейс Шаттл», НАСА официально отказалось от пополнения своих запасов одноразовых РН. Министерство обороны, под нажимом Белого дома и НАСА, также сообщило об отказе от РН. Единственным путем сохранения проверенных РН «Атлас», «Дельта» и «Титан» была их приватизация. В мае 1983 г. президент Р. Рейган санкционировал передачу списываемых РН в руки частного бизнеса. Но только две фирмы ответили на предложение администрации. Весьма осторожный запрос крупной аэрокосмической фирмы «Дженерал дайнэмикс» касался РН «Атлас», и новая коммерческая организация «Транспейс кэрриэрс» проявила более серьезный интерес к РН «Дельта».

Главная причина проста: ни одна аэрокосмичес-

кая фирма, какой бы крупной она ни была, не могла рассчитывать на победу в конкуренции с государством. Показательно, что гигант американской ракетно-космической промышленности «Макдоннелл-Дуглас», производивший РН «Дельта», отказался принять участие в приватизации, а «Дженерал дайнэмикс», выпускавшая РН «Атлас», вскоре отозвала свой запрос. «Транспейс кэрриэрс» получила право на коммерческую эксплуатацию РН «Дельта», но уже в 1984 г. направила в канцелярию Торгового представителя США жалобу на «нечестную» конкуренцию со стороны «Арианспейс». В 1985 г. президент Рейган отклонил жалобу на том основании, что степень субсидирования «Ариан» не достаточно высока для того, чтобы оправдать применение санкций к «Арианспейс». Действительно, цены, установленные «Арианспейс» в начале 80-х гг., были увязаны со стоимостью запуска «космического челнока». В подтексте президентского решения прочитывается нежелание дать повод обвинить в «нечестной» конкуренции уже американское правительство [6, p. 814].

Результатом столь противоречивой политики стал наиболее острый кризис космической программы США, который резко изменил соотношение сил на рынке космических транспортных услуг. В январе 1986 г. 25 запуск по проекту «Спейс Шаттл» привел к взрыву МТКК «Челленджер», гибели 7 астронавтов и потере груза. До выяснения причин катастрофы запуски «космических челноков» были прекращены. За гибелью «Челленджера» последовали взрывы немногих из оставшихся в резерве одноразовых РН — «Титана» в апреле и «Дельты» в мае и сентябре того же года. Запас РН «Атлас» к тому времени был уже израсходован, и для возобновления производства требовалось значительное время. Все американские носители временно выбыли из борьбы.

В течение года после гибели «Челленджера» «Арианспейс» заключила 17 новых контрактов. (Все 17 клиентов первоначально планировали запустить свои грузы на МТКК.) Успеху «Арианспейс» не помешало даже то, что в мае «Ариан-3» взорвалась при запуске. После вскрытия изъянов конструкции МТКК было ясно, что полеты «космических челноков» возобновятся не скоро, а американские одноразовые РН после нескольких лет небрежения требовали серьезной подготовки, тогда как «Ариан» непрерывно совершенствовалась с 1979 г. [2, p. 419]

Кризис транспортной базы космической программы США, поставивший под удар не только национальный престиж, но и осуществление ряда важных государственных программ, включая запуски военных объектов, требовал немедленных действий. В августе 1986 г. президент Рейган радикально изменил космическую транспортную политику США и принял концепцию «смешанного флота». Концепция решительно выводила МТКК из конкурентной борьбы на рынке космических перевозок. Новая роль «космических челноков» сводилась к запуску нестандартных грузов, требовавших уникальных качеств МТКК и присутствия экипажа. После нескольких лет двой-

ственности и непоследовательности одноразовые РН были признаны наиболее эффективным средством для «рутинных» запусков таких серийных грузов, как спутники связи, которые до гибели «Челленджера» оставались главным грузом МТКК.

НАСА заявило о намерении вернуться к практике использования РН для запуска стандартных грузов. (Соглашение с «Транспейс кэрриэрс» было расторгнуто, и к эксплуатации РН «Дельта» вновь приступила «Макдоннелл-Дуглас».) В 1987 г. ВВС США заключили с «Макдоннелл-Дуглас» крупный контракт на запуск «созвездия» спутников глобальной навигационной системы. В 1988 г. контракт на запуск военных спутников связи заключила «Дженерал дайнэмикс». Средства, полученные от Министерства обороны, позволили обеим фирмам модернизировать свои носители и повысить их конкурентоспособность.

В новом политическом климате крупнейшие американские производители ракетной техники изменили свое отношение к возможности включиться в борьбу за коммерческие заказы. Этому, как ни странно, способствовал и успех «Арианспейс». Во-первых, европейская корпорация приняла после гибели «Челленджера» беспрецедентное число заказов, и ее «портфель» был наполнен до отказа. Оставшиеся клиенты естественным образом перешли в сферу интересов американских перевозчиков. Во-вторых, «Арианспейс», оказавшись в исключительно выгодном положении после выхода из борьбы «космического челнока», повысила стоимость своих услуг. (Известно, что до гибели «Челленджера» председатель правления «Арианспейс» Ф. д'Алест с сожалением признавал, что заниженная стоимость запуска МТКК вынуждает «Арианспейс» занижать свои цены, терпя при этом убытки [4, р. 93].) Теперь, даже с учетом субсидий, стоимость запуска «Ариан» приблизилась к стоимости запуска американских РН.

Первые контракты на запуск коммерческих грузов американская «большая тройка» — «Макдоннелл-Дуглас», «Дженерал дайнэмикс» и «Мартин-Мариэтта», производившая РН «Титан», — заключили уже в 1987 г. К середине 1988 г. доля «Арианспейс» составляла 80% рынка [2, р. 422]. На это время еще 66 клиентов, ожидавших запуска в промежутке до 1994 г., еще не сделали выбора. В 1989 г. первые коммерческие грузы были запущены с помощью РН «Дельта-2» и «Титан-3». «Дебют» коммерческой версии РН «Атлас» состоялся в 1991 г. Вскоре «Мартин-Мариэтта» отказалась от дальнейшей конкуренции: стоимость запуска тяжелой РН «Титан-3» была слишком высока. «Атлас» и «Дельта» продолжала конкурировать с «Ариан», но «Арианспейс», введя в эксплуатацию более совершенный носитель «Ариан-4», в начале 90-х гг. прочно удерживала около 65% рынка [2, р. 422].

Наш исторический обзор показывает, что рынок космических транспортных услуг, на который в 90-х гг. вышла Украина, лишь условно подчиняется законам свободной конкуренции. В этой области внешнеполитические соображения, обязательное измерение

коммерческих планов, а государственная поддержка в виде субсидий или правительственных контрактов, одно из условий успеха. Рынок космических перевозок превратился в значительный элемент международных отношений. Здесь технологические возможности преобразуются в политическое влияние, а политический капитал приносит коммерческие дивиденды. Успешная реализация планов, сталкивающихся на этом рынке, определяется не только надежностью носителей и частотой запусков, но и общим состоянием национальной экономики, разумностью внешней политики и искусностью дипломатии.

Особый вес политическая составляющая приобрела после выхода на мировой рынок новых «игроков» — Китая, России, Украины. Сам их выход на рынок обусловили политические факторы, в первую очередь — окончание «холодной войны». В 1989 г. президент Дж. Буш лично обратился к Конгрессу с просьбой не принимать во внимание расправу над демонстрантами на площади Тяньаньмэнь и не лишать Китай права на запуск построенных в США спутников, поскольку расширение контактов с Пекином отвечало внешнеполитическим интересам США [7, р. 140].

В 1993 г. США, будучи крупнейшим в мире производителем коммерческих спутников, обусловили доступ России к американской продукции соглашением Москвы присоединиться к Режиму контроля над ракетными технологиями (РКРТ). Для возобновления лицензии на запуск спутников в 1994 г. о подчинении своей деятельности требованиям РКРТ заявил Китай. В том же году о своей согласии с нормами РКРТ объявила Украина.

Учитывая то, что именно запуски коммерческих спутников позволяют Китаю, России и Украине подпитывать космические программы твердой валютой, США без колебаний использует свое технологическое преимущество как инструмент политического давления. (Речь здесь идет не о степени оправданности тех или иных действий американской стороны. Мы только обозначаем тенденцию, характер которой нельзя оценить однозначно.) Последний пример — угроза госдепартамента США в 1999 г. запретить России запуски спутников, изготовленных в США или содержащих американские детали, если Россия не прекратит содействие Ирану в строительстве ядерного реактора в г. Бушир. Можно ожидать повторения этой угрозы в случае обострения российско-американских противоречий по вопросу об американской «национальной системе ПРО».

Но и за рамками конфронтационных сценариев участие в космических перевозках не теряет своей политической важности. Одно из направлений — осуществление совместных проектов коммерческого или научного характера. К числу первых относятся четырехсторонний проект «Морской старт» и российско-американское предприятие «Интернэшонал лонч сервисез», предлагающее на рынке американскую РН «Атлас-2» и российскую РН «Протон». Крупнейшим научно-техническим проектом наших дней является,

безусловно, строительство международной космической станции. Российские РН и американские МТКК уже доставили на орбиту ее первые элементы. Возможно, для дальнейшей сборки и обслуживания станции будут использоваться европейские носители «Ариан-5» и японские носители Н-П. Репутация надежного поставщика космических транспортных услуг даст Украине возможность присоединиться к этому проекту. Участие в нем не только поднимет национальный престиж Украины, но и поможет занять достойное место в мировом космическом сообществе будущего.

Какие бы задачи ни стояли перед Украиной на

рынке космических транспортных услуг, невозможно добиться успеха, не заложив основ стабильного развития национальной космической программы. Украинская космонавтика должна развиваться на прочном экономическом фундаменте, что сделает ее менее чувствительной к неблагоприятной политической конъюнктуре. В политической плоскости национальная космонавтика должна иметь четкие ориентиры и недвусмысленно соотноситься с внешнеполитическими приоритетами государства. Все это не даст растратить технический и политический потенциал космической программы и позволит национальной космонавтике достойно представить Украину в XXI в.

Литература:

1. Урядовий кур'єр, 13 жовтня 1994 р.
2. Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U. S. Civil Space Program, vol. III: Using Space / Gen. ed. Logsdon J., Wash., 1998.
3. McDougall W. Space-Age Europe, 1957-80 // A Spacefaring People: Perspectives on Early Spaceflight / Ed. Roland A., Wash., 1985.
4. McLucas J. Space Commerce, Cambridge, Mass., 1991.
5. Pricing Options for the Space Shuttle, Congressional Budget Office, Congress of the United States, Wash., March 1985.
6. Science, vol. 225, August 24, 1984.
7. Space Activities of the United States, Soviet Union and Other Launching Countries/Organizations, 1957-1993, Report prep. by the Congress. Research Service, Library of Congress, transmitted to the Comm. on Science, Space, a. Technology, House of Representatives, 103rd Congress, 2nd Sess., Wash., 1994.
8. Space Shuttle Payloads, Hearings before the Comm. on Aeronautics and Space Sciences, U. S. Senate, 93rd Congress, 3rd Sess., October 30, 1973, part 1.

Ф І Л О С О Ф І Я

М. М. ДРОНЬ, В. О. ПАНФІЛОВ
ДЕЯКІ ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Дронь Микола Михайлович — проректор з наукової роботи Дніпропетровського державного університету, доктор технічних наук, професор

Панфілов Валерій Олександрович — доктор філософських наук, професор Дніпропетровського державного університету

Філософський аналіз феномена інтелектуальної власності вбирає онтологічні, гносеологічні, методологічні, соціальні, естетичні й етичні аспекти осмислення не тільки власності взагалі, але і таких її різновидів як особиста і приватна, суспільна і державна, наукова і духовна, інтелектуальна і виробнича, авторських прав тощо. У даній статті ставиться завдання з'ясування деяких питань. По-перше, спробуємо охарактеризувати деякі аспекти підходу до філософського аналізу власності у російській філософії ХХ століття, які слід використовувати для розуміння сутності інтелектуальної власності; по-друге, розглянемо особливості історичного формування юридичних та інших аспектів розуміння інтелектуальної власності як у світі, так і у правовому полі сучасної України; по-третє, вкажемо на деякі труднощі філософського, юридичного, політичного характеру й інші грані визначення поняття інтелектуальної власності.

Поняття інтелектуальної власності спирається на уявлення про загальну природу власності. Важливий внесок у цю галузь зробили представники російської філософії. І. Алексєєв пише: «Тепер ми можемо зробити й більш повне й вичерпне визначення поняття власності: власність є такий стосунок між людьми, за якого праву власності на панування і розпорядження над наявними в обмеженості і не приналежними до вищих цінностей предметами відповідає універсальна зобов'язаність інших людей терпіти владу власника і не втручатися в її певні прояви» /1, С. 361/. А проте не зовсім зрозуміло — наукове відкриття Ньютона належить до вищих цінностей, чи ні. Якщо так, то чому комп'ютер або винахід до вищих цінностей не належать.

Стосовно шляхів бажаної зміни форм власності для більш вільного і справедливого розвитку людства І. Алексєєв схиляється до «негативної формули, що характеризує суть перетвореного суспільства: ані капіталізму, ані соціалізму! Формула ця у позитивному вираженні вимагає побудування системи, яку можна назвати системою державно-приватного господарства» /Там же, С. 374/. Ці уявлення про устрій суспільства передують у 1928 році ідеї конвергенції.

Соціально-духовне розуміння власності, розповідає І. Ільїн, який вважає, що приватна власність має бути утверджена, але народ повинен систематично виховуватись до слушного розуміння її ідеї. Це виховання повинно зв'язати внутрішнє переживання приватної власності і зовнішнє розпорядження нею — з шляхетними мотивами

і соціальними прагненнями людської душі і відповідно виявляти і знешкоджувати хибні мотиви і бажання. Приватна власність є влада: безпосередньо — над речами, але опосередковано — і над людьми, не можна давати влади, не виховуючи до неї. Приватна власність є свобода. Не можна надавати свободи, не привчаючи до її вжиття на благо. Приватна власність є право: цьому праву відповідають не тільки юридично висловленні обов'язки, але і морально-соціальні, і патріотичні, ніде не оформлені і не вимовлені зобов'язання. Приватна власність означає самостійність і самодіяльність людини: не можна виходити із припущення, що кожен із нас «від природи» дозрів до неї і вміє її здійснювати у житті.

Тільки сильний і морально вихований дух зуміє правильно розв'язати проблему приватної власності й створити на її основі квітуче і соціально-орієнтоване господарство. І в цьому плані приватна власність підлягає усім основним законам людського духу. /див.: 4, С.279-280/.

Франк, як і Ільїн, стверджує, результат соціалізму у СРСР — розуміння згубності примусової соціалізації і необхідності приватної власності. Ліберальна позиція, що особиста вигода власника — живий рушій виробничої і господарсько-організаційної діяльності — справедлива, але й однобічна, і тому досвід переконує, що «всі європейські держави повинні були від системи абсолютної свободи власності перейти до системи її обмеження у багатоманітному соціальному законодавстві» /11. С. 309 — 310/.

Жовтнева революція в Росії стала можливою через слабкість віри у ПРАВДУ приватної власності. Тому виникає питання: у чому абсолютна правда приватної власності? Відповідь Франка виходить із того, що «служіння самій правді, абсолютному Добру і похідне від нього любовне служіння людям — єдине абсолютне об'рунтування людського життя» /там же, с. 312/. Це закон життя, який позначається, відображається і реалізується в долі, воздаянні і т.д., безпосереднього морального виправдання, ні права власності ні будь-які інші права не мають. «Людина як окрема особистість, як природна істота не має і не може мати ніяких взагалі «природжених», «невід'ємних», «священних» прав. Моральне самопізнання веде до визнання обов'язків, а не прав. Будь-яке суб'єктивне право може бути морально виправдане зведенням його до обов'язків і врешті-решт, людина має одне єдине і шире «священне» право (будь-яке право, оскільки воно є істинне право, звичайно, священне): право вимагати, щоб їй була дана мож-

лівість найкращим чином виконати її обов'язок, щоб ніхто не перешкодив їй у цьому виконанні. Прямо, чи безпосередньо до цього єдиного права зводяться всі людські «права»/там же, с. 313/.

С.Л. Франк пише про інститут права як регулятор стосунків між інтересами й потребами особистості та суспільства, планомірністю й спонтанністю життя держави та громадянського суспільства, приватної власності як основи свободи людини для здійснення свого служіння Істині, Добру... /Див.; 10, С.136-146/. Звісно, ця утопія всеєдності у містичному реалізмі базується на передумовах доброї волі, справедливого суспільства, демократичної держави і т.ін.

Справді, слід погодитися, що «Захищена правом сфера (або її джерела), що поставлена у формі «речевого права» або «володіння» у безпосередній зв'язок з людською особистістю і дана й для природного використання і розпорядження, є єдиною умовою реальної свободи особистості... Тим самим вона — умова правопорядку. Поза правом власності неможливі вільне співробітництво людей, спільна свобода людей, вільне моральне будівництво життя. Поза правом власності існує лише абсолютний деспотизм тих, хто фактично... розпоряджається джерелами матеріальних благ, над абсолютно поневоленою масою людей, позбавлених власності»/11. С. 317-318/.

Власність матеріально і духовно забезпечує людину і тим її визволяє. Людина не зводиться до тілесно-душевного буття. Особистість людини зв'язана з навколишнім світом через убрання, оселю, знаряддя праці, прикраси, професію і т.д. Рідний дім, улюблена книжка, звична робота — невід'ємна частина особистості. «право власності є тому для людини правом на недоторканість особистості — передусім на тілесну недоторканість, оскільки речі виявляються простим продовженням її тіла (граничний приклад: відняти у кульгавого окуляри — все одне, що відняти у здорового ногу або око), і слідом на недоторканість душевну і духовну»/11. С. 318-319/.

Можна відняти у людини джерела інформації, підсунути злу идеологію і т.д. Особисті речі, сімейні зв'язки (сім'я — розширення «Я»), свійські тварини і рослини — являють собою продовження нашої власної особистості, «Саме тому нормальне ставлення до них — не використання, а «володіння» — той стосунок, за якого речі поставлені в інтимний, внутрішній, невід'ємний зв'язок з нашою особистістю і підкорені нашій волі...» /Там же, С. 319/. Тому право приватної власності — джерело і постійна основа буття людини як особистості й суб'єкта права.

Подальше дослідження проблеми приватної власності, у тому числі і інтелектуальної, вимагає доповнити здобутий результат — вільна особистість, недоторканий індивід — розглядом особистого і суспільного компонентів у сфері морального життя.

Хибність традиційного розуміння приватної власності, що починається у індивідуалістичному лібералізмі, корені якого у римській правосвідомості, та її заперечення у соціалізмі знімається у розумінні, з'ясуванні органічного синтезу людської особистості, держави і громадянського суспільства. Єдність «Я» і «МИ» досягається в органічному синтезі інтересів і самоутвердження окремої особистості й інтересів і самоутвердження громадянської

єдності. «В галузі сутнісного морального життя, де єдність є любов, а особиста свобода є життя у Бозі, кожне із цих двох начал включає в себе інше і не суперничає з ним, а в ньому утверджується і служить йому на користь» /11. С.323/. «Інакше справа стоїть в галузі ПРАВА. Тут, у зменшеній області світського буття, особиста свобода формально протистоїть громадянській єдності і держава вимушена обмежувати як особисту свободу від деспотизму примусового об'єднання, так і єдність суспільного порядку від сваволі своїх егоїстичних бажань. Узгодження цих двох, тут на своїй поверхні, протилежних начал протікає немінуче у формі обмеження кожного із них, відмежування одного від другого і розмежування законних сфер того й іншого. Тут онтологічна необхідність особистого буття забезпечується правовою охороною суб'єктів прав, утвердженням суспільства як системи взаємодіючих індивідів і їх груп (...громадянського суспільства). Онтологічна необхідність суспільної єдності відмежується тут утвердженням особливої, окремої від громадянського суспільства інстанції — держави, — органа суспільної волі — державної влади»/Там же /.

Метафізика свободи і відповідальності людини і суспільства у правовій сфері щодо стосунків власності, у тому числі приватної і інтелектуальної, зводиться до двох принципів: «1) приватна власність необхідна як умова особистої свободи і щиро людського буття індивідів, але вона утверджується не в інтересах власників, а в інтересах суспільства й необхідно обмежується, оскільки їм суперечить; 2) державна єдність і планомірність спільного життя так само необхідні і у принципі поширюються й на сферу майново-господарську; але вони утверджуються не для самих себе, не для створення абсолютно урегульованого мертвого механізму чи покірливої владі людського стада, а як необхідний коректив в особистій свободі, що має своїм наслідком утвердження і обмеження її самої там, де вона в своїй необмеженості приводить до своєї протилежності — до рабства (такий смисл будь-якого соціального законодавства); і державне втручання у майнові стосунки обмежене необхідністю зберігання недоторканості системи вільних приватно-правових стосунків»/11. С. 324/. Діалектична метафізика абсолютного реалізму Франка роз'яснює, що свобода є умова суспільної злагоди, але й солідарність і дисципліна — головна умова тривкості свободи в людському співжитті.

Підсумковий висновок, до якого добувається С. Франк: «Право власності, як ми бачимо, не є право на вільне задоволення потреб, а право на вільний та стійко-споріднений зв'язок людини з її справою і з потрібними їй благами, а це останнє, у свою чергу, визначене обов'язком вільного служіння суспільству і здійсненню правди»/Там же, С. 328/. Це стосується господаря і трударя, володаря грошового капіталу, земельної власності, права спадку. Переосмислення цих висновків стосовно інтелектуальної власності, авторського права — завдання іншої статті.

Цікаві міркування про те, що: «Віра ж бо — це релігійний сублімант власності. Лише у єдиному смислі «Я» готове визнати себе не власником тільки, а власністю: Божою власністю <...> Сама Євангельська термінологія, що звучить по-російськи як: «завет», «договор», «искупление», прийшла до перекладачів із сфери ділового парт-

нерства, посередництва й обміну, але як легко ці кардинальні терміни стосунків перетворюються на «делку», «шантаж», «искушение» в устах колекціонера душ — Сатани!» /5. С.452-465/.

Цікаво, що термін «духовна власність» суперечить християнській настанові на всезагальність Істини і всьому месіанському духу пошуків російських мислителів XIX — XX століть. Духовна власність «естетично збирає людину і світ навколо неї у цілісну єдність осмисленого існування. Повернення громадянину його духовного надбання є повернення особистості її гідності і її права на красу освоенного світу» /Там же, с. 464/.

Проблема інтелектуальної власності виходить з поняття наукової власності, яка почала обговорюватися у 1920 р. /див.: Розенберг В. А. Научная собственность // 9. С401-426 /.

Розглянемо деякі історичні особливості формування поняття інтелектуальної власності. Вважається, що зародження законодавства з охорони інтелектуальної власності, поява перших привілеїв із захисту видавничої справи, пов'язане з винаходом у XV ст. книгодруку. Доля цього винаходу і його творця Й. Гутенберга мала характерні ознаки, що актуальні й сьогодні: значні ускладнення, збереження таємниці, придбання матеріальних засобів для впровадження винаходу, захист від посягань на істинний пріоритет. /12/.

З трагічною долею німецького першодрукаря схожа і доля І.Федорова, творця першої української книги «Апостола», яка була надрукована у Львові 1574 року. Й.Гутенберг і І.Федоров, відкривши у культурному житті людства нову еру, віддали просвіті співвітчизників всі свої сили, пішли з життя під тягарем боргів і негараздів, які були в тому числі і наслідком недосконалості законодавства.

З розвитком капіталізму об'єктивні причини обумовили появу винахідницького й авторського права. Поява першого закону, що охороняв права винахідників, пов'язана з рішенням парламенту Англії у 1623 р. покінчити з монополією короля на видачу привілеїв.

До підписання 17 червня 1812 р. Олександром I маніфесту «О привилегиях на разные изобретения и открытия в художествах и ремеслах» пріоритет винахідників Російської імперії не фіксувався. У більшості випадків цей пріоритет було втрачено, і тому ми знаємо з літератури імена Ползунова, Черепанових, Кулібіна і багатьох інших. Але їх винаходи на Заході були запатентовані іншими внаслідок відсутності вітчизняних законів, а також поширеної помилки самих винахідників легковажно ставитись до збереження своїх розробок у таємниці до отримання привілею.

Прийняття російського положення про авторські права пов'язане з іменем великого російського поета О.С.Пушкіна. До нього суспільство розцінювало літературу як розвагу. Пушкін вперше розкрив її самостійне значення як специфічної форми відображення і пізнання дійсності, добився того, щоб праця літератора стала професією. Друга частина височайше затвердженого 22 квітня 1828 р. Устава про цензуру названа «О сочинителях и издателях книг» і була по суті текстом закону про авторське право. /13/. Термін охорони прав авторів, що надається сьогодні Законом України «Про авторське

право та суміжні права» і діє протягом усього життя авторів і 50 років після смерті, був визначений ще законом 1857 року.

З прийняттям 30 червня 1991 року Положення про винаходи, першого закону — Радянської влади, яким встановлювались форми охорони прав винахідників, було введено інститут авторського свідоцтва. Право на винахід належало державі, яка ставала повновладним господарем винаходу і могла розпоряджатись ним на свій розсуд. Першим в СРСР законом про авторське право вважається постанова ВЦВК і РНК СРСР 1928 р. «Про основи авторського права».

Відсутністю патентної системи охорони прав, яка в колишньому СРСР була перетворена у формальність всенародною власністю на науково-технічні досягнення, пояснюються і сьогодні труднощі в інноваційній діяльності, комерціалізації промислової власності.

Слід сподіватися, що відновлена в Україні патентна форма охорони прав на об'єкти промислової власності, як в усьому світі, дасть можливість реально розпоряджатись дійсними результатами своєї інтелектуальної діяльності творцям, перетворювати науково-технічні розробки у товар, що об'єктивно відповідає ринковій економіці. Поки що переваги патентної системи належною мірою не оцінені і не використовуються.

Тому критична оцінка системи організації патентно-ліцензійної роботи, винахідництва і раціоналізації в СРСР за участю органів державного апарату та громадських організацій різного рівня з ретроспективним поглядом на досягнення, особливо в розвитку масової творчості, сприймається перебільшеною.

Складним є питання про співвідношення між поняттям «власність» і «інтелектуальна власність». Вважалося, що ці поняття близькі.

Патентовласник має таке ж право, як і власник, розпоряджатись патентом і без його згоди ніхто не може користуватись винаходом.

Зближає також наявність у патенту, як і у будь-якого товару, мінової вартості і захист, як майна власника від посягань з боку третіх осіб. Відміною є обмеженість території і термін дії.

Існує точка зору, що об'єктами інтелектуальної власності не можна «володіти», «користуватись» і розпоряджатись, як матеріальними об'єктами, тому термін «інтелектуальна власність» у системі цивільного законодавства України носить умовний характер. [Див.: 2; 3; 6-8]

Завершуючи статтю, відзначимо, що труднощі визначення і аналізу поняття інтелектуальної власності пов'язані, по-перше, з тим, що воно перебуває на стику філософії, права, економіки, політики, історії і т.д. Адекватне розуміння інтелектуальної власності можливе тільки у взаємодії філософських наук, юриспруденції, економіки тощо.

По-друге, немає загальноприйнятого теоретичного і практичного визначення поняття інтелектуальної власності. Воно визначається не прямо, через авторське право, промислову власність і т.д.

По-третє, немає загальнозначущої концепції власності взагалі і її різновидів — державної, приватної, наукової і т.д. Усі ці невизначеності пов'язані між собою і можуть бути доповнені ще й іншими.

Література:

1. Алексеев И.Н. Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства // Русская философия собственности (XV111-XX вв.). СПб., 1993.
2. Глинчикова А.Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда? // Вопросы философии, 1997, №3, с. 3
3. Жуков В.И. Рынок интеллектуальной собственности и новый гражданский кодекс Украины // Перспективні та актуальні проблеми правової охорони і ринкового використання інтелектуальної власності. Тези доповідей науково-практичного семінару, Харків. Харк. державний політехнічний ін-т, 2000 р.
4. Ильин И.А. Путь духовного обновления // Соч. в 10 тт. Т. 1, М., 1993.
5. Исупов К. Дух собственности и собственность духа // Русская философия собственности (XVIII — XX вв.) СПб., Ганза, 1993.
6. Латынина Ю. Собственность есть кража? // Рус. филос. собст. (XVIII — XX вв.) - СПб, 1993. С 427.
7. Патентоведение: учебник для ВУЗов /Е.И.Артемов, М.М.Богуславский, Р.П.Вчерашний и др. - М.: Машиностроение, 1984.
8. Прахов Б.Г. Правовой аспект нематериальных активов // Материалы второй Международной научно-практической конференции, тезисы доклада // Актуальные проблемы И. С: Симферополь, 1998.
9. Розенберг В.А. Научная собственность // Русская философия собственности (XVIII — XX вв.). СПб., 1993.
10. Франк С.Л. Духовные основы общества. М., 1992.
11. Франк С.Л. Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVIII — XX вв.). СПб., 1993.
12. Варбанец Н.В. Йохан Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. М., 1980.
13. Вишневецкий Л.М., Ливн Л.Г. Формула приоритета. Л., 1990.

П. П. КРАМАР**ПРО ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ
ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОСТІ**

Крамар Павло Павлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Дніпропетровської державної медичної академії

Однією із досить актуальних проблем філософії у 20 столітті, особливо у його другій половині, була проблема творчості. Принаймі в значно більшій мірі, аніж це мало місце у всі попередні часи. І хоча сам термін «творчість» (чи «креативність») відомий ще з давніх-давен, але тим не менше він вживався тоді порівняно рідко і до того ж навіть ще й почасти — у негативному сенсі.

Справа в тому, що раніше сама людська діяльність була мало розвинена у творчому відношенні. Це стосується її змісту, функціональної ролі, суспільного характеру здійснення. Вона була слабо озброєна в технічному, технологічному, науковому плані, а тому була фізично важкою і виснажливою, монотонною у розумовому відношенні. До того ж часто здійснювалась індивідами не за їх власними бажаннями, потребами і покликаннями. У значній мірі причиною такого стану речей був переважно стихійний розподіл різновидів діяльності між суб'єктами життєдіяльності в суспільстві із класовим поділом населення. Діяльність набуває відчуженого характеру і сприймається як «чужа» по відношенню до суб'єктів, що її здійснюють. Творчі компоненти в такій діяльності з'являються вельми спорадично і вона здійснюється переважно нетворчим (зокрема стандартним) чином [1, 114].

Особливо це стосується тих суспільних утворень, які домінували на європейському континенті до Нового часу і які отримали зазвичай назву традиціоналістських. Людські потреби в цей час були досить невибагливі, установлені і їх задоволення можна було здійснювати за допомо-

гою головним чином стандартної праці. Такі потреби мало стимулювали творчий розвиток діяльності, бо ще не було мотивованої зацікавленості в цьому. А тому і суспільно-історичний прогрес в цілому здійснювався досить повільно. Традиції значно домінували над новаторством, старе і усталене над виникаючим, минуле над сучасним. Якісно нове в житті і діяльності з'являлось досить рідко і до того ж отримувало переважно осудливу оцінку. До нього ставились підозріло, з пересторогою і навіть вороже. Бо вважалося, що людські творчі новації невинно розхитують соціальну стабільність, підривають підвалини суспільного життя, сіють хаос і невизначеність в суспільстві, що загрожує його існуванню взагалі. А тому перевага надається стереотипній діяльності, що базується на історичному досвіді, звичній і апробованій минулими поколіннями людей.

Ситуація значно змінюється в новітні часи європейської історії, які беруть свій початок із епохи Відродження. Долається середньовічна феодално-становою (рос.: сословная) ієрархічна побудова суспільства, відбувається звільнення різних сфер суспільного життя від жорсткої церковної опіки, культура набуває переважно світського (нерелігійного) характеру. Зростають — кількісно і якісно — різноманітні людські потреби, які стимулюють творчий розвиток діяльності в різних галузях суспільно корисної праці. Престижність творчості значно зростає; вона отримує, як правило, позитивну оцінку. Сенс творчості і вбачається переважно саме в тому, щоб продукувати які-

сно нові і суспільно значимі вироби задля задоволення різних людських потреб. Все більше усвідомлюється та обставина, що добробут і щастя людини досягається її власною працею — на виробництві, в підприємстві і торгівлі, в науці і культурі тощо. І якщо, скажімо, у християнському середньовіччі людська творчість (коли вона взагалі визнавалась) розумілась, головним чином, як морально-релігійне самовдосконалення людської особистості, то тепер вона тлумачиться переважно як культуротворення, тобто як предметне формування нових здобутків у царині матеріальних і духовних форм культури.

Цьому сприяє в значній мірі і світоглядна трансформація суспільної свідомості. Вона набуває зокрема пантеїстичного забарвлення. У пантеїзмі ж бог тлумачиться як якийсь світлий бесособовий Розум, який знаходиться усередині природного космосу і який забезпечує його життя і розвиток. Коли ж бо бог переміщується усередину природи, то людина опиняється в центрі і на вершині світового буття, космічної світобудови. Будучи втіленням божественно-космічної енергії і сили, вона сприймається як вільна і активно діюча творча істота, принципово не обмежена в своїх діях ніякими зовнішніми чинниками.

Хоча поняття діяльності (а тим паче творчості) тут ще не набуває універсального, всезагального змісту; тобто знання про діяльність ще не отримує усвідомленого понятійного узагальнення на категорійному рівні. Вона редукується до певних — тих чи інших — видів та форм діяльності, переважно духовних (наукова, художня, політична, правова). Відбувається, так би мовити, «зрощення» (чи ототожнення) діяльності взагалі із її якимось окремим різновидом. І ось цей різновид саме й розглядається як справжня, дійсна (рос.: подлинная) діяльність, і навіть як сутність діяльності взагалі. При цьому недооцінювались і залишались без достатньої уваги матеріально-практичні різновиди діяльності, що значно збіднювало розуміння її змісту, сутності і функціональних можливостей. На всезагальний характер діяльності починають звертати увагу пізніше засновники класичної політичної економії (А.Сміт, Д.Рікардо), ще в більшій мірі представники класичної німецької філософії (особливо Гегель), а потім К.Маркс.

Правда, слід підкреслити, що і в марксизмі ми подібуємо дещо редуковане розуміння людської діяльності. Хоча тут пріоритет надається вже не духовній, а матеріальній діяльності та її різновидам — виробничій, суспільно-історичній (революційній) практиці тощо. Тут значну роль відіграє ідеологічний, класово-партійний підхід до розуміння проблеми. Оскільки марксистська ідеологія є, за свідченням її прибічників, виразником інтересів «широких трудящих мас», і в першу чергу робітників і селян, а вони зайняті переважно у сфері матеріального виробництва, і до того ж оскільки саме на них покладається завдання (історична місія) революційної перебудови суспільства, то якраз от матеріальна практика і визнається сутністю людської діяльності як такої.

Можна погодитись із тим твердженням, що матеріальна практика дійсно є основною формою діяльності. В тому сенсі, що вона забезпечує безпосередній чуттєво-предметний контакт людини із навколишнім світом, носить предметно-перетворюючий характер. У цьому укорінена її певна перевага перед різновидами духовної діяльності. Але було б неправильно абсолютизувати роль матеріаль-

ної практики і водночас ігнорувати значення духовної діяльності в суспільному житті. Істина полягає в тому, щоб визнати соціальну значимість усіх форм і різновидів суспільно корисної праці, визначити їх дійсне місце і роль у загальній системі форм діяльності, визнати їх діалектичну співрозмірність між собою.

У минулі історичні епохи, включаючи і 19 століття, спосіб людського існування визначався здебільшого поняттями «активність», «діяльність», «праця» тощо, і значно рідше — поняттям «творчість». Ситуація суттєво змінюється в 20 столітті, коли все більше стає очевидною та обставина, що спосіб людського буття в світі носить творчий характер. Значно прогресують суспільні потреби, що мають креативну основу їх задоволення. Адже зрозуміло: якщо одні і ті ж самі (подібні) потреби можуть бути задоволені і за допомогою стандартної діяльності, що здійснюється в її незмінному вигляді (алгоритмічно), то якісно нові, зростаючі потреби можуть бути задоволені лише за допомогою творчої діяльності, яка виробляє для цього якісно нові, оригінальні речі. І ніяк не інакше! А це означає, що сама творча діяльність (творчіть) стає людською потребою. Хоча б у тому сенсі, що вона здатна виконувати подібну функцію. Виходить так, що творча діяльність і зростаючі потреби знаходяться у стані взаємозв'язку і взаємостимулювання. Зростаючі потреби спонукують здійснювати творчу — саме творчу — діяльність, а вона, в свою чергу, задовольняючи ці потреби, стимулює виникнення нових і т.д.

Відбувається воїстину постійна гонитва за новим — в різних сферах людського буття. Мода на нове як результат творчості робить саму творчість (як процес і як суб'єктивну здатність до творення) вельми престижною справою. До того ж і ринкова економіка спонукує до постійного пошуку і запровадження різного гатунку новацій з тою метою, щоб отримати перемогу у конкурентній боротьбі. Соціокультурна цінність і економічна ціна творчості (в єдності процесу і результату) постійно зростає.

Доля творчого компонента в структурі діяльності теж постійно збільшується і вона відповідно набуває більш зрілого і змістовного характеру. Сукупний творчий потенціал людства зростає в такій мірі, що сама творчість набуває універсального характеру. Одночасно починають формуватись уявлення про її практичну (чи фактичну) всезагальність. Навіть на рівні буденної свідомості. Сам термін «творчість» постійно функціонує в широкому вжитку, зустрічається на сторінках газет і журналів, в побутовому спілкуванні. Хоча при цьому, можливо, і не розуміється глибоко його сутність і сенс на поняттєвому рівні. Творчість стає нормою і стилем життя, предметом постійного його обговорення.

Практична зацікавленість у творчості стимулює її теоретичне дослідження у різних галузях знання. Так, наприклад, у філософії досліджуються переважно гносеологічні і логічні аспекти творчості; соціологія досліджує особливості праці і спілкування у творчих колективах — виробничих, наукових, інженерних, мистецьких та ін; психологія вивчає різні психофізіологічні зв'язки і механізми творчих актів, співвідношення свідомого і несвідомого в творчості, етапи і фази творчого процесу; мистецтвознавство звертає особливу увагу на роль інтуїції в художній творчості; кібернетика ж ставить завдання змодельовати

логічні та технологічні механізми здійснення творчості, які можна було б застосувати у машинній техніці [2, 48]. Вчені намагаються виявити і пояснити сутнісні закономірності творчості, з метою розбудови понятійного теоретичного знання (теорії) про неї — філософія творчості, соціологія творчості, психологія творчості, логіка творчості тощо. Домінування певних аспектів дослідження зумовлювалось в значній мірі практичними потребами і спонукалось практичними ж таки (навіть прагматичними, утилітарними) цілями. Теоретичне дослідження творчості мусило допомагати більш ефективному практичному використанню наявного сукупного творчого потенціалу суспільства, підвищувати коефіцієнт його корисної дії (ККД), знаходити шляхи і засоби його постійного збагачення. І все це — задля підвищення продуктивності праці, наповнення робочого часу новаційним змістом; в тому числі через розробку і запровадження у виробництві якісно нової техніки і технології. А в кінцевому підсумку — задля оптимального (і навіть максимального) задоволення все тих же зростаючих людських потреб.

У виховній, педагогічній роботі також ставиться завдання виявляти, ще змалечку, у ранньому дитинстві вроджені психофізіологічні нахили і задатки до творчості, щоб потім цілеспрямовано культивувати їх у творчі здібності і навички, розвивати ці індивідуальні здібності і спрямовувати їх на максимально ефективне використання у певній галузі суспільно корисної праці. З цією метою ведеться пошук (у тому числі за допомогою тестування) і «виращування» талантів, наприклад, через їх навчання у спеціалізованих, вузькопрофільних шкільних навчальних закладах — математичних, музичних тощо.

Неважко, мабуть, спрогнозувати і передбачити, що практичний попит на творчу працю буде і надалі зростати, бо будуть з'являтися нові суспільні потреби, які можуть задовольнятися лише творчим шляхом. Будуть також виникати і нові, ще більш масштабні, аніж до сих пір, соціальні проблеми, які потребуватимуть творчо-новаційного підходу до їх вирішення. Відповідно буде збільшуватись і сукупний творчий потенціал суспільства, що забезпечує прогресивний поступ історії. І то є добре. Але водночас будуть виникати і принципово нові суперечності, так чи інакше пов'язані із творчістю і які потрібно буде розв'язувати — теоретично і практично [3,21].

Приміром, уже сьогодні заслуговує на увагу і потребує теоретичного дослідження слідуєча проблема. В умовах інтенсифікації людської життєдіяльності, прискорених змін у різних ділянках суспільного буття окремій людині стає все важче і складніше пристосовуватися до цих змін. Вона мусить бути в достатній мірі динамічною, рухливою, пластичною, творчо діючою, щоб мати змогу вчасно, ефективно і до того ж без значних втрат адаптуватись до суспільних нововведень і успішно освоїти їх (скажімо, отримати нову спеціальність чи удосконалити існуючу). В умовах, коли традиції втрачають свої усталені функції, здатність до творчої орієнтації в суспільному середовищі є вже не лише бажаною, а й соціально необхідною справою, щоб узгоджувати свій рух вперед із ритмікою історичного часу. Інакше можна залишитись далеко позаду чи опинитись на узбіччі суспільного поступу, бути незатребуваним своєю епохою, відчуженим від неї. Тоді особа і суб'єктивно стає незадоволена отаким своїм життям, гли-

боку переживає своє відчужене становище, втрачає сенс свого існування, вступає в суперечливі колізії із суспільством. [4, 194].

Потребує підвищеної дослідницької уваги і пересторога стосовно негативних проявів новаційної діяльності, які набувають іноді вельми загрозового і небезпечного характеру — для природи, суспільства, самої людини. Суттєвою причиною цього є отой таки прагматичний, утилітарний підхід до здійснення творчості та використання її результатів. Коли її соціокультурна цінність редукується всього лише до економічної ціни, в контексті товарно-грошових відносин. Ось ця надмірнокорислива гонитва за новаціями як самоціль, коли вони набувають культового забарвлення і фетишизуються (культ новизни) заважає думати про небезпечні прояви діяльності, відволікає увагу від дослідження цього питання. А якщо і звертається увага на негативні і загрозові прояви новаційної діяльності, то вони зазвичай розглядаються... поза межами власне творчості і визначаються як «анти-творчість», «псевдо-творчість», «творчість наживоріт» тощо. Алеж тим не менше навіть так звана «анти-творчість» теж є творчість, хоча вона і береться, так би мовити, із від'ємним знаком. А тому її потрібно обов'язково досліджувати в загальному контексті здійснення людської діяльності уцілому, творчої за її суттю.

Ось чому важливим є визнання тієї обставини, що сама творча діяльність (творчість) є суперечливою в її сутності і відповідно проявляє себе амбівалентним (двоїм) чином. В тому числі: конструктивна і деструктивна, будівничка (рос.: созидательная) і руйнівна; яка отримує і відповідну оцінку — схвальну чи осудливу.

Виходить так, що новаційно-творча діяльність здатна долати одні труднощі та суперечності і в той же час може створювати інші, навіть ще більш небезпечні і загрозові, аніж попередні, які потребують додаткових творчих зусиль для їх вирішення і т.д. У теоретичному відношенні важливо визнати фактичну наявність таких суперечностей і ґрунтовно їх досліджувати. Зокрема, слід знати, які суперечності сприяють здійсненню творчості, а які заважають; які з них ведуть до позитивних наслідків, а які до негативних; які потрібно стимулювати, а які консервувати тощо.

Слід зважувати й на те, що суперечливий, амбівалентний характер здійснення творчості є зовсім не випадковий; він укорінений у суперечливій сутності самої людини як родової істоти, що своєрідно проявляється у життєдіяльності окремої особи на відповідному етапі суспільно-історичного розвитку, тобто у певну історичну добу і у певному ж таки суспільному середовищі. Ця суперечливість своєрідно проявляє себе на різних структурних рівнях буття людини: біосоматичному, психічному, соціальному, культурно-духовному — самих по собі і в їх специфічному переплетінні у кожному конкретному випадку. (На цю обставину звернув увагу і своєрідно витлумачив її свого часу З.Фрейд.) Наприклад, сучасна людина як суспільна, цивілізована істота бажає жити все більш комфортніше, вдосконалювати свій побут, транспорт, зв'язок тощо, що досягається саме в творчій діяльності. Але водночас ці ж досягнення можуть негативно впливати на навколишнє середовище, на її власний фізичний і психічний стан.

Позитивні прояви новаційної діяльності люди звикли звеличувати, навіть обожнювати і отожднювати із творчістю уцілому, не помічаючи при цьому її негативні прояви. А коли й помічають, то не вбачають і не визнають їх сутнісного відношення до творчості. Вони визнаються немов би як самостійні субстанційні утворення. Насправді ж це є різні прояви творчої діяльності, суперечливої за її суттю, як суперечливою є сутність самої людини. Визнання цієї обставини актуалізує проблему свідомої цільової регуляції новаційно-творчими процесами, з метою недопущення негативних її проявів і сприяння позитивним проявам. Підкреслюємо: слід не вихвалити беззастережно творчість, і не засуджувати її в цілому, а об'єктивно, виважено оцінювати її в кожному конкретному випадку і вдало регулювати її здійснення.

У широкому розумінні цільова регуляція включає контроль; експертизу (експертну оцінку); апробацію творчої новизни на предмет її соціокультурної значимості; фільтрацію, тобто «просіювання» через культурне сито і т.п. Таке регулювання потрібно здійснювати на усіх етапах і стадіях процесу творення. Із врахуванням специфіки конкретної творчої справи. Починаючи вже на стадії мотивації, суб'єктивного задуму, формування нових цілей і намірів. І це є досить важливий етап у регулюванні. Тут суб'єкт мусить ще і ще раз міркувати і зважувати: чи потрібно розпочинати саме ось цю задуману напередодні справу, а чи, можливо, що й не потрібно; а якщо потрібно, то тепер чи згодом, пізніше; і якщо тепер, то таким чином, як це було задумано, чи іншим і т.д. При цьому між формулюванням цілей і намірів та їх практичним втіленням мусить бути витримана певна пауза (чи теоретична дистанція), коли суб'єкт творчої дії здійснює оптимальний вибір засобів і матеріалу реалізації цілей, щоб досягти очікуваного результату. Звичайно, чітко передбачити задалегідь усі деталі творчого процесу буває досить важко, бо на нього впливають зовнішні, в тому числі й цілком сторонні чинники. Тому виникає потреба корегувати, уточнювати початкові наміри і прогнози. І все ж таки тим не менше важливо намагатись якомога точніше і ретельніше спрогнозувати очікувані результати творчих дій. І не лише результати, а й їх ймовірні наслідки — як бажані, так і можливі небажані. Тим паче, що створені готові результати відокремлюються, відчужуються від суб'єкта творчості і живуть вже самостійним життям. У них своя доля і своя біографія, в тому числі і не передбачувана самим автором-суб'єктом (бо результати можуть використовуватись іншими суб'єктами).

У цьому зв'язку важливо зважити на наступне. Зазвичай дослідники звертають увагу на три структурні складові творчої діяльності «цілі — засоби — результат». Ми вважаємо, що сьогодні нагальною потребою є розширення дослідницького простору до шести ланок «наміри і мотиви — цілі — засоби їх реалізації — процес — результат — прогнозовані наслідки результату». Причому особливою дослідницької уваги потребують якраз перша ланка «наміри і мотиви» та остання «прогнозовані наслідки результату». Бо і в практичному, регулятивному відношенні їх роль зростає.

Регулятивне корегування творчими процесами може здійснюватись ззовні, з боку певних зацікавлених соціальних установ, суспільних і державних організацій, міжна-

родних інституцій та експертних груп, і розглядатись як важлива суспільна і державна (а то й загальнолюдська) справа. Цільове регулювання може бути досить жорстким, імперативним, включаючи навіть і заборону здійснення певних творчих новацій, якщо вони мають надмірно ризикований і загрозливий характер. Але водночас це має бути кваліфіковане, виважене і мудре регулювання — в межах можливого, необхідного, допустимого і потрібного. Тобто в межах розумної міри. Воно мусить здійснюватись із урахуванням науково обгрунтованих експертних оцінок і базуватись на досконаліх законодавчих актах та ліберально-демократичних принципах і засадах. Адже творчість, як вільно здійснювана новаційна діяльність (самодіяльність), за її суттю перечить надмірній, бюрократично-чиновницькій зарегульованості.

І тут важливу роль мусить відігравати внутрішнє регулювання (чи саморегулювання) творчістю з боку того автора-суб'єкта, що її здійснює. Адже він не лише реально творить, але й здатен рефлексувати над власною творчістю, чітко усвідомлювати її сенс, мету і ціннісно-сміслову призначення, свідомо і критично відноситись до неї і надавати їй відповідну оцінку. Це означає, що зростає роль «суб'єктивного фактору» в творчості, що залежить від високої загальної і професійної культури суб'єкта, його інтелекту, волі, естетичних почуттів. Особливо важливими є моральні чинники, здатність узгоджувати свої творчі дії із нормативними (і навіть імперативними) вимогами суспільної моралі, орієнтуючись на творення добрих справ (добротворчість). Ось чому важливою є потреба розбудови «етики творчості» взагалі і в різних галузях професійної діяльності — етика художньої творчості, етика інженерної творчості, етика наукової творчості і т.д. [5, 96]

Зростає роль особистої відповідальності — моральної, політичної, економічної — автора-суб'єкта за здійснення творчості, за її зміст, спрямованість, якість тощо. Свобода вибору в творчості мусить діалектично поєднуватись саме із відповідальністю — і перед суспільством, і перед власною совістю. Сьогодні важливо не лише уміти і могли реально творити, не лише нарощувати і максимально ефективно використовувати наявний творчий потенціал, а й — творити безпечно, гуманно, благородно. Задля плідного розвитку життя на Землі. Для цього і потрібно свідомо керуватись у творчості «етикою креативної відповідальності». У тому числі відповідально відноситись до постійного вдосконалення діяльності в різних аспектах — змістовному, функціональному, науковому, технологічному, інформативному і ін.; сприяючи, так би мовити, «творчому розвитку самої творчості», роблення її більш досконалою і зрілою. Відповідальність сприяє і економії наявного творчого потенціалу особи і суспільства, керуючись принципом «економії творчої енергії». Він змушує боротись із марнотратством у творчості, стримувати свої творчі амбіції в певних ситуаціях; творити не лише вільно, а і з врахуванням об'єктивної необхідності творення, в межах розумної самодостатності; раціонально використовувати і зберігати творчий потенціал.

Ця обставина мусить обов'язково враховуватись у вихованні, освіті, навчанні. Потрібно не лише виявляти природні нахили і культивувати їх у творчі здібності, не лише створювати належні умови для їх ефективного

втілення, а й виховувати відповідальне і свідоме ставлення до творчості, здатність усвідомлювати її мету, цінність і сенс, орієнтуючись на добротворчість [6, 76].

Сказане дає підстави зробити деякі висновки. Предметом філософських досліджень мусять бути різні аспекти проблеми творчості. Важливо вивчати онтологію творчості, її сутність, зміст, буттєвий стан, форми прояву і т.п. Продовжують бути актуальними питання логіки, гносеології і технології творчості, дослідження механізмів і закономірностей її здійснення, з метою можливого їх моделювання і застосування, бодай часткового, в роботі складних машин і механізмів. Особливої ж уваги заслуговує аксіологічний аспект проблеми, зокрема поглиблене дослідження питань про функціональну роль та ціннісно-смыслову значення (призначення) творчості в житті сусп-

ільства. Постійно актуалізується і екзистенційний, суб'єктивно-особистий аспект проблеми, тобто зростає потреба у формуванні знання про особистісне відношення суб'єкта до творчості, про вибір ціннісних пріоритетів у творчості, про його творчі переживання тощо.

Причому усі аспекти проблеми творчості повинні досліджуватись у їх системному поєднанні. Бо тільки таким от чином можна отримати змістовні відповіді на питання про сутність, технологію, функціональну роль, цільові орієнтири, ціннісне призначення і сенс творчості. І лише тоді ми отримаємо конкретне, всебічне, цілісне філософське знання про творчість взагалі, яке матиме плідне світоглядне, загальнометодологічне, евристичне, культурологічне значення.

Література:

1. Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. - Київ, КПІ, 1998-310 с.
2. Пономарев Я.А. Психология творения. - М, МОДЭК, 1999-480 с.
3. Философия, культура, образование (материалы «круглого стола») //Вопросы философии. - 1999, №3 - С.13-55.
4. Крамар П.П. Колізії суспільної життєдіяльності: відчуження і творчість. - В зб.: Природа людини і динаміка соціально-економічних процесів. - Дніпропетровськ, Наука і освіта, 1998. - С.194-205.
5. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека. - Киев, 1994. - 202 с.
6. Солонько Л.А. Проблема особистісного самовизначення людини. //Філософська і соціологічна думка. - 1995, №9-10. - С. 50-87.

О . В . КЛИМОВА ПІЗНАВАЛЬНІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ТРАДИЦІЇ В ПІЗНАННІ ТА ОСВІТІ

Климова Александра Валер'янівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Дніпродзержинського державного технічного університету.

У студентські роки формування світогляду особистості не тільки продовжується, але й являється найбільш активним. Тому не однаково, з якими цінностями та традиціями, культурними комплексами стикається особистість у цей період.

Світогляд є суттєвим стрижнем особистості. Він складається з об'єктивних (знання) та суб'єктивних (погляди, переконання, ідеали) компонентів. Тому пізнавальні та світоглядні фактори тісно пов'язані між собою.

Від того, які саме традиції справляють вирішальний вплив на пізнання та освіту, в багатьом залежать реальні можливості подальшого прогресивного розвитку, подолання глобальних проблем сучасності, вирішення виникаючих протиріч, виховання всебічно розвинутої особистості.

Як буває в зламні періоди, в наш час стали модними вергання (у тому числі і в духовній сфері) та покаяння. У традиціях далекого минулого критики радянського суспільства спробують знайти основи для подальшого розвитку. Разом із невгодною ідеологією стали спростовувати і основоположні гносеологічні поняття, науковість взагалі. Діалектико-матеріалістичне розуміння світу та суспільства замінюється установкою на плюралізм думок. Піднімаються на щит традиції релігійні, містичні, ірраціо-

нальні. Робиться це не глибоко, але напористо та доступно для некритичної буденної свідомості, створюючи індивідуальні, колективні та суспільні ілюзії. Гай-гай, але традиційні ілюзії із задоволенням підтримують різні верстви населення, кожна з яких знаходить в цьому свою користь та задоволення.

Необхідність наукового світогляду обґрунтовується в документі, що підписаний 90 видатними вченими Росії: «Унікальна місія гуманізму в сучасному світі визначається його прихильністю науковому світогляду. Більшість прийнятих нині точок зору на світобудову являються за своїм характером релігійними, містичними або теологічними. Витоки цих поглядів просліджуються далеко в давнині, але тільки не в сучасній індустріальній або пост-індустріальній глобальній інформаційній культурі, що складається нині.

Не допускається припускати окультні причини або удаватися до пояснень трансцендентного характеру. Наукові методи не безпомилкові, вони не дають нам незмінних абсолютних істин; проте, в кінцевому результаті саме ці методи okazуються найбільш надійними з усіх, що мають-ся у нашому розпорядженні, дозволяють розширювати наші пізнання та вирішувати проблеми, що стоять перед людством» [1, 12].

Саме такого підходу потребує складна сучасна дійсність з її глобальними проблемами. Будь-яке наукове дослідження повинно бути загальнозначущим. Для цього вчений повинен володіти широтою поглядів. Лише тоді він здатен не лише усвідомити цілі та наслідки своїх досліджень, але і нести повну відповідальність за них. Без цього кількість проблем у складному та вибухонебезпечному сучасному суспільстві будуть не зменшуватись, а збільшуватись. Ми не тільки можемо, але і зобов'язані, мислити глобально, тому що людство накопичило великий арсенал засобів та методів для цього, але користуватися цим арсеналом треба обережно, не породжуючи нових ілюзій.

«Наш час більш рішучіше, ніж колись, звертається до науки. На очах вершаться справи, які можна втілити, лише зв'язуючись з резолюцією вчених» [2; 6]. Але це повинні розуміти у суспільстві всі: від великих політиків до шкільних вчителів і будь-якого громадянина. Так як в суспільстві всі причетні до формування суспільної психології це особливо важливо в умовах демократії, бо дійсною вона може бути лише в освіченому суспільстві, де очі громадян не зашорені різного роду ілюзіями. Коли вони, дійсно, тим чи іншим своїм вибором не звужують, а розширюють можливості подальшого прогресивного розвитку. Важливо, наприклад, щоб кожний розумів, що критерії прогресу пов'язані з збільшенням свободи всебічного розвитку більшості особистостей у суспільстві, що таке розуміння свободи не в'яжеться з своєкорисливими інтересами розкошуючої меншості, не здатної піднятися над цими інтересами в силу об'єктивних ж умов. Фундатор Римського клубу Ауреліо Печчеї вже у 70-х роках з тривогою говорив про необхідність нового курсу розвитку в умовах глобальності карколомної людської експансії і невтримного прогресу, про свідоме змінені людських якостей, про необхідність реалізації 6 стартових цілей, щоб створити передумови для життя та подальшого розвитку [3; 9]. Для цього необхідні компетентні дослідження спеціальних незалежних центрів і широко розповсюдження їх засобами друку і масової інформації в привабливій та легкодоступній формі для самої широкої публіки формі. Головна мета цих заходів — «допомогти рядовим людям в їх бажанні усвідомити та захистити свої колективні інтереси — на довгі часи, неважачи на розділяючи їх кордони та бар'єри» [4; 264]. В протилежному випадку «вся людська система виявиться у полоні таких понять або крайніх обставин, котрі неминаючи приведуть до її знищення» [5; 280-281].

Соціальні зміни завжди впливали на освіту в сторону посилення або послаблення в ній науковості. По мірі розвитку суспільства з ускладненням його виробничих сил росте об'єктивна потреба в розширенні вірогідних знань про дійсність. Ця об'єктивна соціальна потреба повинна органічно входить в цілі освіти, укріплювати ідеал абсолютної цінності науки у суспільстві, які досягли високого науково-технічного рівня.

В той же час процес пізнання суперечне. В будь-якій пізнавальній ситуації завжди є елемент невизначеності. З одного боку, це добре. «Стан невизначеності надає думці неминучу варіабельність, підбурюючи до розкутості. Звільнений від свідомо визначених ходів та регламентів, розум знаходить свободу вибору тим, можливість фан-

тації та ризику, завдяки чому стає доступнішим прорив до нових пластів знання... Краще дати думкам «поблукати», поваритись у вихідній невизначеності, поки вони не піднімуться до потрібної відмітки, встав на тверду землю власних понять» [6; 62, 64]. З другого боку, невизначеність створює видимість містичності, таємничості або зайвої психологізації відшукування рішення. Саме тому різні вчені розуміють один одного. Тому можливо отримувати об'єктивні знання, передавати їх в процесі навчання в більш або менш доступній формі. Звідси і можливість розвитку проблем методики навчання, дидактики як частини педагогіки.

Але у пізнанні існують різні світоглядні традиції: традиції раціональні та ірраціональні, склалися різні підходи до істини, різні типи знання. На жаль, не всі вони сприяють одержанню істинних знань. Питання ж про вірогідність знань завжди був актуальним. Вже в античності у Платона він конкретизується в проблемах ілюзії та реальності, думки та знання. Знання не тільки повинно відповідати реальності, але і бути обґрунтованим. Що ж торкається хибної думки. То в устами Сократа він каже: «...По-моєму, нема для людини зла небезпечнішого, ніж хибка думка» [7; 490]. На буденному рівні хибкі уявлення часто просто не помічаються. На їх же підставах часто формується власне «Я», що підноситься в цінність само по собі. Причиною розповсюдження хибних думок може бути «небажання визначеності, небажання називати речі своїми іменами та небажання дивитися правді в очі, бажання спритно вивернувшись, лукаво піти від відповідальності за слово і справу, створивши між тим для себе можливість звертатись по ходу подій у будь-яку сторону» [8; 36]. Утверджуючись, такі думки стають хибними знаннями.

Традицією в філософії став і сумнів в можливості отримання істинних знань. Вона має продовження і в теперішній час, наприклад, при розгляданні цієї проблеми на фоні сучасного наукового пізнання. «Сучасна наука, в арсеналі якої теорема Геделя про неповному, принцип невизначеності, принцип доповненості, багатозначні логіки, елеваціоністська стратегія міждисциплінарного синтезу та інші екзотичні для класичної науки ідеї, іде від істинної гносеології, замінюючи її мисленням модальним» [9; 106] — пише академік А. Назаретян. І далі: «Задачі наукових досліджень — не пошук істини, а побудова ефективних моделей світу, дозволяючих, з однієї сторони, підвищувати інструментальний потенціал інтелекту і, з другої — удосконалювати механізми самообмеження» [10; 108]. Але побудування «ефективних моделей» неможливо без істинних знань. Воно, з одного боку, базується на знаннях, з другого — в процесі творчих змін світу з'являються нові знання і туг же в практичній діяльності проходять перевірку на істинність.

Представляється плідотворним розглядання різних традицій, пов'язаних з пізнанням, для виявлення всього корисного, що накопичило людство в процесі пізнавально-перетворюючий діяльності від постановки проблем до способів їх вирішення та впровадження в практику. Але «пізнання не може початися з нуля, на основі недовіри до всіх традицій, а передбачає вписаність пізнаючого індивіда в одну з них... Мова іде не про сліпу довіру. А лише про те, що всяка критика припускає певну точку опори, прийняття чогось, що не критикуємо у даний час і в дано-

му контексті...» [11; 77]. Такою «точкою опори» для сучасного наукового пізнання стала діалектико-матеріалістична традиція, що виявила свою плідність в процесі історико-філософського розвитку від античності до наших днів, від початку розвитку наукового пізнання до найвищого його рівня. Вона не відкидає з порога інших традицій, а сприяє їх науковому аналізу з утриманням всього позитивного в них і інтеграцією його в сучасні наукові уявлення.

Вивчення філософії може грати головну роль у формуванні наукового світогляду. Але не усяке філософське осмислення веде до наукового вирішення проблем. Далеко не всі вузівські програми включають зараз для викладання філософії кращі її зразки. Студенту самому цього не зрозуміти в різноголосі філософських видань, у тому числі, навчальних посібників. Багато які противники науковості та об'єктивності знання намагаються заплутати питання про істину, ствержуючи, що філософія не може бути науковою, викривляють сутність основного питання філософії, проголошують рівноправність будь-яких думок й навіть принижують значення науки в порівнянні з деякими ненауковими знаннями. А між тим, філософські знання не можуть сформулювати навичок самостійного теоретичного мислення без осмислення історії та змісту основних філософських напрямків, філософського понятійного апарату, філософської методології, необхідних для наукового аналізу природних, соціальних, пізнавальних та інших духовних процесів.

Без філософії стихійно науковий світогляд сформуватися не може. Перешкоджають цьому розірваність в знаннях, уявленнях, думках з самою дійсністю. Хибні знання не сприяють оптимальній постановці практичних цілей або відводять від неї взагалі, заважають успішній практичній діяльності. Цю розірваність допомагає подолати філософський аналіз сутності знання, його отримання, його відповідність вивчаємому об'єкту.

Не будь-яке світорозуміння сприяє розвитку духовності. Зараз розповсюдилась думка про корисність доповнення ідей науки. Наукового світогляду ідеями релігійними або ідеалістичної філософії. При цьому звичайно філософія не ділиться на матеріалістичну і ідеалістичну, наукову і ненаукову. В основне питання філософії трактується вже не як питання про співвідношення матерії і свідомості, а як-небудь інакше, наприклад, як питання про співвідношення добра та зла, або коли ідеалізм розглядається як «філософське учення, що вважає основним питанням філософії проблему ідей», а матеріалізм як «філософський напрям, в якому основним питанням філософії вважається питання про матерію» [12; 332, 332]. А далі з викривлюючого сучасної справи визначення впливають відповідні тлумачення, що продовжують викривляти суть матеріалістичних вчень, наприклад, марксистського. І якщо студент вивчає філософію як загальноосвітню дисципліну за один семестр (як це відбувається зараз в усіх вузах України) і звертаються, наприклад, до процитованого навчального посібнику з філософії з претензійним віднесенням його до «підручників для XXI сторіччя», то вони так і не пізнають автентичних поглядів філософів і щирої суті основних філософських напрямків. Не дивно, що багато-які студенти, прослухавши, курс філософії, який тепер став стислим, міняють ідеалістів та матеріалістів місцями, вважають, що

ідеалісти — це ті, хто прихильний до ідеалів, і як приклад наводять марксизм.

Якщо ми бажаємо мати освічене суспільство, потрібен такий стандарт курсу філософії, в якому послідовно б розкривались основні концепції, що існують в історії філософії по різних проблемах, а не побіжно б згадувалось в авторських коментарях» в знятому вигляді» як в підручнику В.А. Канке «Філософія», де спотворені світоглядні традиції, протилежні концепції звалені до купи.

В соціальних умовах, що змінилися, як це завжди було в історії, зміни відбулися і в суспільній свідомості. В наш час мозаїчна свідомість людей наповнена барвистими знаннями про політичне, релігійне, буденне життя, які еkleктично поєднують релігію, науку, забобони, магію, астрологію, політичні та соціальні міфи. Втрачаються цінності та ідеали, створені або ті. Що розвилися та затвердилися в соціалістичному суспільстві, руйнуються попередні педагогічні та вихователські концепції, так як вони суперечать ідеалу споживацької моралі, котра затверджується на державному рівні; активно ставляться проблеми створення нових концепцій освіти та виховання. Нові ідеологи та педагоги стурбовані відсутністю і необхідністю нових концепцій, здібних привести до консолідації різних верств суспільства. Загальна орієнтація при цьому, природно, робиться на гуманізм, на розвиток особистості. Але в умовах плюралізму думок уявлення про гуманізм, про сутність формуємого світогляду досить барвисті: від релігійних, ідеалістичних, утопічних до матеріалістичних, наукових.

На жаль, не завжди в обговоренні та в реалізації тих або інших проектів приймають участь люди, що розуміють різницю в часто суперечливих одна одній установках, ігнорується питання про критерії науковості. Без будь-яких підстав віддається перевага одним концепціям і відкидаються інші. Матеріалістична традиція цілеспрямовано витискується з свідомості людей. Зараз декому бажалося б повернути в небуття традиції вільнодумства, що отримали розвиток в філософії марксизму. Зокрема професор Ю. Семенов звертає увагу на одну особливість мислення нашої інтелігенції, перед усім науковою, але не тільки науковою: «В більшості випадків ці люди зовсім не здібні до самостійного мислення... Вони звикли сліпо вірити. І коли повалилися старі авторитети і старі догми, вони замість того, щоб стати вільнодумними, стали просто іншувірними. Вони перед усім кинулись на пошуки нових авторитетів, яким можна сліпо вірити. Якщо раніш вони були поясні поклони К. Марксу та Ф. Енгельсу, то тепер повзають на череві перед М. Вебером, А. Тойнбі, К. Поппером, бездумно та некритично сприймаючи кожне їх висловлювання... Все це сполучається з дивним дилетантизмом, особливо в області філософії і взагалі теорії» [13; 47].

Пошук інших засад духовності частіш за все пов'язан із звертанням до релігії. Певно, тих, хто кажучи про виховання, вважає незручним хоча б не згадати про релігію, не збентежує те, що справді тривожить сучасних гуманістів: «Заповзята прихильність традиційним релігійним поглядам звичайно сприяє нереалістичним, пасивістським, містичним підходам до соціальних проблем, сіє недовіру до науки і занадто стає на захист відсталих соціальних інститутів» [14; 10]. Гуманісти виступають проти сліпого фанатизму та нетерпимості, «будь то релігійного, політичного

або етичного толку», проти розповсюдження антинаукових та ретроградних течій, проти постмодернізму, який відкидає об'єктивність науки, як глибоко помилкового, «ібо наука пропонує розумні об'єктивні критерії, що дозволяють судити про істинність своїх положень... Наука стала універсальною мовою, зверненою до всіх чоловіків та жінок з будь-якого культурного середовища» [15; 11].

В теперішній час у суспільстві склалося сприятливе відношення до релігії. Багато які педагоги вслід за політиками і вже сформованим відповідним відношенням буденної свідомості вважають це достатньою засадою, щоб розглядати релігію як невід'ємний фактор виховання взагалі, у тому числі і в світських навчальних закладах. В педагогіці з'являється релігійна термінологія. На вузівських конференціях, присвячених проблемам релігії або пов'язаних з ювілеєм християнства, багато які професійні філософи перейшли на релігійну мову. При частому зверненні до релігійних образів пропагандистів та журналістів формується думка, що без релігії і світське життя суспільства обійтись не може, і людина перестає бути людиною.

До чого могла б привести сакралізація освіти в наш час? Освіта та виховання школярів і студентської молоді — це єдиний процес, який всебічно і систематично розглянутий наукою педагогікою. В ній склалися певні принципи і методи. Порушення хоча б деяких з цих принципів веде до послаблення системи освіти в цілому. Ці принципи не повинні суперечити один одному.

Центральним для світської освіти є принцип науковості. А релігійні та наукові традиції в відношенні до знання різні. Релігія ґрунтується на вірі. Наука на віру нічого не приймає. В ній все повинно бути обґрунтованим. Будь-яке обґрунтування повинно бути не суперечливим.

Принцип науковості «потребує, щоб тим, які навчаються, на кожному кроку їх навчання пропонувалися для засвоєння дійсні, міцно установлені наукою знання і при цьому використовувалися методи навчання, по своєму характеру, котрі наближаються до методів науки» [16; 460].

До позитивних світським духовним традиціям відноситься перед у сим традиція матеріалізму. Звинувачення його в останнє десятиріччя в бездуховності пов'язано, як правило, не з критичним, а з нігілістичним підходом.

У пошуках відповідей на світоглядні питання релігія і матеріалізм ідуть різними шляхами. Не байдужий для особистості і результат (погляди, цінності, сенс) руху по тому чи іншому шляху. Чи то життєве порівняння та зусилля спрямовані на створення достойних людини суспільних умов. чи то до особистих «достойнств», необхідним, по припису релігії, для життя після смерті.

Ілюзорні уявлення про сутність світу заплутують людей і впливають на інші цінності, часто трансформуючи їх в антицінності, в те, що насправді перешкоджає усвідомленню людьми своїх дійсних інтересів. В результаті роз-

повсюджуються ідеї, не які підвищують людину, не які роблять його більш вільним для творчості, для створення кращих умов свого життя і розвитку, а, які приносять йому, які позбавляють його життя самостійної цінності.

Щирі цінності мають бути гуманними. Релігія ж по своїй суті не може бути гуманною. Хоча релігія і приписує добро у відношеннях між людьми, всі проблемні питання вона вирішує на користь бога. В цьому суть релігії, і іншою вона стати не може ні при яких змінах соціальних умов, інакше це вже буде не релігія. Людина, самодостатня і творча, не потребує в феномені надзвичайного.

В моральній сфері після філософії просвітництва і праць Канта ніяка релігія не може залучити дійсно освічених людей своїми заповідями та повчаннями, розрахованими та свідомість часів їх виникнення. Інша річ, люди неосвічені або освічені в якійсь спеціальній галузі, але не знайомі або знайомі фрагментарно з кращими зразками світової культури. На жаль, останні своїм авторитетом часто підтримують ілюзії людей менш освічених. Мова тут може йти і про історичній або класовій обмеженості мислителів минулого.

Без прийняття до уваги ролі вільнодумства в духовній культурі суспільства губиться величезний шар духовності. І в релігії, і в вільнодумстві відбивалось життя суспільства з її значними змінами, але відбивалась по-різному. Вивчаючи різні форми вільнодумства, студенти вчаться творчо підходити до будь-яких концепцій та оцінювати їх в плані позитивного або негативного впливу на суспільний прогрес, укріплюючи свою філософську позицію, яка підкоряється таким чином практичному відношенню до світу.

В вік науково-технічного прогресу не можна вважати нормальним і миритися з тим, щоб слова «атеїзм» та «атеїст» лишались лайливими, як це склалося у нашому суспільстві в результаті «критичного» перегляду поглядів на релігію в період перебудови.

Доки люди перебувають в ілюзіях (а разом з релігійним їм одночасно нав'язуються соціальні і політичні), вони не в змозі об'єктивно оцінити свій стан в суспільстві, а значить, «добровільно» голосують проти власних інтересів, самі про це не підозрюючи.

З розвитком вільнодумства і науки суспільство все більш звільнялось від впливу церкви та ставало відкритим для творчості та росту кількості освічених людей. Секуляризація свідомості в ХХ ст. не випадкова. Вона пов'язана не з заборонаю на релігію, а з соціальними умовами, які дозволили більшості людей в соціалістичному суспільстві сміливо дивитися у майбутнє, здійснювати свій вільний духовний розвиток. Більш того, духовний розвиток більшості став необхідною умовою удосконалення суспільних відносин всіх сторін життя.

Література:

1. Манифест 2000. Гуманізм третього тисячеліття. - Здравый смысл, 1999, № 13, с. 12.
2. Сухотин А.К. Превратности научных идей. - М., Молодая гвардия, 1991, с. 6.
3. Див. про це: Печчеи А. Человеческие качества. - М., Прогресс, 1980, гл. 9.
4. Там же, с. 264.
5. Там же, с. 280-281.
6. Сухотин А.К. Превратности научных идей. - М., Молодая гвардия, 1991, с. 62, 64.
7. Платон. Горгий. - Собр. соч. в 4-х тт., М., Мысль, 1990, т. 1, с. 490.

8. Карлов Н.В. О фундаментальном и прикладном в науке и образовании, или «не возводи свой дом на песке». - Вопросы философии, 1995, № 11, с. 36.
9. Назаретян А. Истина как категория мифологического мышления. - ОНС, 1995, № 4, с. 106.
10. Там же, с. 108.
11. Лекторский В.А. Теория познания (гносеология, эпистемология). - Вопросы философии, 1999, № 8, с. 77.
12. Канке В.А. Философия. - М.,... Логос,. 2000, с. 331, 332.
13. Семенов Ю. О проблеме истины и научном познании. - Диалог, 1996, № 9.
14. Манифест 2000. Призыв к новому планетарному гуманизму. - Здравый смысл, 1999, № 13, с. 10.
15. Там же, с. 11.
16. Подласый И.П. Педагогика. - 0 М., ВЛАДОС, 1999, с. 460.

М. І. РОМАНЕНКО

**ІСТОРИКО — ГЕНЕЗИСНИЙ ТА СТРУКТУРНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ
ПОНЯТТЯ «ФІЛОСОФСЬКО — ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ»**

Романенко Михайло Ілліч — директор Дніпропетровського інституту освіти, кандидат філософських наук, доцент

У процесі проведення реформ вітчизняної системи освіти розроблена загальна філософська теорія, що пояснює напрям та зміст принципових змін у освітній сфері. Її часто називають новою філософською парадигмою освіти, і саме ця парадигма є основним предметом дослідження філософії освіти як наукової дисципліни. Проте, як правило, трактування цієї проблеми носить дещо спрощений характер. За основу вироблення нової освітньої парадигми береться так звана класична освітня парадигма, що, як вважається, бере свій початок з часів Просвітництва. Її ставлять у зв'язок із сучасними освітніми новаціями, в першу чергу пов'язаними з гуманоцентричною переорієнтацією суспільства та розвитком інформаційних технологій. І вже на основі цього порівняння роблять висновок про неадекватність традиційної освіти потребам сучасного суспільства та необхідність переходу до нової філософії освіти і відповідно — освітньої парадигми.

Таке спрощене розуміння ситуації породжує хвилю нігілізму у середовищі педагогів, оскільки орієнтує на відхід від освітніх традицій і новаторство, але не вказує на критерії оцінки накопиченого педагогічного досвіду та пріоритети в пошуках нових педагогічних технологій. Результатом цього є втрата ціннісних орієнтирів та перетворення педагогічного новаторства в «експеримент заради експерименту»: форма (нові технології) домінує над метою і змістом навчально-виховного процесу. Останній спрощується шляхом введення штучних критеріїв оцінки результатів цього процесу (скажімо, вступ учнів навчального закладу до вузів). Часто сам освітній процес, технологізуючись, відривається від будь-якого парадигмального (філософсько-освітнього) обґрунтування, а не лише класичної освітньої парадигми. Крім того, численні педагогічні новації навіть у чисто технологічному відношенні є досить сумнівними, оскільки ігнорують виправдані часом елементи виховання, дидактики, комунікації тощо, які взагалі не підлягають ревізії навіть у зв'язку із зміною філософсько-освітньої парадигми.

Це явище є досить поширеним не тільки у нашій країні, а й на розвиненому Заході, де пішли значно далі по шляху

модернізації освітніх систем. У цьому відношенні вони демонструють нам у вигляді соціальних реалій наше власне майбутнє — близьке чи далеке в залежності від ефективності наших зусиль. І що характерно, вже в 1960-1970-ті роки, коли стали помітними радикальні зміни у системі освіти країн Заходу в напрямі її технологізації, серед західних педагогів та громадських діячів виникла сильна хвиля протидії педагогічному нігілізму, яка зрештою і зупинила його руйнівний вплив на освіту. Завдяки цьому вдалося гармонізувати модерністські пошуки новаторів з гуманоцентричною системою цінностей, що ґрунтується на історичних традиціях і отримати в цілому збалансоване підґрунтя освітньої практики.

У нас зараз ця хвиля нігілізму, підсилена комерційними інтересами, плюралізацією суспільства та розбалансованістю соціальних та освітніх реформ, тільки піднімається. Якою буде її сила в пік розвитку — можна тільки здогадуватися, враховуючи масштаби відставання вітчизняної системи шкільної освіти від світових стандартів. Якщо в 1960-ті роки за критеріями ЮНЕСКО ми займали в цій сфері 3-тє місце у світі, то на кінець 1970-их років — вже дванадцятє, а на кінець 1980-их — тридцять шостє. За інтегративним показником соціального та інтелектуального розвитку людини, який зараз використовує ООН для характеристики основних соціальних параметрів країн, у минулому році ми були на 97 місці у світовій «табелі про ранги». Не важко передбачити, що, прагнучи ліквідувати таке відставання, наші педагоги — і практики, і теоретики, вдадуться до «сильних та революційних» заходів, а відтак нігілістичний рух може взагалі заповнити наші учбові заклади.

Концептуально-методологічною основою протидії нігілізму є всестороннє і глибоке розуміння як філософського, так і педагогічного змісту сучасної парадигми освіти. На наш погляд, таке розуміння повинне ґрунтуватися на синтезі історико-генезисного та структурно-функціонального підходів до аналізу цього поняття.

В рамках історико — генезисного підходу має бути здійснений аналіз філософсько — педагогічної думки та

освітньої практики під кутом зору виявлення загальних тенденцій розвитку освіти як однієї із систем соціальної життєдіяльності. Для досягнення цієї мети слід виробити необхідні методологічні основи структурування історичного досвіду людства в сфері освіти на парадигмальному рівні.

Найбільш очевидна основа — виділення конкретно-історичних освітніх парадигм, що характеризують освітні системи якісно відмінних соціально-історичних організмів. У рамках цієї системи структуризації на парадигмальному рівні виділяються найбільш характерні риси освітніх систем певної епохи, певної історико-культурної спільноти, а також локальних освітніх систем, що залишили значний слід в історії. Відповідно парадигмальна характеристика освітніх систем соціально-історичних організмів носить трьох рівневий вигляд: виділення найбільш загальних рис, що характеризують цілісну історичну епоху, виділення їх проявів та конкретних характеристик на рівні історико-культурних спільнот, редагування до інструментального рівня в рамках локальних освітніх систем. Наприклад, перший рівень представляє аналіз освітньої системи античного світу, другий рівень — характеристика освіти різних періодів розвитку Стародавньої Греції чи Стародавнього Риму, третій рівень — виділення специфічних рис освіти в Афінах чи Спарті (так звані школи навчання та виховання). Конкретно-історичні освітні парадигми дають найширші узагальнення у відповідності з уже існуючою класифікацією епох та у зв'язку з цим відрізняються багатством конкретного матеріалу (на основі якого і робляться узагальнення) та досить чіткою його структуризацією (оскільки історіософські засади структуризації розвитку суспільства розробляються давно і детально).

Цей рівень парадигмальної характеристики освітніх процесів розроблений найкраще, проте лише під кутом зору первинних узагальнень — на рівні педагогічних теорій, систем навчання та виховання, філософсько — освітніх поглядів окремих мислителів. Проте для того, щоб вийти на розуміння сучасних тенденцій розвитку, необхідно, по-перше, вийти на системні узагальнення структурно-функціональних характеристик освітніх процесів в рамках кожної історичної епохи (це дасть як системне бачення проблеми, так і матеріал для порівняння різних епох, що є необхідною основою компаративістської парадигматики), по-друге, представити парадигмальні характеристики окремих епох у процесуальному вигляді, що дасть можливість зрозуміти як закономірності повторюваності окремих освітніх компонентів, так і внутрішню логіку парадигмальних новацій.

Так ми виходимо на інший рівень аналізу освітніх парадигм — рівень парадигмальних ідей. Це найбільш загальні теоретико — методологічні основи освітнього процесу, що безпосередньо випливають з оригінальних філософських теорій і визначають світоглядні, концептуальні засади освіти, її цілі, загальні характеристики методів тощо. Іншими словами, парадигмальна освітня ідея — це філософське підґрунтя педагогічних теорій та освітньої практики, існує вона в двох формах: по-перше, як квінтесенція того чи іншого підходу до розуміння природи людини як об'єкта і суб'єкта освітнього процесу. В цій формі вона дає назви течіям, школам, напрямам, часто вживається як узагальнена характеристика природи освітнього процесу

(наприклад, розвиваюче навчання, теологічна освіта), по-друге, як розгорнута теорія навчально-виховного процесу (концептуальна ідея), що містить в собі вихідні філософські засади, власне педагогічну теорію та її інструменталізацію у вигляді конкретних методик чи форм організації освіти.

Друга форма парадигмальних ідей часто носить характер персональних філософсько — освітніх концепцій і саме в такому вигляді легше всього просліджується у історії філософської та педагогічної думки. Вона є своєрідним «оживленням», історичною конкретизацією першої форми парадигмальних ідей. Але остання більш важлива для розуміння тенденцій розвитку освітніх процесів у суспільстві.

Справа в тому, що парадигмальних філософсько — освітніх ідей (як взагалі фундаментальних філософських ідей в цілому) не так уже й багато. Практично всі ці ідеї, хоча б і в зародковій формі, були вже сформульовані в часи античності, і в наступні віки тільки розвивалися, модифікувалися, ускладнювалися — чи, навпаки, деградували. Як правило, будь-яка освітня система та її філософсько — парадигмальне обґрунтування має в своїй основі кілька фундаментальних парадигмальних ідей, всі ж інші займають периферійне становище. Зі зміною парадигм змінюється статус парадигмальних ідей — одні з них перетворюються з периферійних на основні, інші здійснюють зворотній рух. Виділення і аналіз динаміки розвитку та змін системного статусу парадигмальних ідей дає можливість чітко визначити глобальні тенденції розвитку освітніх процесів у контексті соціальної історії, тобто взаємної обумовленості соціальної системи та системи освіти. Таке дослідження також має глибокий прогностичний зміст, оскільки встановлення закономірностей такої взаємообумовленості дозволяє розробити інструментарій наукового обґрунтування напрямків розвитку освіти в умовах відомих чинників соціальних змін. І навпаки — прогнозувати, як ті чи інші освітні новації будуть впливати на загальний розвиток суспільства.

Третій, найбільш узагальнений рівень парадигмальної характеристики освітніх процесів в суспільстві — це так званий «рівень парадигмальних революцій». Зміна парадигм в системах освіти, як і будь-який процес, може відбуватися еволюційно чи революційно. Еволюція — найбільш розповсюджений спосіб навіть фундаментальних змін. Більшість парадигмальних змін також носять еволюційний характер. Зміни накопичуються в рамках існуючої парадигми освіти, продукуючи на певному етапі розвитку якісні новації в одному з компонентів парадигми — функціональному імперативі, світоглядному обґрунтуванні, взаємозв'язку теорії та спеціальних педагогічних систем тощо. Проте принципова зміна навіть одного (чи небагатьох) структурного компоненту освітньої парадигми часто веде до зміни усєї парадигми, особливо в рамках історичного контексту розвитку. Таку зміну парадигм у процесі історичного розвитку, яка ґрунтується на принципових змінах окремих компонентів та подібності інших, і слід розуміти як процес еволюційної зміни освітніх парадигм.

Проте в певні епохи принципових змін зазнають практично всі парадигмальні освітні характеристики і освітня парадигма, що виникає в результаті таких новаційних про-

цесів, принципово відрізняється від своєї попередниці з усіх параметрів. Відтак і система освіти формується і розвивається на абсолютно нових засадах і в нових формах. Таку зміну парадигмальних характеристик слід трактувати як парадигмальну революцію.

Зрозуміло, що таких парадигмальних революцій в історії людства було зовсім небагато. До речі, коли зараз дослідники намагаються характеризувати відмінності освітніх систем нинішньої епохи та Просвітництва, вони якраз характеризують не відмінності парадигм, а дві суміжні (найближчі в часі) парадигмальні революції, що робить аналіз надто абстрактним (втрачаються з поля зору важливі проміжні етапи — власне освітні парадигми). Парадигмальні революції — найменш досліджений аспект парадигмальних характеристик. Проте саме цей аспект вкрай важливий для розуміння нинішньої ситуації — хоча б з точки зору необхідності обґрунтування цієї ситуації як саме парадигмальної революції в системі освіти. Очевидно, що ключовою проблемою визначення процесу змін як парадигмальної революції є встановлення тієї сукупності парадигмальних змін, які виходять за рамки зміни конкретно-історичних освітніх парадигм еволюційного характеру. Це досить складна тема, яка потребує додаткових досліджень — особливо у зв'язку з тим, що в існуючій філософсько — освітній літературі виділяється практично єдина парадигмальна революція (епохи Просвітництва) і, таким чином, немає можливості задіяти механізм порівняльної характеристики (а, значить, і зробити хоча б мінімально обґрунтовані узагальнення).

Проведене структурування парадигмальних характеристик освітніх систем носить генезисно — історичний характер, тобто пов'язане з розвитком останніх у рамках загального розвитку суспільства. Проте реально такий генезисно — історичний аналіз можна здійснити тільки на основі порівняння окремих характеристик освітньої практики чи філософсько — освітньої і педагогічної теорії (а не «освіти взагалі»). Тобто за самою своєю природою парадигмальні дослідження носять компаративний характер і в цьому можуть бути охарактеризовані як один із аспектів так званої «соціології розвитку». Це полегшує обґрунтування необхідності поєднання генезисно — історичного та структурно-функціонального підходів при аналізі освітніх парадигм, оскільки таке обґрунтування в найбільш загальній формі вже зроблено для всіх складових «соціології розвитку» ще в 1950-х — 1960-х роках (синтез системного та соціокультурного підходів).

У чисто практичному плані зміст структурно-функціонального підходу в парадигмальних дослідженнях освітніх процесів виражається в необхідності виділення найбільш загальних (парадигмальних) структурних компонентів та функцій освітніх систем, які, власне, визначають її характеристики як компонента соціальної організації. Попри всі відмінності, будь-яка освітня система займає в рамках суспільства цілком певне місце і забезпечує цілком визначену сферу соціальної життєдіяльності. А це означає, що і система освіти первісно-общинного суспільства, і система освіти сучасного інформаційного суспільства мають принципову структурно-функціональну єдність як підсистеми соціального організму. Саме це і є тією принциповою об'єктивною основою, яка дає можливість порівнювати освітні процеси, навіть якщо їх розділяють тисячі років.

Що стосується конкретних структурно-функціональних компонентів освітніх систем парадигмального рівня, які мають слугувати схемою генезисно-історичного аналізу, то їх можна виділити на основі загальної теорії систем — звичайно, враховуючи специфіку даного дослідження. З нашої точки зору, перелік таких компонентів має наступний вигляд.

Загальнофілософське обґрунтування характеру системи освіти в цілому та основних рис навчально-виховного процесу зокрема. Принципове значення тут має розуміння природи людини, її психології, сутнісних сил, а також основні засади історіософської концепції. Співвідношення основних та периферійних філософсько — освітніх концепцій в рамках конкретної історичної освітньої парадигми.

Функціональний імператив освітньої системи в рамках конкретного соціального організму. Особливо важливо виділити основну функцію, прослідкувати способи її реалізації в системі допоміжних функцій, а також функції самопідтримки освітньої системи, зокрема розподіл функцій педагогів, управлінців, учнів, батьків.

Організаційно-фінансові засади функціонування системи освіти. Найбільше значення тут має інституціональний аспект системи освіти, тобто виділення інститутів системи як певним чином конституюваних у суспільстві форм загальної освітньої діяльності. Важливо також виділити основні принципи організації цієї освітньої діяльності, її цілі та пріоритети.

Система ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу. Має значення визначення не просто структури загальносоціальної системи цінностей, а й їх ієрархії, а також конкретних форм, в яких ця система цінностей визначає систему виховної роботи (своєрідну «виховну парадигму» системи освіти). Окремим предметом вивчення є ціннісна основа взаємодії вчителя та учня в освітньому процесі.

Система педагогічної комунікації в найширшому розумінні цього слова — як сукупність засобів обміну інформацією в навчально-виховному процесі. Конкретними елементами аналізу є сукупність дидактичних засобів навчання, матеріальні носії, методики та технології навчання, критерії його оцінки — все те, що відноситься до операційних та інструментальних аспектів освітнього процесу, але, звичайно, на рівні загальносистемних узагальнень.

Педагогічна теорія як безпосередня основа організації навчально-виховного процесу. Знову таки важливо визначити основні та периферійні компоненти педагогічної теорії в рамках даної освітньої парадигми, способи взаємозв'язку та взаємовпливу між педагогічними та філософсько — освітніми концепціями з одного боку, та педагогічною теорією і практикою — з іншого (тобто системні характеристики зв'язку по осі: філософія освіти — педагогічна теорія — педагогічна практика). Окремим предметом є процедура концептуалізації та операціоналізації теорії в освітньому процесі.

Спеціальна характеристика освітньої парадигми, включаючи характеристику особистісних якостей соціальних груп, що мають відношення до здійснення навчально-виховного процесу, поширеність та масовість освіти серед різноманітних стратифікаційних одиниць, вплив освіти на соціальну мобільність, її статус у суспільстві тощо. Окре-

ним питанням є співвідношення масової та елітарної освіти, традиційних та новаторських шкіл і т.д.

Динамічно-структурна характеристика освітніх систем з погляду тенденцій змін основних структурно-функціональних характеристик. Певною мірою це — телеологічний аспект аналізу, що вимагає вже наявних узагальнюючих знань про основні закономірності освітнього проце-

су в цілому.

Застосування такої структури аналізу освітніх парадигм в рамках історико-генезисного підходу дасть можливість вийти на конкретні узагальнення історичного та логічного плану, необхідні для розуміння сучасного етапу розвитку системи освіти та формулювання її парадигми як розгорнутої теорії та методології.

М. Н. ПОДЛЕСНЫЙ

ПРОБЛЕМА «ЦЕННОСТЕЙ» В ФИЛОСОФИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Подлесный Михаил Николаевич — доцент кафедры гуманитарных дисциплин Днепропетровский Государственный финансово-экономический институт

Понятие «ценности» активно используется в научном лексиконе. Оно указывает на социальное и культурное значение для человека ряда явлений современной действительности. Понятие это не обладало строго однозначным смыслом и поэтому имело множество синонимов: достоинство, заслуга, польза, благо, стоимость, достояние и т. п. Лишь в политической экономии данное понятие имело более или менее определенное содержание, отсюда оно, по видимому, и было взято философами. По подсчетам А.А. Ручки на сегодняшний день в литературе имеется более 100 дефиниций ценности.

Современная наука рассматривает целый ряд определенных понятия «ценности». Мнений много, но всевозможные подходы к этой проблеме сводятся к таким группам:

— понимание ценности как совокупности духовных и материальных объектов, которые соответствуют целям, интересам, потребностям субъекта (человека, общества). Такого подхода придерживаются С.Ф. Анисимов, В.А. Василенко, Г.Е. Глейзерман, В.П. Тугаринов, А.Ф. Шишкин и др.;

— понимание ценностей как системы взаимоотношений объекта и субъекта. При этом ключевым вопросом является понятие значимости. Этому мнению придерживаются Л.Н. Архангельский, А.Ф. Еремеев, В.В. Гречаний, М.С. Каган, И.Т. Фролов, Б.А. Чагин и др.;

— понимание ценностей как идеалов личной и общественной деятельности, выступающих в структуре сознания обобщенными представлениями о предпочитаемых благах и приемлемых способах их удовлетворения. Эту группу авторов представляют О.М. Бакурадзе, И.С. Нарский, И.М. Попова, В.Н. Сагатовский и др.;

— сведение ценности к специфическим явлениям сознания, определявшим образцы поведения, деятельности, общения в различных сферах. Такой точки зрения придерживаются О.Г. Дробницкий, И.М. Крутов, Т.И. Пороховская, А.А. Ручка и др.

Каждый из подходов несет в себе рациональное зерно, ведь определяет те или иные черты ценности как общественного феномена. Но наиболее исчерпывающим, на наш взгляд, является определение, сформулированное А.А. Ручкой: «Ценности есть материальный и идеальный предмет, который обладает определенной значительностью для данного социального субъекта, т.е. способностью

удовлетворять его потребности и интересы».

Каждое общество обладает специфическим набором и иерархией ценностей, которые с течением времени подвергаются то более, то менее стремительным изменениям.

Исследователи обращают внимание на то, что проблема ценности в предельно широком значении всегда обостряется в эпохи обесценивания культурных традиций и дискредитации прежних идеологических устоев общества.

Симптоматично, что подобные процессы, определенные целым спектром причин как внешнего, так и внутреннего порядка, происходят сейчас во всем мире. Перед лицом грозящих ему глобальных катастроф, человечество все более склоняется к идее приоритетности общечеловеческих ценностей.

Основная сложность в использовании природы общечеловеческих ценностей заключается в том, что системы общечеловеческих ценностей нельзя рассматривать как нечто изначально данное человечеству, вытекающее из его биологической природы.

Только в эпоху Просвещения возникает идея всемирной истории, вводят понятие «человечество», «цивилизация», дается рационалистическая, а не религиозная трактовка истории. Можно сказать, что эпоха Просвещения положила начало процессу становления системы действительно общечеловеческих ценностей, гуманистического мировоззрения, однако в силу того, что общество оставалось классовым, гуманизм неизбежно приобрел абстрактный характер.

В XIX—XX вв. с развитием капитализма общечеловеческие ценности получают новые социальные основания — складывается мировое хозяйство, возникают всемирные организации (политические, культурные, социальные), расширяется и углубляется демократизация. В первые десятилетия XX века теория ценности выделяется в самостоятельную теоретическую дисциплину, которая получает свое наименование — «аксиология», авторство которой приписывается французскому философу П. Лапи и немецкому философу-иррационалисту Эдуарду Гартману.

В середине XX века перед лицом назревающей экологической катастрофы, производства оружия массового уничтожения гуманистическая общечеловеческая наполненность новых ценностей приобретает уже не абстракт-

ное звучание, а представляет собой вполне конкретную задачу.

Во второй половине XX века возникла ситуация тотальной «переоценки ценностей», отражая до предела обострившееся сознание кризиса сложившегося на западе типа общественного бытия и культуры. Возникшее на наших глазах представление о новом великом историческом переломе — о смене индустриального общества постиндустриальным, капитализма посткапитализмом, модернизма постмодернизмом, не могло не вывести проблему «ценности» на авансцену теоретического сознания.

Приведем несколько достаточно красноречивых фактов возрождения интереса к аксиологической проблематике.

В 1971 г. в Нью-Йорке и в Лондоне вышел сборник статей «Ценности и будущее: Влияние технологический изменений на американские ценности», в котором участвовали такие выдающиеся ученые как А. Тоффлер, Н. Решер, К. Боулдинг, Дж. Гэлбрейт и ряд других.

В этот период, характерным является освоение аксиологического подхода психологической наукой, в вышедшей в 1968 г. в США книге крупнейшего представителя в этой области знаний А. Маслоу, «К психологии бытия», целый раздел назван автором «Ценности», где ценность трактовалась как избирательный принцип, свойственный всякому живому существу, от цыпленка до человека, такую концепцию психолог называет «натуралистической наукой о человеческих ценностях», читая возможным и продуктивным «изучать высшие ценности или цели человеческих существ точно так же, как мы изучаем ценности муравьев, лошадей или деревьев, или если хотите марсиан» [2, 21].

В конце 80-х годов в США выходят фундаментальный сборники статей, посвященные таким аспектам теории ценности: «общественные и моральные ценности: индивидуальные и социальные перспективы», и «Социальный контекст и ценности: перспективы Америки».

В 1986 г. в Индии работал международный симпозиум, специально рассматривавший различия ценностного сознания Запада и Востока.

В 1979г. один из номеров издаваемого ЮНЕСКО журнала «Культура» был посвящен роли ценностей в культурном развитии современного мира.

Показательно в этом смысле, что такой видный ученый, как А.Тоффлер, открывая своей статьей упомянутый сборник «Ценности и будущее» писал: перед человечеством открыты сегодня богатые и разнообразные возможности дальнейшего развития, «но какое будущее оно выберет, будет зависеть, в частности и в конечном счете, от ценностей, которые определяют процесс принятия им решений. А это будет зависеть от того, сколь ясно мы поймем и сумеем предсказать изменения в целостной архитектонике ценностей, которые регулируют человеческое поведение» [2, 22].

Вряд ли стоит удивляться тому, что позиции, с которых решалась задача ценностей в философии и других социально-гуманитарных науках, оказываются весьма и, весьма различными. О пестроты и запутанности общей картины, можно судить по разноречивости попыток историков философии разобраться в ней и классифицировать множество фигурирующих тут концепций — так А.Эдель

во вступительной статье к сборнику «Ценности и теории ценности в XX веке в Америке», составленному М.Мерфи и Ж.Берг, выделил три направления аксиологических исследований: идеалистическое, натуралистическое и прагматическое; три типа теории ценности различает и Т.Любимова, но по иному принципу — «теоретический социологический»; «метафизический или методологический»; «негативно-критический»; историк немецкой аксиологии 20-х годов А.Мессер описывал четыре ее направления: феноменологическое (Макс Шеллер)», «идеалистическое (Генрих Риккерт)», «идеалистически —реалистическое (Гуго Мюнстерберг)» и «реалистическое» (А. Штерн)»; М.Киссель выделил пять типов теории ценностей —«натуралистический психологизм, трансцендентализм, персоналистический онтологизм, культурно — исторический релятивизм и социологизм»; Л. Столович увидел в аксиологии Европы и Америки в XX веке семь течений: психологическое, натуралистическое, социологическое и феноменологическое, экзистенциалистское и теологическое; В. Веркмайстер, автор двухтомного труда «Исторический спектр теорий ценности», вышедшего в США, выделил еще больше подходов к построению теории ценностей — утилитаристский — экономический, эмоционально—интуитивистский, метафизический, инструменталистский, эстетический, гуманистический, релятивистский, эмпирикопознавательный, лингвистический и реалистический и ряд других...[2, 23].

При всей пестроты и разноречивости концепций, сложившихся за полтора столетия истории аксиологии, главный итог этой истории нельзя не признать позитивным: он состоит в утверждении аксиологией своего места в философии как необходимой последней теоретической дисциплины, уравненной по своему значению с гносеологией. Более того, разработка так называемой «социологии знания» (М.Вебер и его школа) показывала, что функционирование и развитие науки во многом зависят от ценностного опосредования познавательной деятельности, что социологический подход к ценностям делает их «средством освобождения всех гуманитарных наук от их нынешней патетичности и возвышенности пустоты» (Дж.Лэрд), ибо в этих науках «все конечные доводы оборачиваются апелляцией к ценностям» (А.Уайтхед); и еще того более — распространенное представление о культуре как о «мире воплощенных ценностей» означало, что наука вообще «выталкивалась» из сферы культуры, в противопоставляемую ей и высокомерно третируемую «цивилизацию».

Во второй половине нашего века, едва ли, не центральное место заняло обсуждение соотношения добра и зла, вызванное жгучей необходимостью осмысления небывалого в истории человечества масштаба действия зла в фашистских концлагерях, в большевистском Гулаге, в завершившей мировую войну атомной бомбардировке японских городов, — этому посвящено много специальных исследований (Э.Фромма, Х.Арендта, Э.Беккера, С.Лаймена, Э. Монтэгю и Ф. Мэтсона — общее представление о них можно получить по обзорам в сборниках «Человек и его ценности»); в Японии Тс. Макигуши создал завоевавшую мировую известность педагогическую систему «Творение ценности», под которой он понимал человеческое счастье; в эстетике ценностное осмысление красоты и ис-

куства стало основним (в США, в Великобританії, в Польщі) оно спеціально розглядалось в відомих і російському читачеві роботах Р. Інгардена, С. Моравського, Б. Дземидока) [2, 28].

Резюмуючи короткий аналіз розвитку і нинішнього стану теорії цінності на Заході приходиться признати, що дуже активна розробка цієї філософської проблематики не привела до подолання царячого тут методологічного розброду — починаючи з визначення змісту поняття «цінність» і меж ціннісного відношення і закінчуючи розумінням місця аксіології в загальній структурі філософського дискурсу і знаходженням найбільш продуктивного підходу до її побудови.

Як розглядається проблема цінностей в наше час в країнах СНГ? В кінці 80-х років в Києві був виданий збірник досліджень «Ціннісні орієнтації в гуманітарному пізнанні», в якому позначено шість аспектів цієї роботи і складено велика бібліографія. В 1994 г. в Москві виходить колективна монографія «Цінності і символи національного самосвідомості в умовах змінюючого суспільства», в якій перша частина присвячена методологічним проблемам цінностей і символів в зарубіжній і вітчизня-

ній філософії.

В 1996 г. в Санкт-Петербурзі побачила світ книга Л. Запесоцького «Молодість в сучасному світі: проблеми індивідуалізації і соціально-культурної інтеграції», в якій ціннісний кут зору був переконливо і точно включений в багатовимірну складну методологію дослідження сучасної молоді.

Важливим стимулом для розвитку аксіології стало видання книги Л. Н. Столовича «Красота. Добро. Істина. Окремі історії естетичної аксіології» — М., 1994., по оцінці Л. М. Кагана — перше в науковій літературі дослідження історичного процесу становлення і розвитку теорії цінностей.

Оригінальну концепцію теорії цінностей пропонує Л. М. Каган в роботі «Філософська теорія цінностей» (1997 г.), в якій обобщено досвід розробки теорії цінностей в зарубіжній філософії ХІХ і ХХ століть.

Висновок слід зробити, що в наше час для побудови загальної теорії цінності вже не існують ні ідеологічних, ні психологічних перешкоди. Багато вчених відзначають, що необхідна лише розробка відповідної методології, здатної привести до вирішення задачі на сучасному рівні.

Література:

1. Ручка А. А. Ціннісний підхід в системі соціологічного знання. - Київ: Наукова думка, 1987.
2. Каган М. С. Філософська теорія цінності - С-Петербург, Петрополь, 1997.

Т. О. МЕРЖЕВИЦЬКА **МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА, ЩО** **ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД**

Мержевицька Тетяна Олександрівна — аспірант кафедри філософії та соціології Луганського державного педагогічного університету

Методологічний апарат соціальної філософії в останні третину ХХ століття зазнав суттєвих змін. Цей процес кардинальних перетворень методології соціальної науки відбувається на тлі якісної перебудови наукового світоглядання в цілому, породженого критичним підходом до наукових традицій Нового часу і появою нового, нестандартного, «нелінійного» мислення сучасної науки, мисленням, яке І. Пригожин справедливо називає «новим діалогом людини з природою» [1; 50]. Перетворення, започатковані вченими-природознавцями, захопили поступово і гуманітарні, і соціальні науки. Зрозуміло, що філософія, як теоретичне відображення культури будь-якої епохи, відіграла в цих процесах велику роль і це стало поштовхом до переосмислення і переформування всіх складових частин філософії і, перш за все, методології.

Філософія Нового часу базувалася на таких постулатах, як:

- 1) фундаменталізм в епістемології (тобто пошук непо-

рушних, абсолютно істинних підвалин знання і прагнення звести до них все інше знання);

- 2) референціальне трактування мови (мова як відображення об'єктів або фактів, до яких вона належить);

- 3) індивідуалізм (суспільство розумілося як сукупність індивідів, процес пізнання як індивідуальний [2; 22-23]).

«Новий діалог людини з природою» для соціальної філософії виявився пов'язаним з проблемами методологічного плану, які можна звести до таких напрямків:

- 1) гетерогенність, а отже, і складність предмета пізнання;

- 2) нерозривний зв'язок суб'єкта і об'єкта пізнання (людина, вивчаючи суспільство, не перестає залишатися його частиною, тобто як сама зазнає впливу, так і своєю пізнавальною діяльністю впливає на нього);

- 3) необхідність врахування окремого одиничного та випадкового;

4) ціннісний суб'єктно-об'єктний взаємовплив.

Роздуми про порядок і хаос в соціальній дійсності повсякчас були основою діяльності філософів, котрі вивчають цю сферу світобудови. З появою синергетики як науки в 70-х роках XX століття (міждисциплінарного наукового напрямку, вивчаючого універсальні, характерні для систем різноманітної природи закономірності самоорганізації і спонтанного порядкуутворення) проблеми співвідношення порядку і хаосу опинилися в центрі уваги світової наукової спільноти. Це стосується й соціальної філософії: використовуючи методологічний апарат синергетики як науки, можна спробувати вирішити проблеми методологічного плану, які сучасність поставила перед соціальними науками.

Соціальний аспект світоглядних уявлень завжди визначався прагненням до пошуку оптимального соціального порядку, незважаючи на те, що моделі цього «ідеального» соціуму для всіх типів суспільного устрою були різними, часто взаємовиключними. Боротьба всіх політичних режимів і опозиційних сил зводилася якраз до протистояння різних моделей соціального устрою. «Оксамитові» перевороты і криваві революції, громадянські війни і стихійні бунти, економічні й політичні реформи, радикальне прагнення до нових ціннісних та нормативних орієнтирів або повернення до традиційних, патріархальних цінностей — всі ці соціальні потрясіння можна пояснити різноманітними намаганнями впорядкувати суспільство, яке, з точки зору тих або інших індивідів чи суспільних груп перебуває в хаотичному стані.

Пошук ідеального устрою породжував численні соціальні утопії (починаючи з «Держави» Платона і закінчуючи «Комп'ютеротопією» Й.Масуди), які призводили до намагань впровадити в життя такі соціальні моделі утопічного характеру, або розкритикувати й дискредитувати їх. Все це, природно, розпалювало багаття соціальної напруги різноманітних ступенів тяжкості. Але потреба раціонально обґрунтувати свої соціальні моделі (що, на думку їх авторів, гарантувало можливість реалізації цих утопічних теорій), породжувала прагнення філософів, релігійних мислителів та науковців відшукати об'єктивні закони соціального впорядкування.

Власне, всі філософські та релігійні уявлення про суспільство в різні часи можна звинуватити в редукаціонізмі, адже на уявлення про суспільне ціле філософії античності переносили думки про космологічний, а середньовіччя — богоспрямований образ всесвітнього порядку; класична наука Нового часу ототожнювала соціум з механічним баченням світобудови, яке базувалося на законах механіки Ньютона; дарвінізм XIX століття приніс у соціальну науку вчення про еволюційні перетворення форм буття соціуму, а майже до 70-х років XX століття поняття впорядкування соціальної системи пов'язували з пошуками закономірностей непорушності й сталості суспільної організації.

Цей редукаціонізм з'явився, на нашу думку, по-перше, як наслідок раціональних думок про суспільство як частину загального світопорядку, але, по-друге, пояснюється чіткіше структурованим апаратом природничонаукової методології та прагненням перенести на уявлення про соціум, природничонаукові (а, отже, окремонаукові), уявлення. Це, по-перше, суперечить уявленню про

емержентність (тобто відбирає у суспільно цілого характерні для нього якості, які неможливо звести до уявлень про живі та неживі системи, що порівнюються з ним); а, по-друге, спонукає методологію вивчення соціуму задовольнитися пізнанням якихось елементів цієї грандіозної системи, які вдалося аналізувати з об'єктами наукового інтересу природничих наук.

Ідеалістичне сприйняття суспільства, інтуїтивні методи його пізнання призводили до аналогічних наслідків: вивчалася якась одна, специфічна, сторона суспільного життя, робились висновки, виводились закони, які на все суспільне ціле екстраполювати було неможливо. Єдина можливість створити методологію, яка могла б застосовуватися для вивчення суспільного цілого, яка зможе бути адекватною нашому часові, часові кризи переходу, кризи створення нового суспільства — це визнати специфічність суспільного пізнання, специфіку суспільства по відношенню до інших складних систем, визнати, що існують не тільки єдині закони світобудови, але й окремі рівні існування, ієрархічно вибудовані. Закони вивчення кожного з рівнів повинні бути спеціальними, якісно іншими. Вивчення суспільства ці висновки стосуються безпосередньо. Сьогодні синергетика як наука зайнята пошуком універсальних закономірностей виникнення порядку з хаосу, описання причин і механізмів відносно стійкого існування виникаючих структур і їх розпаду, згруповуючи навколо себе предметні поля і методологічні інтенції найширшого кола природничих, гуманітарних та соціальних наук, може дозволити створити пояснювальні моделі різноманітних соціальних процесів, поставити науку про суспільство на належний рівень, виділити специфіку соціального пізнання як такого, що якісно відрізняється від природничонаукового і, в той же час, такого, що співпорядковується з загальною логікою світової самоорганізації. Екстраполяція законів синергетики на методологічний апарат соціальної філософії дозволяє створити новий підхід до проблеми формування методології соціального пізнання епохи постіндустріалізму, дає можливість зробити деякі висновки з приводу проблематики вивчення епох соціальних трансформацій, соціальної кризи. Ці питання можна назвати сьогодні одними з найактуальніших у сучасній соціальній філософії.

Поняття зміни й поняття трансформації часто використовують як синоніми. Але розглядаючи процес розвитку суспільства ці поняття слід розрізняти. Синергетика розглядає суспільство як систему, яка флюктує (тобто постійно змінюється). Але біфуркація — це момент, коли змінам піддається вся структура системи в цілому. Умовимося подібну ситуацію в розвитку системи називати трансформацією. Суспільством, що трансформується, в такому випадку, можна називати суспільну макросистему напередодні, в момент і зразу після біфуркації. Саме в цей час відбуваються якісні зміни суспільних інститутів, тобто їх трансформації.

У сучасній науці універсальним поняттям, яке можливо використовувати для визначення різноманітних якісних об'єктів є поняття системи. «Основна змістовна, а разом з тим методологічна проблема при вивченні системних об'єктів полягає в тому, щоб виявити детермінанти, що призводять до організації елементів у систему, знайти специфічні основи, зв'язки та відношення в системі, її особ-

ливу якісність, встановити закономірності структури, функціонування та розвитку цієї системи» [3; 7],—пише про проблему системних досліджень В.П.Кузьмін у своїй книзі «Принципи системності в теорії та методології К.Маркса», тим самим чітко розрізняючи поняття системи та структури. Система являє собою визначену множинну взаємопов'язаних елементів, створюючи стійку одноманітність та цілісність, що має інтегральні властивості та закономірності. Структура — це відносини, в яких знаходяться елементи відносно один одного [4; 8]. Розгалуження цих понять необхідно нам для того, щоб розглянути деякі загальнотеоретичні позиції, на основі яких ми зможемо розмовляти про методологічні та світоглядні особливості синергетики стосовно соціальних систем. Тобто, суспільство ми розглядаємо як систему, а складні зв'язки та відносини між суспільними інститутами, соціальними спільнотами та індивідами — як структуру цієї системи. Говорячи про суспільство як про макроструктуру, ми маємо на увазі цілісну взаємозалежність і взаємозв'язок між елементами цієї грандіозної системи, визнаємо вплив (більший або менший) кожного елемента на стан структури в цілому і, що не менш важливо, визнаємо доцільність застосування системного підходу до пізнання суспільства, врахування поліваріативності та різноманітності в прагненні будувати модель соціальної структури.

Народження структур різноманітної природи синергетика пов'язує з такими характеристиками існування системи як відкритість, нелінійність і нерівноваженість.

Відкрита система — це така система, яка здатна постійно обмінюватися речовиною, енергією, інформацією з довкіллям. Під впливом зовнішніх подразників система флюктує, тобто знаходиться в постійних змінах. Під флюктуаціями розуміють випадкові відхилення від середніх значень (від стану рівноваги). Існування флюктуації — показник хаосу на мікрорівні. Флюктуації можуть призвести до біфуркації — критичного моменту невизначеності майбутнього розвитку, коли попередня структура або розвалюється або отримує поштовх до подальшого ускладнення та впорядкування. Не можна отожденовати поняття «відкрита соціальна система» та «відкрите суспільство». «Відкрите суспільство» — термін К.Поппера [5]. Він протиставляє його «закритому суспільству». Але, на нашу думку, суспільство як система завжди відкрите, про його «закритість», тобто штучне обмеження зовнішніх впливів, можна говорити тільки розуміючи відносність цього обмеження. Можна «закрити» суспільство від впливу зовнішньої культури (якщо сприймати тут суспільство як державне угруповання), але цілковито усунути цей вплив неможливо, тим більш не можна закрити суспільство від впливу природного середовища. Тому суспільство є й залишається відкритою системою, яка є не-рівноваженою, тому що для неї характерні флюктуації.

Вкрай схематизовано процес співвідношення суспільства з зовнішнім середовищем можна показати так:

— на «вході» зовнішній імпульс (відмінний від звичного вплив природного або культурного середовища на соціальну систему) породжує в системі «внутрішню потребу» змінюватись, тобто флюктувати. Ця «внутрішня потреба» проявляється в об'єктивному і суб'єктивному факторах змін. Об'єктивний фактор — це поява критичного відношення і намагань переструктурування або створення

нових елементів системи (в даному випадку економічних та політичних інститутів суспільства), а суб'єктивний фактор — це ідеологія, за допомогою якої це переструктурування виправдовується;

— момент біфуркації настає в тому випадку, коли якась із змін соціальних інститутів призводить до змін структури системи в цілому, кардинально змінюючи співвідношення між периферією та центром системи, призводячи до трансформації процесу подальшого функціонування системи в цілому;

— все це призводить до зміни впливу системи на зовнішнє середовище, тобто до зміни «вихідних» імпульсів системи.

Природничонауковий підхід до проблеми визначення результату біфуркації базується на теорії принципової невизначеності цього результату: невідомо, чи буде подальший розвиток більш ентропійним чи народиться нова, більш упорядкована структура. Сама можливість спонтанного виникнення таких упорядкованих структур («Структура є синонімом порядку» [4; 19]) з хаосу — важливий момент процесу самоорганізації системи. Але синергетичний підхід до суспільного пізнання повинен враховувати специфіку суспільства як системи і схилитися до відносності в процесі передбачення результатів біфуркації. Погоджуючись з абсолютизацією непередбачуваності результатів біфуркації в суспільстві, ми приходимо до абсолютизації випадку, а це є зворотній бік помилки класичної науки — абсолютизації детермінізму. В такі крайнощі впасти не можна, потрібно шукати співвідношення між закономірністю й випадковістю в розвитку суспільного цілого. Якщо цього не робити й згодитись з абсолютизацією випадковості, то вся наша наука про суспільство взагалі втрачає сенс.

У своїх роздумах ми спираємося на думку С.Курдюмова, який вважає, що аттрактор — це не точка, яка символізує стаціонарну рівновагу системи і не замкнена крива, яка описує режим її стійких коливань, а визначена «зона, всередині якої «бродять» з визначеною вірогідністю реальні положення системи. Позаяк, по-перше, така зона є обмеженою і, по-друге, можливі не які-небудь, а певні положення, то поведінка системи є детермінованою, тобто передбачуваною» [6; 54]. Але ще раз підкреслимо — відносно передбачуваною, адже кількість перемінних, що відіграють свою роль у передбаченні результату біфуркації, дуже велика. Нелінійний підхід до поняття суспільного цілого впроваджує думку, що детермінізм зовсім не виключає випадковості — вони взаємодоповнюють одна одну: якщо в точці біфуркації діє (домінує) випадок, непередбачуваність, то після вибору напрямку розвитку, на етапі більш сталого існування системи, в силу вступає детермінізм. Закономірність і випадковість діалектично пов'язані, нероздільні, «сила» їхнього впливу визначається зовнішніми та внутрішніми параметрами поведінки системи.

Соціосинергетика, розглядаючи соціальні системи як відкриті, здатні ефективно сприймати потік зовнішніх впливів і джерел розвитку (природні ресурси, потоки капіталу, нові технології, культурні та інформаційні новації тощо), розширює наші уявлення про нерівномірність історичного розвитку та рушійні сили соціальної самоорганізації здатні ініціювати поштовх до самоускладнення

системи, прискорення темпів її розвитку. Роль хаосу сприймається тут як об'єктивна здатність системи, її внутрішня можливість стримувати новачий потенціал, закладений у потоці історичних флуктуацій. Синергетика приділяє велику увагу фактору «історичної непередбачуваності» [7; 210], (або, як ми вже говорили, відносної непередбачуваності) в перехідні біфуркаційні епохи, яка здатна порушити послідовність лінійного ходу подій. Відкривається дорога до розуміння альтернативності історії, оскільки в точках історичного переходу, завдяки цілеспрямованій волі історичних суб'єктів, здійснюється вибір із спектру можливостей: або соціальна система здійснить нову конфігурацію сил (новий соціальний порядок), або сконцентрується на збереженні попереднього порядку, або буде продовжувати зберігати свою нестійкість до нового біфуркаційного поділу.

Ми вважаємо (тут необхідно спеціально підкреслити), що альтернативна історія — це не просто «гра розуму», тобто розмірковування про минуле з акцентом на моменті випадковості і уявленні про можливий хід історичного розвитку з привнесенням до нього елементу несподіваності. Альтернативна історія — це не віртуальні побудови, а серйозна пересторога перед тим, що соціальна система не завжди в результаті біфуркації прогресує, а може й регресувати, або й взагалі зруйнуватися. Це покладає на людський розум особливу відповідальність — не дати власній історії перетворитися в ніщо, зруйнуватися як раз тоді, коли людина починає усвідомлювати загальні закони самоорганізації та розуміти власну роль у цьому процесі. «Тому разом з проясненням тих небезпек, які очікують нас у найближчому майбутньому, ми повинні знайти й альтернативні шляхи розвитку, на яких їх можемо обминути» [8; 12] — пише М.Моїсеєв, автор концепції універсального еволюціонізму.

Методологічною складністю пізнання соціального розвитку та, зокрема, перехідних, критичних періодів цього розвитку є необхідність полідетерміністичного багатомірного описання цілісної системи, яка самоорганізується, де буде враховано взаємовплив та взаємонакладення детерміністичних імпульсів найрізноманітнішої природи. Головна складність тут — враховувати діяльність кожного фактора і його специфіку, його іманентні особливості. Це дуже важливо для соціології, яка своїми емпіричними методами збагачує соціосинергетику. Міждисциплінарний підхід, системний аналіз суспільної структури може надати можливість застосувати до цих досліджень природничонаукові методи, зокрема математичну побудову моделей. Синергетика як міждисциплінарний науковий напрям, виходячи з ідеї про загальність законів самоорганізації систем, передбачає можливість застосування до пізнання суспільства методів природничих наук (про опосередкованість цього застосування ми вже говорили раніше), але це пов'язано з певними труднощами. Основна складність полягає в моменті спрощення суспільних структур до якихось лінійних об'єктів, де присутня певна єдина перемінна, за допомогою якої можна робити математичний аналіз та створювати рівняння, що відображають стан цих об'єктів. Будь-яке явище об'єктивної дійсності розглядається з позицій системного цілого та його закономірностей. Спрощуючи, ніколи не можна забувати про ціле, яке не зводиться до суми своєї частин, але, все-таки, за твердженням

Д.Бартолом'ю «проблема в суспільних науках, звісно, полягає не в недоліку перемінних для вимірів, а в їх багатозначності та різноманітності. Як відобразити їх, скомбінувати, скласти — от в чому справжня складність... Соціальні явища часто надзвичайно складні, і наші моделі неминуче виявляються спрощенням. Проте ми стверджуємо, що для спрощення немає альтернативи» [9; 12].

Дійсно, важко в даній ситуації виявити альтернативу для спрощення. Але необхідно з'ясувати, що слід розуміти під спрощенням і визначити часові межі застосування методів математичного моделювання. Ми вважаємо, що виділити якусь єдину перемінну, яка б визначала побудову рівнянь, що відображають суспільний розвиток, неможливо. Єдиної перемінної тут просто не існує, тому що соціум надзвичайно різноманітний та багатомірний, його поведінка настільки нелінійна, що основною системуючою перемінною в момент біфуркації може стати яка завгодно. Тому можна зробити висновок, що побудова математичних моделей можлива тільки для характеристики періодів «лінеаризації» поведінки соціальної системи, тобто в період збереження і підтримання порядку, коли система перебуває далеко від біфуркації, тобто її ентропія наближається до мінімуму. Але, необхідно зауважити, що можлива побудова математичних моделей і для інших фаз самоорганізації системи. В цих періодах моделі більш піддаються впливу фактора випадку, тобто менш верифіковані. При цьому повинні враховуватися періоди часу, які приймаються як перемінні при побудові моделей: наскільки вищий ентропійний показник, настільки менший відрізок часу може відігравати роль перемінної.

Міждисциплінарні дослідження, без яких неможлива соціосинергетика, повинні привести до побудови такої «шкали лінеаризації», що відображає кількість ентропії в соціальній системі й ті дані, за якими можливо виділити цю кількість. Це — справа подальших серйозних міждисциплінарних методологічних досліджень.

У наш час соціальна теорія в цілому перебуває в полоні серйозної парадигмальної кризи, що торкається усвідомлення загальноприйнятної картини соціального світу. Ця криза є вираженням тих кардинальних перетворень у стилі мислення й розуміння світу, що знаменують перехід від класичної парадигми знання до некласичної і постнекласичної. Класичні пояснювальні принципи неспроможні в повній мірі відповідати на ті питання, які висуває епоха постнекласичності. «Сьогодні...істини розсіяні по багатьох універсумах дискурсів, вони більше не піддаються ієрархізації, але в кожному з цих дискурсів ми наполегливо шукаємо прозорість, які могли б задовольнити всіх» [10; 81].

Не можна сказати, що до появи синергетики класична картина світу не піддавалась критичним прагненням переглянути її основні методологічні та світоглядні концепції. За метафоричним висловом О.Тоффлера, котрий написав вступ до російськомовного видання книги І.Пригожина та І.Стенгерс «Порядок з хаосу», метафізичну модель світу, яка належала класичній науці «кололи ...гострими кілками, били тяжкими молотками, намагалися підірвати динамітом. Але все-таки, незважаючи на всі недомовки, провали та недоліки, механістична парадигма й донині залишається...точкою відліку ..., формуючи центральне ядро науки в цілому» [1; 16]. Дійсно, сучасна наука ще не до кінця

звільнилася від методологічної обмеженості знань епохи Нового часу, але прагнення створити нову, відповідну духу епохи і сучасному рівню наукових знань, методоло-

гію пізнання соціальної дійсності одержало верх і синергетика — наука, яка здатна здійснити цей проект.

Література:

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. - М.: Прогресс, 1996. - 432 с.
2. Мерфи Н. Научный реализм и постмодернистская философия // Общественные науки за рубежом. - 1992. - № 1, сер. 3. - С. 22-23.
3. Кузьмин В.П. Принцип и системность в теории и методологии К.Маркса. - М.: Наука, 1980. - 312 с.
4. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. - К.: Сфера, 1997. - 290 с.
5. Див.: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т. - К.: Основи, 1994. - 494 с.
6. Интервью с С.П.Курдюмовым // Вопросы философии. - 1991. - № 8. - С. 50-56.
7. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. - СПб.: Лань, 1999. - 480 с.
8. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм (Позиция и следствие) // Вопросы философии. - 1991. - С.3-29.
9. Бартоломью Д. Стохастические модели социальных процессов. -М.: Финансы и статистика, 1985. - 295 с.
10. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские интервью и лекции. - М.: Academia, 1995. - 245 с.

І. М. МУХІН

ІДЕАЛЬНО-ТИПОВА МОДЕЛЬ ВІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СВОБОДИ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА)

Мухін Ігор Миколайович — асистент кафедри культурології Запорізького державного університету

Ми змушені констатувати надзвичайну розробленість проблеми свободи в тих чи інших її проявленнях — економічних [1], політичних [2], ідеологічних [3] і т.ін.

Саме певна довершеність у вивченні проблеми, неможливість зробити якісь принципові додавання, такі б, що привносили, дійсно, новий матеріал та призводили до появи нових підходів, примушують нас відмовитись від описових (констатуючих) засобів розглядання питання і перейти до застосування тих, які відволікаються від безліччя ознак, що характеризують свободу в її численних проявах. Тобто перейти до поступового та послідовного розгортання ідеально-типової моделі вільного суспільства, такого, що в реальності не існує. І не може існувати, оскільки сьогодні свобода є реально лише «винесенням за дужки» того, чого не вистачає наявному стану речей, — незалежно від того, про яке суспільство йде мова.

Доцільність (та можливість) подібної побудови може бути доведена, по-перше, якщо основні, типові ознаки вільного суспільства не будуть суперечити наявним ознакам «реального» соціуму, тобто будуть настільки максимально формальними та узагальненими, що їх ствердження може бути прийнятим практично кожним визначенням свободи. А по-друге, якщо всі положення, що можуть бути виведені з ідеально-типових ознак, будуть достатньо повними, тобто, будуть описувати не лише тільки ті, що вважаються приналежними до свободи, але відкриють і ті її ознаки, що до теперешнього часу були поза межами уваги науковців. Тобто система має бути самопідтримуваною, самовідтворюваною, такою,

що саме в процесі свого розгортання буде спроможною встановлювати і при необхідності корегувати свої власні підстави.

Ми пропонуємо перші «аксіоми свободи», які фіксують перш за все її автореферентну природу: вона сама встановлює, задає всі можливі засоби відношення до себе. Сам предмет визначає передумови свого становлення, встановлює міру свого власного пізнання, накладає певні обмеження на способи та інструменти цього пізнання. Тобто в перших положеннях розв'язуються питання суто формальні, такі, що не стосуються змісту тих протиріч, на яких зростає реальна свобода. «Абсолютність» свободи не має ніякого відношення до оцінки цього явища, тут є лише констатації відносно того, що деякі речі в сучасному суспільстві до певної міри здатні самі «формулювати» себе.

1) Абсолютна свобода.

Перше, вихідне положення моделі: свобода є формальною змінністю соціального буття. Спроможність наявного суспільства та його членів безперервно та без обмежень генерувати (продувати) все нові та нові форми відношення до світу (форми його засвоєння), спроможність відмовлятися від одних на користь інших кожного разу, коли виникне потреба, є необхідною та достатньою умовою дійсно вільного суспільства та вільного відношення до світу (незалежно від того, що «мається на увазі» під спроможністю виходити зі своїх власних підстав, — наших внутрішніх, суб'єктивних, тих, що відносять до «свободи волі», чи тих, що належать до об'єктивного змісту речей, які можуть обмежуватися лише власними закономірностями).

Наступне положення, що привносить певні змістовні ознаки до поняття свободи: соціальне є всім тим, що належить до відтворення наявних форм відносин між людьми. Тобто свобода не є ідеальним станом суспільства, не може виходити за межі тих відносин, що склалися в суспільстві. Навпаки всі ті ознаки, які є духовними, нетілесними і які ми можемо приписати свободі, витікають з того, наскільки вони забезпечують ефективне розгортання тих засад, економічних, політичних і т.ін., на яких покоїться даний соціум. Це означає, що всі можливі прояви свободи, як предметно-практичної, так і духовної, суттєво не відрізняються одне від одного, оскільки вони підпорядковані одній-єдиній задачі постійного повертання в безперервній генерації нових соціальних форм до постійної, незмінної основи — покладання лише того, що не призводить до руйнування суспільства як цілого.

Це положення доповнює інше: рівність між собою, тотожність форм освоєння дійсності, починаючи примитивно-споживацьким ставленням до природи, закінчуючи просунутими інтелектуально-розгорнутими формами відтворення дійсності.

Свобода є суттєвою ознакою сучасного суспільства. Соціальне як таке не може бути віднесене до традиційного суспільства, тобто суспільства, яке в своєму безпосередньому контакті з (перетворюваною) природою, знаходить засоби розв'язання своїх протиріч лише на підставі тільки того предметного змісту, який є в наявності. Що в свою чергу призводить до будь-яких, навіть не контрольованих, потенційно фатальних для суспільства наслідків. «Природне» (перетворюване) та «історичне» тут практично збігаються при одночасній несумісності з «соціальним» як таким. Пряме слідування природному означає постійне зіткнення з наслідками такого слідування через те, що дане суспільство буде наражатися на носіїв інших (сусідніх) природних умов виробництва, що власне і становить зміст «історичного» з його постійними війнами, переселеннями народів, демографічними, епідеміологічними, торговельними та іншими обмеженнями. — На відміну від традиційного суспільства суспільство сучасне спроможне використовувати майже всі форми відносин між людьми для їх власного відтворення. При чому це зовсім не означає консервування, повного знерухомлення цих форм, оскільки всі форми, без виключень, залучені до процесів відтворення і саме їх необмежена кількість стає гарантом постійної змінності в їх взаємодіях.

При цьому задача спеціального відтворення наявних соціальних форм буття практично не підтримується традиційним суспільством навіть в дуже обмеженій сфері морально-релігійної регуляції, оскільки жорсткі ригористичні норми моралі («не вбий», «не вкради» і т.ін.) зовсім не допомагають традиційному суспільству максимально пластично пристосовуватися до наявних умов, а жорсткий динамізм релігійних положень, де вбивство старих богів або принесення у жертву (і осячення її) нових лише готує суспільство до його можливого небуття, до його загибелі, також не сприяє адекватній реакції на нові «виклики Історії».

Суб'єктивна свобода. Предметний зміст суб'єктивується, тобто всі його ознаки виникають, з'являються

на своїх власних підставах. Він не «заноситься» ззовні, він сам по собі достатньо кризовий, перенасичений своїми власними протиріччями, для того щоб його ще позичати. З цього моменту кожна людина може стати суб'єктом досвіду, носієм того або іншого фрагменту дійсності, достатньо репрезентованого через свої протиріччя.

Якщо суб'єктивна свобода досі ще розглядається як абстрактна або негативна свобода, то в цьому є свій сенс. Будь-яка окрема сучасна людина буквально перенасичена внутрішніми антиноміями розвитку, що виступають у вигляді психологічних аспектів свого досвіду, в яких, звичайно, знаходять своє відображення зіткнення пізнього досвіду з досвідом раннім, дитячим. Специфічне суб'єктивне, суб'єктивне тут, те, чого не було у людини традиційного суспільства, відноситься до спеціального відтворення значної напруги між «дорослими» шарами досвіду і «дитячими» за рахунок того, що сучасне суспільство спроможне підтримувати тих, хто не є «дорослим», тих, хто ігнорує ті або інші значущі обставини «дорослого світу». Дитинство сьогодні саме суб'єктувалось, оскільки «дорослі» навіть змушені «опускатися» до «рівня дитини». Вони намагаються «зрозуміти» дітей, їх потреби і т.ін. Виникнення неврозів у дитячі і потім у дорослі роки є скоріше проблемою суспільства, ніж проблемою власне хворих, оскільки хвора людина, незалежно від віку, залишається дитиною під наглядом, іноді — дуже жорстким, «дорослого» — лікаря, а ось суспільство в цілому ще не скоро розбереться зі своїми власними інституційними утвореннями — дитинства тощо.

Сучасна світова система, яка базується на структурах громадянського суспільства, ринку та державності, виникла практично випадково, в той самий момент, коли сила соціальної опозиції капіталізму (його елементи у вигляді представників торговельного та іншого капіталів присутні у всіх епохах) несподівано послабла. «Неспроможність відновити інститути цієї опозиції або піти по шляху оновлення домінуючих страт внаслідок зовнішнього вторгнення відчинила на мить (можливо, безпрецедентно) «ворота» і капіталістичні сили швидко прослизнули скрізь щілину. І так само швидко консолідувались. Є всі підстави розглядати те, що відбулося, як щось, екстраординарне, неочікуване та, безумовно, недетерміноване». До такого висновку приходять президент Міжнародної соціологічної асоціації І.Валлерстайн [4, 17].

Все ж таки з огляду на те, що щось подібне на європейському континенті вже відбувалось (мається на увазі виникнення «афінського капіталізму» з відповідною політичною системою), ми можемо зі значною долею вірогідності стверджувати, що з тих або інших причин на периферії (її територія весь час просувалась на захід від півострова Малої Азії) надстабільної та самодостатньої азійської макророзвитку склався феномен тієї самої суб'єктивованої дійсності, про яку йшла мова. (це свого роду область підвищеного соціального тиску.)

Що «головне» тут, суворість предметних умов, які не йшли ні в яке порівняння з умовами східного аграрно-урбаністичного суспільства, чи не менша жорсткість потреби виробляти все нові та нові соціальні форми

відношення до цих умов, сказати не можливо. Більш просте і більш значиме питання виникає: чи розв'язує проблему дане «західне» суспільство, чи не розв'язує? В останньому випадку воно зникає, даючи дорогу носіям більш традиційних засобів вирішення проблем (війни, переселення народів тощо). У першому, більш цікавому випадку ми маємо справу вже з процесом об'єктивної дійсності, об'єктивності засвоюваного змісту.

Об'єктивна свобода, об'єктивована дійсність — це спеціальне («локальне», «осягнене», «дане», — дуже часто дане «просто» у наших почуттях) відтворення саме тих протиріч (що є «загальними», що існують «самі по собі», як чиста суб'єктивність), які можуть бути якимось чином засвоєні. Дане протиріччя може бути «відпрацьоване» за якихось умов, на якихось підставах. Дане протиріччя — це спроможність суспільства в цілому (не його окремих членів, індивідів, що в даному випадку ще не є «реальними»; пор. далі «індивідуальну свободу») витримувати натиск суб'єктивованої дійсності, виділяти ті або інші з них, відтворювати їх як самостійні. Об'єктивність засвоюваного матеріалу є перерозподілом наявних соціальних форм за ступенем готовності суспільства витримувати (не відкидати) той або інший зміст, передавати його, пускати в обіг. Перші об'єктивні закони (зовсім не фізичні) почали з'являтися тоді, коли з'явилися цілі низки протиріч, деякі з яких можна було якимось чином витримувати, а деякі — не можна. Те, що для перших знаходились константи (інваріанти) їх відтворення (антропологічні константи утримання текстів певної довжини при засвоєнні теологічних або юридичних дисциплін; природні константи при засвоєнні даних чуттєвого досвіду; психосоматичні, вікові ознаки, за якими відбираються ті, хто «придатний» для навчання і т.ін.), а для других — не знаходились, є справою другорядною з огляду на найголовніший чинник соціального буття — покладання свого власного змісту як надпроблемного, як надкритичного.

Колективна та індивідуальна свобода. Суб'єктивована дійсність існує перш за все у вигляді численних суб'єктів. Саме кількість виступає головною ознакою колективу (на відміну від традиційних спільнот), і саме вона є тим, що є найбільш агресивним, жорстким в своїх вимогах. Колектив — це надмір змісту, надмір протиріч, це неможливість відокремити той чи інший зміст. Тому індивідуальність для сучасного суспільства не є лише засобом існування якоїсь «вищої реальності», це і є сама вища реальність. Все, що є окрім неї, є тим, що вона промовляє, є суто номінальним.

Чуттєва свобода. Зміст розгортається за рахунок залучення до форм власності максимальної кількості суб'єктів. Від учнів-малюків до тих, хто вперше входить до Храму Науки. (Власне «емпіричні досліди», мета яких підтвердити нові теоретичні положення, практично ніякого відношення до чуттєвої практики не мають. Найбільш показовими тут є «мисленні експерименти» Галілея щодо руху та вільного падіння тіла або Ньютона з його гарматою на горі, що стріляє снарядами з першою космічною швидкістю.) Чуттєвий досвід — структурно-топологічний (синхроністичний) розподіл елементів досвіду: кожний цей елемент має бути присутнім актуально, у вигляді окремих носіїв досвіду, тільки та-

ким чином можна вільно ставитися до засвоюваного матеріалу, відмовлятися від його «істини» та «суттєвості» і за рахунок «помилки» наших органів чуття засвоювати новий зміст.

Інтелектуальна свобода. Інтелектуальний досвід — це кількісна розгорнутість наявних, теперешніх (чуттєвих) форм досвіду, яка набула певної критичності, кризовості. Постає необхідність відшукування того — минулого — стану, де суперечності можуть бути зняті, примирені, зведені до «нульових» значень, таких, що піддаються математичній фіксації, ідеальному моделюванню.

2) Відносна свобода.

Ми можемо вільно відноситись до того або іншого змісту тоді і тільки тоді, коли цей зміст вже є в наявності. Невизначеність змісту, його непрявленість та нерозгорнутість, присутність в ньому альтернатив, що чреваті якими завгодно, навіть жорстко фатальними наслідками, це ознака традиційного суспільства, яке є відносно стабільним лише через вузький вихід до предметного змісту. Суспільство сучасне, вільне, таке, що може, дійсно, формально ставитись до світу та до себе, має бути стабілізованим хоча б по своїм предметним основам: те, що що-небудь ще не засвоєно, нітрохи не впливає на таке суспільство, оскільки «там» (в ще не засвоєному) воно знайде лише тільки те, що йому по силі.

Якщо при розгляданні повної (абсолютної) свободи, ми зовсім могли не звертати уваги на зміст засвоюваного, то тепер ми повинні з'ясувати, як саме він присутній. Як саме він даний в такому, вільному, суспільстві. Спостереження нам підказує: все, що «існує», все, що нас «отоочує», існує не само по собі, а через присутність та наявність (сукупності) соціальних інститутів. Без усякого сумніву, це явище сучасного суспільства вже давно набуло достатньої ваги «серед інших» явищ для того, щоб йому приділили відповідну теоретичну увагу. Але, здається, сучасні соціальні науки все ще не готові розглядати ті або інші явища з їх загального боку. Вивчаються прояви чого-небудь (тієї ж свободи), йде робота з систематизації та зведення їх до суто номінальних визначень. Признати загальну природу інституту не дозволяє загроза опинитися перед давно знайомими парадоксами повної відсутності дистанції між суб'єктом та об'єктом засвоєння (вивчення).

Вкажемо на три основних підходи до вивчення вказаного явища, які намагаються перейти від безлічі номінальних фіксацій до їх попередніх узагальнень на тих або інших підставах.

1) Дескриптивно-функціоналістський: тотальна інституціональна опосередкованість дозволяє описувати соціальні інститути під будь-яким кутом зору. Можна довіритись суспільству, що спроможне оперувати лише з тавтологіями: якщо щось функціонує, то воно має... функцію. Розподіл та класифікація інститутів за їх «призначенням», хоч і дозволяє сподіватися на ті ж успіхи, що отримали біологи за допомогою тих самих методів, все ж залишає мало шансів, оскільки тут важко вказати на джерело походження — природне або божественне — всього різмаїття інститутів [5, 126-127].

2) Адаптивно-антропологічний. Інститут — явище одвічне, він замінює собою комплекс безумовних рефлексів, яких майже не має людина по своєму народженні,

допомагає йому орієнтуватися в ординарних ситуаціях, організувати свою поведінку, не замислюючись кожного разу над тим, що саме він робить (антропологічний напрямок в соціології [6, 26-28]).

3) Романтично-фетишистський. За своїм походженням соціальні інститути пішли від звичайних колективних утворень, що об'єднані навколо виконання того або іншого практичного завдання. «Поступово» члени цих колективів «забули» те, навколо чого вони з'єдналися, і інститути набули загадково-містичного вигляду, стали над-колективними утвореннями, безособовими формами соціальної суб'єктивності [7].

Але ніяких «підстав» соціального інституту вказати не можна. Прив'язування його до якогось певного змісту, яке ми визначаємо за «мету» або «функціональне призначення» того або іншого інституту, нічого не варте. Оскільки всяке формулювання того, «для чого» він, також покладається у рамках певних інституційних форм, виховних, освітніх, культурологічних та інших, теж, в свою чергу, потребують якогось «формулювання». Було б набагато простіше (та «економніше») визначити соціальний інститут як спосіб розв'язання змістовних (засвоєваних) протиріч ще до того, як ці протиріччя визначились, розгорнулися зі всіх своїх боків.

Нове, сучасне суспільство це не тільки вільне суспільство, оскільки воно себе таким вважає або хоче бути. Воно, дійсно, є вільним, тому що воно спроможне вільно відноситись до засвоєваного змісту. А таке може бути тому, що цей зміст вже є в наявності. Є як певна сукупність певних соціальних інститутів. Яким є світ «як такий», «сам по собі», зараз це питання може хвилювати лише професіональних філософів. Сьогодні є лише сукупність, тієї або іншої «довжини», наявних, даних способів відношення до дійсності, способів розрешення її протиріч. Ці способи інституційно закріплені або, іншими словами, існують у вигляді відповідних інститутів.

Те, що закріплені способи розв'язання протиріч (покладання їх змісту) можуть бути не завжди і не зовсім адекватними їх змісту, в сучасному суспільстві принципового значення не має. Вирішальним тут є кількість соціальних інститутів. Нерелевантність інституту компенсується тим, що до розрешення протиріч залучується кілька інститутів, які співвідносяться з його змістом або

разом (паралельно) або послідовно, в міру того як попередні спроби вирішення проблеми виявились невдалими.

2.1) Двухедина природа інституту. — Якщо дійсність є відтвореною, вже наявною, сконструйованою на базі інституційно закріплених способів ставлення до неї, то ми можемо виділити дві великі категорії, які є наскрізними характеристиками всіх відомих нам інститутів.

2.1.а) Місткість соціального інституту. — Місткість (ємність) соціального інституту є спроможністю того або іншого його виду бути відповідним певному змісту. Це його переважно змістовний аспект, це його пряма віднесеність до відповідної проблеми. Але є інший бік у інститута, більш формальний.

2.1.б) Ранг соціального інституту. — Інститути розрізняються між собою за ступенем проявлення протиріччя, за ступенем його інтенсивності. Низький (нульовий) ранг означає можливість його використання практично на всіх рівнях засвоєння змісту. Високий ранг максимально звужує такі можливості. Велика місткість інституту, тобто висока відповідність його засвоєваному змісту, звичайно означає і високий ранг виходу його протиріч.

Ми маємо всі підстави сподіватися, що запропонований підхід є перспективним в плані розробки теми свободи саме як практичної теми. М.Вебер, коли підкреслював велике евристичне значення ідеального типізування для соціальних наук, звертав увагу на прямий зв'язок доцільності цієї процедури при вивченні перш за все генетичних утворень [8,401]. Є суспільства, для яких свобода не є проблемою, вони за неї живуть і нею ж користуються: емпірично дана свобода не сприяє питанням про те, звідки вона з'явилася. І є суспільства, для яких питання про що-небудь є перш за все питанням про їх виникнення. Тому таке велике значення має те, чи можемо ми позбутися всяких упереджених підходів до свободи, тих, що спираються на оцінки та віддання переваг, що склалися не на нашому ґрунті. Тому настільки важливо розробити високоефективний методологічний інструментарій для з'ясування того, як взагалі могла з'явитися свобода. І які є умови для її практичної реалізації в українському суспільстві.

Література:

1. Хайек Ф.А. Общество свободных. Пер. с англ. - Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. - 309 с.
2. Токвиль А., Демократия в Америке. Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1992. - 559 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. - Пер. з англ. - К.: Основи, 1994.
4. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. - 1997. - №12. - С. 8-21.
5. Осипов Г.В. Институциональная школа // Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии. - М.: Наука, 1986. - 511 с.
6. Давыдов Ю.Н. Антропологическое направление в социологии // Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии. - М.: Наука, 1986. - 511 с.
7. Быченков В.М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. - М.: Российская академия социальных наук, 1996. - 976 с.
8. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.

В. Б. ОКОРОКОВ
КОМУНІКАТИВНИЙ ДИСКУРС І ДЕМОКРАТІЯ (ДО
МОЖЛИВОСТІ ПОБУДОВИ У УКРАЇНІ ВІДКРИТОГО
ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА)

Окороков Віктор Броніславович — докторант кафедри філософії Дніпропетровського державного університету

До кінця ХХ ст., коли розумами передових континентальних і американських мислителів оволоділи дві парадигми (два напрямки філософської думки), — постструктуралізм і комунікативна філософія, — спостерігається ефект витиснення «фундаментальних підстав» системою цінностей (наприклад, етичних) і втрата «макронаративів». Філософський «фундаменталізм» стає неспроможним у рішенні соціально-політичних і етичних питань (їх неможливо обґрунтувати метафізично на основі «перших принципів») і навіть шкідливим (тому що спроби за допомогою філософських істин обґрунтувати ліберальне суспільство лише повертають його до метафізичних меж класичної філософії, зокрема до релігійних); самі ж ліберальні теоретики користуються категоріями меншого ступеня спільності, чим класики метафізики, уникаючи таких ідей як сутність, природа, підстава [1,87]. Звідси виникає широкий спектр перенормування кантівського категоріального імператива за допомогою принципів справедливості, чесності (Д. Ролза), відповідальності (Х. Йонаса) і т.д. Соціальні норми і цінності маніфестують нову еру: фундаменталізм змінюється безпідставністю або трансформацією основних принципів у галузь соціальних «конструкцій», у якій обґрунтовуються не «сутності» і істини, а «засоби комунікації» і ціннісні принципи («правильного» співіснування людей).

У свідомості людини, у якому в класичну епоху царювала ієрархія «сутностей» і істин, відвоює першість прагматична і ціннісна орієнтація; там, де царювали «ідоли розуму» і відповідні класичні онтології (релігія, раціоналізм, емпіризм, трансценденталізм і т.д.), виявляється сила «ідолів соціуму» (норм і цінностей), у якій влада і пріоритет законотворчості віддається не «відвернутим початкам», а самій людині. Водночас у силу множинності і невизначеності пріоритетів людина розчиняється в масі свобод, намагаючись висловити їх за допомогою хоча б яких-небудь законоподібних принципів. Соціум придушє особистість; потрібно говорити про перевагу «його наук» над особистісними. Це і приводить до пріоритету «першоснов буття соціуму» (зокрема демократії) над «першосновами буття особистості» (релігією, філософією, метафізикою, історією і т.д.). Товариство, приховуючи такого роду трансформацію детермінант, починає говорити про захід метафізики, філософії, історії і т.д. і, навпаки, про посилення ролі практики (і відповідно важливості для сучасного мислення прагматики, комунікації, етики ...).

Комунікативна філософія, відповідаючи на соціальні запити часу і намагаючись розкрити сутність наявних соціальних форм буття людей (наприклад, демократії), ринеться прояснювати умови соціальної дії. Якщо для Ясперса екзистенціальна комунікація ще глибоко інтимна й індивідуальна форма спілкування в істині, то Габермас у теорії дискурсу цілком елімінує цей індивідуальний ас-

пект. У своєму творі «Комунікативна дія і дискурс» він підтверджує, що можна розрізнити дві форми комунікації: комунікативна дія (взаємодія) і дискурс. У рамках першої сенс і значення приймаються невизначено, некритично, лише з метою обміну інформації; у рамках дискурсу здійснюється претензія на значення, і обмін інформацією не виникає [2,36]. Отже, сенс і значення в комунікативній схемі прояснюються в обрії комунікативної дії (або спілкування), тоді як історично вони завжди виявлялися в обрії самосвідомості або, навпроти, осмислення зовнішніх онтологічних джерел, не пов'язаних із самою людиною (трансцендентним, у транскрипції Канта). Раціональна, позитивістська, та в цілому й релігійна схеми буття людини таїли у собі погрозу озовнішнювання або відсторонення людини від «джерела буття». У таких схемах вищими цінностями проголошувалися знання, розум, бог — усі ті елементи онтології, що у різний час закладалися в її основу. Сама людина в класичних онтологіях була елімінована за межі системи «цінностей». Навіть в соціальній площині у класичному світі царювали товари, гроші, капітал, рівність усіх (практична зрівнялівка), тільки не сама людина. Інакше кажучи, поки найважливішими цінностями об'являлися різноманітні «ідеали» і ідеї, людина в бутті була «істотою випадковою», що не має законного права на аксіологічну перевагу над іншими «сутностями» (або хоча б на рівність із ними).

У комунікативній схемі цінністю об'являється не сама людина, а принаймні, її «співтовариство». «Вимога комунікації, що не спотворює, прокреслюють перспективу емансипації відкритої громадськості, що виробляє раціонально-прозорі форми спільного життя» [4,99]. Така раціональність спрямована не на створення «нових сутностей» (знання, мови, культури), а на з'ясування діючої основи всього існуючого і його значимості для людського співтовариства. Раціональність у такій онтології вперше може працювати не стільки на розширення своїх меж (тобто «світу чистого знання»), скільки на застосування усього свого потенціалу до виявлення «ціннісних» ознак сторонньої їй «сутності» («єдності людей у знанні»), інакше кажучи, завдяки цьому «розум» уперше готовий рахуватися з можливою причетністю людей до його утворення. Саме на ґрунті подолання характерного для класики переваги «ідей» над практикою і виявлення внутрішнього взаємозв'язку між генезисом і утриманням знання «виникають сучасні форми скептицизму, зокрема, радикальний контекстуалізм, який всі претензії на істину обмежує галуззю локальних мовних ігор і фактично виконуваних правил дискурсу. Цей скептицизм пояснюється традиційним для західної філософії звуженням розуму; останній спочатку онтологічно, потім гносеологічно, нарешті, навіть у виді аналізу мови, редукувався лише до одного зі своїх вимірів — когнітивного: до Логосу, що внутрішньо влас-

тивий існуючому в цілому, до спроможності подавати об'єкти й опанувати ними, до конституційованої речі, що спеціалізована правилами істинності асерторичних позицій» [4,103]. Розум у класичних онтологіях обходився істинністю й аподиктичною достовірністю своєї «сутності», які не вимагають доказу очевидності. Вся онтологія, за правилом Картезія, зводилася до когнітивної самоочевидності, а будь-який дискурс конституювався у «природному мовному просторі» і виділявся у ньому по ознаці «раціональної особливості».

У сучасних умовах раціональний розум диференціювався настільки, що заповнив більшість з онтологічних ніш. «Істини, — підтверджує Габермас, — розсіяні по багатьом універсумам, вони далі не піддаються ієрархізації, але в кожному з цих дискурсів ми завзято шукаємо прозріння, що могли б переконати усіх нас» [5,83]. Габермас, використовуючи лінгвістичні конструкції, відходить від моделі апіорності. Але й феноменологія, пов'язана з проблемою буття «сутностей» (онтологій), витісняється їм на другий план. Він замінює трансцендентальні поняття «більш сучасними» (наприклад, замість онтології з'являється дискурс і т.д.). На його думку, лише в дискурсі можна знайти відповідь на питання про те, що лежить в основі взаємодії (людей) [6,87]. Проте в дискурсі допускаються тільки логіко-мовні висловлення. Габермас розрізняє 5 основних видів дискурсу: дискурс як засіб комунікативної дії; комунікативна дія, що лише зовнішньо приймає форму дискурсу (усі форми ідеологічного виправдання); терапевтичний дискурс, у якому створення умов для його становлення здійснюється за допомогою попереднього обґрунтування рефлексії (наприклад, психоаналітична розмова між доктором і пацієнтом); нормальний дискурс, що служить для обґрунтування проблемних претензій на значення (наприклад, науковий дискурс); нові форми дискурсу (наприклад, навчання за допомогою дискурсу замість дискурсу як засобу одержання інформації й інструкції) [3,37]. У цих моделях Габермас намагається охопити найбільш значимі форми дискурсу, що, принаймні, у межах комунікативної філософії є сумірні. У якості спроби пояснення труднощів герменевтики Р.Рорті вводить також несумірні дискурси, що, по Габермасу, уявляють «діалог глухого і німого».

У той же час у комунікативній філософії Габермаса просліджується прагнення звільнити мислення від емпіричної ідеології, що можливо на шляху її критики і впровадження «загального практичного дискурсу» [3,36]. Ідеологія і є неминуче зло, що завжди супроводжує цілораціональне обґрунтування. Це пов'язано з тим, що її претензії на дискурсивне обґрунтування неможливо перевірити. Щоб здійснити таку перевірку, необхідно вийти за межі раціональної онтології і всіх пов'язаних з нею модусів обґрунтування, але це у свою чергу змушує нас занурювати в некласичні онтології, які і самі ще, насамперед, в онтологічному плані не вирішили проблем свого конституювання. Сучасна філософія впадає в онтологічну суперечливість: класичні схеми вже не працюють, а нові ще не знайшли достатнього обґрунтування для одержання «квоти» на загальність. Габермас взагалі скептично ставиться до поняття «загальність». «Помилковим, — вважає він, — є загальний і незалежний критерій, за допомогою котрого» (можна було б перевірити претензії ідео-

логії на «дискурсивне обґрунтування»); «коли ми перебуваємо в межах ідеологічної свідомості і свободу дискурсу для нас насильно припиняють; про умови» (існування) «дискурсу ми говоримо фактично між собою» [6,87]. Іншими словами, Габермас, з одного боку, ринеться перебороти поняття «сутність», а з іншого боку — йому важливо визначити різницю між дійсним, істинним і помилковим консенсусом, що може прояснити «сутність» ідеології (цього «троянського коня» усякої раціональної онтології). Отже, дискурс, з його точки зору, що спирається на лінгвістично-прагматичні правила співіснування людей, спроможний перебороти хоча б деякі з хиб усіх класичних модусів обґрунтування.

У протигагу відпрацьованим суб'єктивним онтологіям «дії дискурсу», відповідно до Габермаса, розвиваються в «життєвому світі» або інтерсуб'єктивному просторі, у якому зміст виявляється у присутності дискурсу Іншого. Мабуть, Габермасу й Апелю можна приписати фундаментальне відкриття релятивізації і прояснення «змісту» за допомогою Іншого в інтерсуб'єктивному просторі «життєвого світу», у котрому «зміст» поняття існує, з одного боку, як інваріанта щодо логіко-лінгвістичних перетворень (за допомогою чого тільки і можливо лист і промова), а з іншого боку — як змінне (і у такому разі релятивне) утворення, що формується в «дискурсі тих, що аргументують», тобто в процесі лінгвістико-прагматичних перетворень. Весь процес формування знань у «життєвому світі» можна розглядати як паралельне співіснування всіх класичних форм наук і філософій (онтологій) в історії.

Але Габермас ринеться в комунікативних початках перебороти історію. От чому прагматика як «чиста» інверсія традиційних установок у полі комутації «позаісторичних» (або існуючих у дійсному) типів стає найважливішим моментом усіх комунікативних схем. Результатом філософських досліджень Габермаса і є теорія комунікативної дії, за допомогою якої він, з одного боку, хотів би поновому обґрунтувати теорію раціоналізації М.Вебера, а з іншого боку розглянути головні питання етики, теорії мови, дії і понять розуму [3,30]. Ця теорія спирається на теорію соціальних дій, основою яких є насамперед мовна взаємодія. Спочатку Габермас отожднює поняття «інтеракція» і «комунікація» і розглядає природу комунікативної дії відповідно до цілораціональної дії. Проте це останнє задано далеко не мрією і має монологічну природу. Комунікативна дія (на відміну від монологічної) неоднозначна і потребує порозуміння хоча б двох учасників. Заснована на мові, вона є, на думку німецького філософа, головною в усіх видах соціальної взаємодії [3,32-33]. У просторах Габермаса дії зберігаються у виді язиково-прагматичних конструкцій, результатом яких є імпульсів котрих і є «змісти» понять. Відкриття Габермаса й Апеля в тому і складається, що вони, реконструюючи дільтеєвську «критику історичного розуму», разом із переживанням історії і «наук» у цілому вводять уявлення про взаємодію «когнітивних імпульсів» у дійсному. Інакше кажучи, разом із людиною минулого (історичним) вперше в онтології виявляється «людина дійсна»; віра в традицію трансформується у переживання і інтенціональність. «Виведення з комунікативної діяльності (у процесі становлення) конкретних нормативних зразків поводження призводить до заміни природи й функцій консенсусу як механізму соціальної інтег-

рації: домінуючою стала така його форма, що засновується не на партикулярних, або освячених традицією релігійних нормах, а на мовній комунікації... Здійснюється також відділення цілераціональної діяльності, орієнтованої на результат, від діяльності, орієнтованої на порозуміння (або комунікативне)» [3,42]. Такого роду реконструкція дозволяє перетворити суб'єктивний світ на інтерсуб'єктивний, у якому самоцінним є вже не тільки і не стільки окремий індивід (навіть якщо він «геній епохи»), скільки «співтовариство тих, що аргументують». Тому змінюється і підхід до усіх «наук». У комунікативних діях раціоналізація означає «скасування насильницьких відношень, що непомітно ввійшли в структури комунікації і стоять на шляху свідомого розв'язання конфліктів і регулювання їх за допомогою консенсусу» [3,42]. Згода в новому соціальному просторі стає самою великою цінністю. Замість історично сформованого закону, що стояв і над товариством, і над людиною, з'являється можливість його регулювання шляхом порозуміння. Влада одного у світі «світових сутностей» замінюється консенсусом «декількох» (або навіть багатьох) у світі людських істот, що з погляду проблеми обґрунтування етичних норм є особливо важливим, тому що їхнє апіорне тлумачення в кінцевому рахунку підпадало під чари цілераціональності.

Затруднюючись застосувати свою конструкцію комунікації до капіталістичного буття соціуму, Габермас повертається до Маркса, критичне переосмислення котрого і призводить його до демократичних процедур перетворення соціуму, зокрема, до теорії комунікативної дії і дискурсу. Віра в невикористані ресурси демократії в нього настільки значна, що разом із Рорті він висуває тезу про «перевагу демократії (як сутності соціального порядку) над філософією (як сутності індивідуальної)».

Демократія як «загальне поле діяльності рівних аргументуючих» дійсно створює умови для «повторного становлення філософії», але тільки у тому аспекті, коли її розглядають як уже сталу норму буття товариства (у цьому її відмінність від індивідуальних проявів); але прорив до нового, до творчості не є уділом демократії, тому що вона лише може створювати умови, але не має «плоті» для здійснення філософії. Вона лише може створити кращі можливості для формування нової думки, але не може підмінити її сутність. От чому демократія як можлива умова здійснення (істинного) дискурсу (у рівноправному співтоваристві аргументуючих) не може підмінити собою філософію, яка у своїй критичній (індивідуальній) формі завжди розриває будь-які ідеальні обмеження демократичного (або іншого) буття товариства. Демократія як форма (соціального) порядку, здійснювана за допомогою визначеної системи комунікативних дій, протистоїть формі інди-

видуальної дії (справи) доти, поки ці індивідуальні (критичні) зусилля не співпадуть по спрямованості з демократичними процедурами, тобто доти, поки індивідуум, зусилля якого завжди спрямовані, скоріше, на підтримку власного буття, не потрапляє у поле «відкритого» демократичного дискурсу, завдяки чому хоча він і працює в полі своїх творчих зусиль, але його особиста свобода не наймається і не відчужується в силу однонаправленості зусиль особистості і товариства. Тільки у такому товаристві з'являються сприятливі перспективи для прояву особистісних свобод і в той же час для процвітання всього товариства у цілому. Механізм відчуженості знімається полем «відкритості» буття демократії, і відчужена свобода збігається з нормативними установками буття соціуму. У такому товаристві закон не суперечить свободі, хоча по своїй природі вони завжди протилежні. Але відкритість товариства знімає відчуженість індивідуума, а свобода останнього стимулює чужий йому закон.

Ніяке буття товариства не повинно стати самоціллю, і єдиною (демократичною) моделлю його буття може бути тільки «правило відкритості», відповідно до якого критика і творчість повинні стати необхідними умовами його змін (теорія справедливості Роулса або принцип відповідальності Йонаса тут стають окремими випадками такого правила), — і тільки тоді етика, мораль, право й інші компоненти культури (товариства) створюють необхідні умови для прогресивного розвитку. Ні в якому товаристві аргумент (і етика дискурсу) не повинні заступати творчість і критику.

Це ставиться до країн із будь-яким державним устроєм, у тому числі до України і Росії. Якщо в рамках сформованої в Україні політичної системи створити вільні можливості для критики і творчості, це (навіть з урахуванням наявних хиб) призведе до її росту, розвитку і, у кінцевому рахунку, процвітання. Але споконвічно найважливішою умовою (торжества демократії) повинна бути відсутність «зон», вільних від критики і творчій початок. Тільки в такому відкритому товаристві людина використовує для становлення товариства не тільки ті видимі ресурси, що називають «чистим розумом» (в області науки), але і ті невидимі (сховані від «комунікативного» розуму) ресурси психіки, що включаються в «зоні вільної творчості». Торжество «відкритості» (і свободи) перевершує будь-який нормативний зв'язок у товаристві (у тому числі і демократичний). Напружена й екзистенціальна душа не може бути легітимізована. Товариству важливо лише направити її зусилля таким чином, щоб кінцева ціль «відкритості» сполучилася з етичними нормами всіх що аргументують, тобто не суперечила інтересам (і правам — отут суть демократії) іншого.

Література:

1. Михайлов І.А. Ранний Хайдеггер. М.: «Прогресс-Традиция», «Дом интеллектуальной книги», 1999. 284с.
2. Рідель М. Свобода і відповідальність // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. - Київ, 1996. С.68-83.
3. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. - Київ, 1996.
4. Фурс В. Коммуникативно-теоретическая модификация философской рациональности в концепции Юргена Хабермаса // Философия эпохи постмодерна. - Мн.: Изд. ООО «Красико-принт», 1996. С.98-116.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. - М.: Наука, 1992.
6. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. - Київ: 1996. С.84-90.

Ю. А. ШАБАНОВА

**МЕТАФИЗИКА ШОПЕНГАУЭРА И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА
МОРАЛЬНО – ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ПОИСКИ
СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ***Шабанова Юлия Александровна — старший преподаватель кафедры философии Национальной Горной Академии Украины*

В контексте актуальной проблемы утверждения украинского самосознания, одной из важнейших задач украинской философской науки, наряду с исследованием отечественных философских учений, является изучение общемирового наследия философской мысли. Одним из значимых европейских мыслителей, во многом определивших парадигмальные ориентиры современности является Артур Шопенгауэр. Несмотря на то, что в украинской философской науке сегодня возрождается интерес ко многим европейским мыслителям, «запретным» в советское время, учение Шопенгауэра не заслуженно обделено вниманием отечественных историков философии. Тогда как среди обширнейших влияний Артура Шопенгауэра нельзя не отметить воплощение элементов его философии в украинской философской мысли, и в частности в творчестве П. Юркевича.

Шопенгауэр первый из европейских мыслителей заговорил о сердце, как инструменте духовного чувствования человека. Возможно, отголоски шопенгауэровского учения отозвались в кардиогносии Панфила Юркевича, в котором сердце понимается украинским мыслителем как центр духовной жизни человека. Тема сердца звучит уже в творчестве Г. Сковороды, учение которого оказало большое влияние на формирование взглядов П. Юркевича. Но широкая образованность П. Юркевича и академические знания всей истории философии говорят о том что, преломляя в своей философии основные положения учений Платона и Канта, украинский философ испытывал, хоть и отдаленное, влияние и Шопенгауэра, теоретическими источниками философии которого являются те же фигуры философской мысли. Учение о сердце Панфила Юркевича помимо влияний Г. Сковороды, было сформировано под воздействием шопенгауэровских взглядов и его интереса к духовной сути человека. Понятие сердца, как очаг духовности, как инструмента чувствования в философии Шопенгауэра, в кардиогносии П. Юркевича становится центральным как «средоточие эмоциональной нравственной, сакральной жизни человека», как «место, где сходятся невидимые нити, связующие органы, части тела, функции человеческого естества, интенции души, устремлений духа» [1, 38]. В таком понимании духовного центра человека П.Юркевичем заметно прослеживается именно шопенгауэрская трактовка человека, не только мыслящего, как у рационалистов, но и чувствующего, духовно устремленного существа мирового устройства. Подобно шопенгауэровскому противопоставлению интуиции и интеллекта, сердца и разума, П. Юркевич пытается разрешить дилемму между «сердцем и головой», между духовной и разумной деятельностью человека, между мистицизмом и эмпиризмом, разрешение которой он видит у «вченні про серце як осереддя душевного життя людини» [2, 148]

Метафизическая система немецкого философа Артура Шопенгауэра отразила именно то время, когда стало ясно, что панлогизм Гегеля уже исчерпал себя, когда остро ощущалась необходимость новой мировоззренческой установки. Рационализирующая теоретическая мысль Запада, уходящая своими корнями ещё в Античность, в философии Гегеля достигает своей кульминации. Как итог вещной онтологии гегелевская философия порождает свою противоположность. Так появляется метафизика Шопенгауэра, спровоцированная попыткой снятия рационалистической системы.

Переосмыслив и синтезировав философские учения Канта, Платона, Фихте, Шеллинга, Гегеля, Плотина, Бёме, индийской философии, Шопенгауэр создаёт философскую систему, претендующую на особый тип метафизического философствования. В силу уникальной новизны, заключающейся в отказе от рационалистических методов познания, философия Шопенгауэра, преодолевшая учение о непознаваемости вещи -в— себе, указала новые пути развития метафизики как науки о сверхчувственных иррациональных сущностных основах бытия.

Реминисценции идей шопенгауэровской метафизики можно наблюдать в творчестве многих выдающихся мыслителей 19-20 веков. Уникальность влияний его философской системы заключается в том, что она положила начало не одному направлению в философии, а нашла продолжение во многих разнообразных философских школах и направлениях духовной жизни Европы 20 века.

Провозглашённый Шопенгауэром приоритет интуитивного созерцания над рациональным познанием, способствующий обретению знаний нового качества, которые точнее можно назвать чувство —знанием, способствует расширению предельных границ мышления, вторгающегося в сферу сверх понятийной, наддискурсивной иррациональной реальности. Заданный Шопенгауэром ориентир иррационально-интуитивистского познания метафизической реальности, оказал влияние на формирование европейского постмодернистского мироощущения, способного к единству научных, эстетических, этических, мистико-религиозных и философских интуиций. Такой тип философствования становится общим для разнохарактерных мыслителей постмодернизма, таких как Ж.Деррида, Ж-Д. Лиотар, Ж.Делез. И хотя вера в разум обретает новое преломление в теориях этих философов, возможность открытая Шопенгауэром заглянуть за грань рационального, наделяет постмодернистское миропонимание новым качеством. Они отказываются от панлогицизма, ведущего к абсолютной истине, вследствие чего релятивизируют теории, расширяет познание, не ограниченное конкретными догмами.

Одним из значимых аспектов шопенгауэровской философской системы является гуманистическая идея этики

сострадания, ставшая итогом его онтологии. Этика сострадания как моральный ориентир в преодолении индивидуализированного эгоцентризма находит отражение в современных философских учениях, эволюционируя от теоретической трактовки к практическому философствованию, обретая новое звучание в морально-этических учениях представителей американского постмодернизма Ричарда Рорти и Роберта Дэла. В учениях американских постмодернистских философов-прагматиков можно утверждать прямую связь и развитие идеи этики сострадания Шопенгауэра, вытекающую из метафизического обоснования единства мира во множественности всех форм существования, с идеей солидарности, в виде осознанного восприятия индивидуумов как не «Я», а «Мы» у Рорти и понятия эмпатии как проявления альтруизма у Дэла. Продолжив традицию немецкого мыслителя 19 в. обосновывать моральные ориентиры не рациональным разумением, ведущим к самоотчуждению и росту эгоизма, а высокогуманным чувством единства и равноправного сострадания, американские философы формируют «глубинную гуманистическую интенцию современной и англо-американской философии» [3, 151].

Почти через 200 лет, заложенные метафизикой Шопенгауэра идеи, проявляются в радикальном преобразовании духовной жизни конца 20 — начала 21 веков, в виде поиска новых ориентиров и установок в переосмыслении универсалий мира, культуры и человека. Шопенгауэровское антропно — экзистенциальное метафизическое конструирование мироздания, противопоставленное антропоцентризму Нового времени, выразилось сегодня в идеях универсального гуманизма экологических программ, направленных на формирование гармоничного существования человека, природы, Космоса, Вселенной. В таком мировоззрении, которое должно получить развитие в 21 веке, особую роль играет понимание смыслообразующей природы человека, в виде фундаментальной интенции сознания, предполагающей радикальное изменение не только в форме и способе мышления, но и во всём духовном складе человека. Так одной из особенностей новой метафизики, в которой заметно шопенгауэровское влияние в виде антропно-экзистенциального конструирования мира, является концепция коэволюции мира и человека, развивающаяся на антропном принципе и принципе гармонии.

В становлении новой метафизики, заметную роль сыграла шопенгауэровская онтологическая трактовка сферы бессознательного, получившая дальнейшее развитие в движении психологической мысли 20 века. Так в современной метафизике сфера бессознательного исследуется не только в личном проявлении, но и в структурах мироздания как формы постоянной открываемости человека миру через смыслотворение. К такому типу метафизики можно отнести гештальт-философию, трансперсональную психологию. Общая тенденция трансперсональной психологии, не без оснований претендующей на одну из новейших форм метафизики, своё начало берёт от метафизики бессознательного мирового принципа Артура Шопенгауэра.

Метафизика Шопенгауэра можно считать источником ещё одной тенденции новой метафизики, для которой характерно внутринаучное движение в фундаментальной области науки. Метафизическая онтология Шопенгауэра,

основанная на формах объективации Мировой воли, указала на существование не только, традиционно понимаемых до Шопенгауэра форм материальных объективаций, но и на разновидности духовных объективаций, которыми являются в его системе иерархия идей в «платоновом» смысле, а так же метафизическая музыка, в виде трансцендентной, иррациональной реальности как категория онтологии. Метафизическое конструирование трансцендентного мира в учении Шопенгауэра, позволило расширить представления о разнообразии сфер духовного мира, и открыла возможности науки в изучении так называемого «мира тонкого». Сегодня можно с уверенностью констатировать тенденцию духовной культуры 21 века в виде стирания граней между физикой и метафизикой, между точными науками, изучающими закономерности физического мира и теоретически мыслимыми формами трансцендентной реальности. Возможность допущения такой тенденции была предоставлена миру Шопенгауэром, открывшим понятие разнообразия духовных объективаций, имеющих последующее проявление в материальных формах, творимого волей мира, что позволило современной науке устремить свои искания в сторону синтеза и взаимодействия метафизической и физической реальности. Об этом, свидетельствует официально зарегистрированная в 2000 году Российской Академией Наук, научная гипотеза «О механизмах взаимодействия реальностей метафизической и физической» [4]

Идеальная по происхождению метафизическая воля Шопенгауэра в соответствии с его онтологией, обладает потенциальностью материально-духовной дуальности, в виде отказа от бинарных оппозиций. Это понятие склоняет современную философскую мысль пересмотреть необходимость определения первичности путём снятия духовно-материальной противоположности. Такое переосмысление основного вопроса философии расширяет не только границы метафизической онтологии и гносеологии, но и рамки исследований точных фундаментальных наук. Объектом их изучения, всё больше становятся не эмпирические предметы и закономерности, а метафизически обозначенные духовные проявления, не определяемые однозначно ни материей, ни сознанием, а скорее понятием энерго-информационного потока, [5] дуально-совмещаемого в себе характеристики материально-духовного начала, что очень близко к вечно стремящейся, постоянно творимой и проявляемой в разных формах, Мировой воле Шопенгауэра. Работы известных физиков-теоретиков Струминского В.В.[6], Вовченко В.Н.[7] свидетельствуют о том, что современная фундаментальная наука рассматривает процесс сотворения мира как акт творчества, что созвучно шопенгауэровскому представлению о Мировой воле как едином принципе создания мира, и является результатом взаимодействия материально-духовных сфер, соответственно материально-духовному взаимодействию объективаций воли в метафизике Шопенгауэра.

Интенции современной философской мысли и тенденции развития современной науки всё больше обращаются к поиску духовных ориентиров человеческого существования, основы которого были заложены Шопенгауэром в гуманных идеях метафизики, которую сегодня можно определить как антропно — аксиологической. Сегодня мы только находимся на пороге нового ренессанса учения

Шопенгауэра, который гениально предвосхитил проблемы и поиски человека 21 века, указав своей метафизикой

нравственно-ценностные ориентиры человечества будущего.

Литература:

1. Громов М.Н. Кардиогносия Панфила Юркевича и традиции отечественной философии. // Философская и социальная мысль. 1996, № 3-4. С. 37-41.
2. Горський В.С. Історія української філософії. - К.: Наукова думка, 1996. С.131-151
3. Пархоменко Т.С. Социокультурный дискурс морали. //Современные англо-американские философские школы. - Киев, 1995. С.133-152.
4. Научные открытия. // Сборник кратких описаний за 1999 год. Вып. 2. - М. - СПб.: Российская Академия естественных наук. 2000.
5. Акимов А.Е., Шипов Г.И. Торсионные поля и их экспериментальные проявления. // Сознание и физическая реальность. 1996, Т.1., №3, С. 28-43.
6. Вовченко В.Н. Прийняття творця сучасною наукою. // Вісник НАН України, 1997, № 9-10, С.41-48.
7. Струмінський В.В. Як і для чого виникло життя на Землі та інших планетах Космосу. // Вісник НАН України, 1997, № 1-2 С.80-87.

О . В . МАНЮК К ВОПРОСУ О ЧИСЛОВОЙ СИМВОЛИКЕ В ФИЛОСОФИИ Г . С . СКОВОРОДЫ

Манюк Олесь Валериевич — преподаватель кафедры философии Днепропетровского государственного университета

Символ укореняет человека не в статичном мире, а в процессе самообновления бытия. Символ как вещь отсылает к тому, что происходит на границе миров. В горизонте «ничто» бытие никогда не равно самому себе, а располагается на границе — в преддверии неизвестного.

Если в символе бытие открывается как процесс, то для человека его постижение требует особых условий. Ведь человек подступает к символу со стороны сущего. Более того, человек возвращается к сущему — он не может непрерывно находиться вне его границ. Следовательно, даже трансценденция запечатлевается человеком в образах готового мира. Такова человеческая участь — ему нельзя раз и навсегда войти в бытие, но и невозможно остаться человеком, избежав трансценденции. Без рефлексивного «схватывания» динамики бытия (в которой человек участвует) последняя оказывается для человека недостижимой. Поэтому процесс самообоснования бытия должен быть «переведён» на язык готового мира. Иными словами, символ как вещь должен превратиться в текст. Устройство текста позволяет запечатлеть онтологическую динамику по схеме динамики человеческой. Что служит образом человеческой активности в мире? Обычные действия направленные на овладения сущим? Отнюдь нет. Ибо эти действия конечны, так как объекты не могут длиться, будучи носителями фиксированных свойств. Длительностью, т.е. необходимостью постоянного возвращения обладает лишь процесс интерпретации — переосмысления. Схема интерпретации становится способом «записи» онтологического процесса. Но узлами схемы выступают языковые формы, которые не имеют предметных референтов, а отсылают друг к другу. И, следовательно, могут быть поняты лишь во взаимосвязи. То есть, символ может быть раскрыт только в перспективе множества символов, которое Сковорода назвал «Символическим миром». О том,

что символ требует соотнесённости с другими символами, писал Жак Лакан: «Всякий символ отсылает нас ко всему многообразию его проявлений — к другим символам и обретает значимость символа только в горизонте символической системы»[1, 133]. О том, что символ всегда выступает как символический универсум, пишут основатели социологии знания Бергер и Лукман (см. [2]).

В «Символическом мире» каждый символ открывается в бесконечной смысловой перспективе, которая, заметим, разрушается в случае натуралистической трактовки символов. По этой причине Сковорода достаточно резко критиковал натуралистические толкования библейских сюжетов: «Возможно ли, чтобы Енох с Илиею залетали, будто в небо? Сносно ли натуре, чтобы остановил Навин солнце? Чтобы возвратился Иордан? Чтоб плавало железо? Чтоб дева по рождестве осталась? Чтоб человек воскрес? Какой судия на радуге? Какая огненная река? Какая челюсть адская? Верь сему, грубая древность, на наш век просвещённый»[3, 2, 98]. Сковорода считал необходимым высвободить символы из власти культурных стереотипов. Ведь именно наличная культура ориентирует человека на поиск предметных соответствий. Культура инертна — и в этом её сила. Она консервативна по необходимости без устойчивости человек бы рухнул в небытие. Но диалектика человеческой жизни требует, чтобы стабильность была дополнена динамикой. Следовательно, высвобождением из уже сложившихся смыслов, отсылающих человека к готовому миру. В символах «просвечивает» исходное «ничто» (метасознание), перед которым всё приходит в движение. И в глубине наличного бытия открывается бесконечная перспектива новых возможностей. Входящее в мир новое бытие неизбежно изменяет смысловую систему и смыслы «поворачиваются» новыми гранями. Но для этого требуется пространство, в котором смыслы соотносились бы

друг с другом. Ведь в действительности человек воспринимает предметы только сквозь призму системы смыслов. А потому изменение мира (и, стало быть, самого человека) не было бы человеком отрефлектировано без изменения смыслов. Исключив рефлексивное «схватывание» нового бытия, человек, тем самым, отказался бы от его реализации. Ведь — как мы уже отмечали — человек входит в бытие, опираясь на сущее. То же утверждал Сковорода: «Без ветхого нет и нового»[3, 1, 244]. По Сковороде только сложный, многомерный «Символический мир» создаёт своеобразную память о присутствии человека в состояниях бытия. Ту память, которая оказывается следом бытия, в сущем, свидетельством человеку о том, что он не является частью внутримирно сущего, но способен к трансценденции из него в бытие. Поэтому мы полностью солидарны с мыслью В. И. Шинкарука: «Под символическим миром Сковорода понимал Книгу в самом широком значении, как всю духовную культуру и, следовательно, приближался к постижению символической природы человеческой культуры как таковой»[4, 173].

Перед Сковородой, таким образом, встала задача воссоздания «Символического мира» во всей его многосложности. Решение Сковороды достаточно не обычно для его времени. Он не пытается объять необъятное, обобщить все смыслы европейской культуры. Сковорода идёт иным путём: «Один в 1000 годах, и 1000 лет в нём»[3, 2, 20]. Весь «Символический мир» украинский мыслитель фокусирует в свои тексты. То есть, тексты Сковороды оказываются своеобразным пространством взаимодействия и трансформации привычных смыслов. Форма, изобретённая Сковородой, может быть охарактеризована словами В. С. Библера: «Текст должен быть понят как монада, как «текст текстов» ..., когда в текст, втянуты, сфокусированы все сферы человеческого мышления, когда текст начинает выражать внетекстовый смысл»[5, 76-77].

Что представляет собой «внетекстовый смысл»? Очевидно, что это смысл бесконечный, не исчерпывающийся разовым обращением к тексту. Бесконечный смысл, словно в воронку устремлён в «ничто». Вот как писал об этом Сковорода: «Невидимое..., есть всё непостижимое..., хотя удаётся приобрести весь мир, однако невысказанными вздохами сердце в середине требует того, чего никогда нельзя охватить... и такая, словно у больного, удивительная жажда, никогда не утоляется... Это то, чего... никогда не узнать до конца... как нельзя вынести глазам... прямого солнечного света... Потому и храм был с такой надписью «Неведомому Богу»[3, 1, 428]. Сковородой описана ситуация постижения парадоксальная. Бытие человека в символе оказывается несоизмеримым с обычной человеческой жизнью, опирающейся на конечные, готовые смыслы. Но вне готовых смыслов пропасть между человеком в мире и человеком в состояниях бытия становится непреодолимой. Как же разрешить такую апорию? Единственный выход — вечное возвращение человека к символу. И превращение этого процесса в схему создания текста. Текст, становится открытым интерпретации — каждое истолкование пересоздаёт его. Тогда готовые смыслы приходят в движение, начинают взаимоопределяться. Такое устройство текста предполагает диалог смыслов, а не линейную их последовательность.

Символы действительно реализуются как вещи в гра-

ницах «Символического мира». Тем самым мы хотели сказать, что природа межсимволической связи не содержательна (т.е. не приурочена к системе готовых смыслов), а формальна. Принципом связи символов становятся числовые пропорции. В. В. Налимов отмечает следующую особенность чисел: «Число одновременно и качественно, и количественно: как количество число порождает протяжённость, но в качественном аспекте число всегда индивид, не сводимый к другим числам. Таким образом, при помощи чисел можно воссоздать динамическое равновесие единого, сохраняющегося во всех изменениях»[6, 144]. Здесь нужно отметить, что использование Сковородой чисел отличалось от практики античной и средневековой нумерологии. Последние стремились числами выразить заранее существующие, но скрытые смыслы. Сковорода же с помощью чисел создавал бесконечную перспективу смыслопорождения. Иными словами, использование Сковородой чисел соответствовало закону, о котором писал Р. Барт: «В числах расшатываются границы между дистинктивными и константными значениями слов, здесь открывается пространство для бесконечных цитаций, и на месте линейной последовательности слов возникает новое многоплановое письмо — текст»[7, 136].

Числа призваны создавать бесконечную сеть, узлами которой являются символы. В этой сети каждый символ выступает в двух измерениях. В одном измерении отдельный символ оказывается точкой фокусировки множества (в пределе — бесконечного) иных символов. В другом же — отдельный символ в это множество «прорастает». Иначе говоря, реализуется принцип «всё — в одном, одно — во всём». Сковорода выражал его так: «У Бога... 1000 вице-фигур в солнечной системе, а она одна стоит их 1000»[3, 2, 154]. Каким образом этот принцип воплощается в сковородинских текстах? Очевидно — с помощью числовых пропорций — символы должны входить в состав других символов, а так же присоединять эти символы к себе, создавая, тем самым, длинные семантические ряды.

Следовательно, «Символический мир» в целом оказывается организованным числовыми пропорциями, выражающими корреляцию множества отдельных символов.

Таким образом, «Символический мир» с помощью числовых соотношений оказывается одновременно и целостным, и многообразным. Бесконечный круговорот «безначальной истины» создаёт множество смыслов, не выводимых друг из друга, но, тем не менее, друг друга дополняющих. Отсутствие заранее заданных смыслов в «Символическом мире» и развёртывающийся в нём процесс смыслопорождения позволяет рассматривать «Символический мир» как матрицу самоорганизации смыслов. Действительно, смыслы возникают в результате взаимодействия «Символического мира» с интерпретирующим его человеком. Мы хотим сказать, что в каждом акте интерпретации «Символический мир» воссоздаётся заново. Причём, его целостная (смысловая) форма зависит от меры, налагающейся на структуру «Символического мира» акта интерпретации.

Подобное устройство «Символического мира» организует смыслы не как данности, но как события. К сковородинскому «Символическому миру» в полной мере оказывается приложимым описание смысла — события,

данное Ж. Дилёзом в работе «Логика смысла»: «События — это идеальные сингулярности, обладающие вечной истиной. Их временем никогда не является фиксированное настоящее. Скорее события пребывают именно в безграничном Эоне, который представляет собой, парадоксальный элемент — это событие, в котором коммуницируются и распределяются все другие события. Это Уникальное Событие, а все другие события являются его фрагментами, а потому каждое событие адекватно всему Эону, становясь живым космическим настоящим»[8, 75-76].

Собственно говоря, пространство «Символического мира» это внутреннее пространство бытийствующего в символе человека. Внутреннего, в том смысле, что в него невозможно проникнуть извне, из некоей внешней привилегированной позиции. «Символический мир» раскрывается лишь перед человеком, выходящим за пределы готового мира. Только в этом случае обновлённые смыслы станут опорой человеку на пути к бытию, т.е. к самому

себе. Можно сказать, что человек расширяется до размеров «Символического мира»; и описание этого расширения мы находим у В. С. Библера: «Человек расширяется до бесконечной и непрерывной внутренней речи; его сознание становится парадоксальным, выпадающим из линейной мысли предметом, в который втягиваются всевозможные по смыслу, но уж никак не по значению — предикаты, вообще то связанные с иными предметами, в иных структурах существующие. Весь этот континуум (уже не значений, но смыслов) всё более сжимается, предикаты вдвигаются друг в друга, сливаются в парадоксально единый, странно громоздкий атрибут, сходящимся острием конуса нацеленный к субъекту внутренней речи»[9, 111].

«Символический мир» по Сковороде — форма рождения человека в своей подлинной сути. «Смертный, не рождённый из высшего, не родственник Библии»[3, 2, 55], — таков окончательный вывод Сковороды.

Литература:

1. Lacan J. Ecrits I. - P.: Seul, 1979. - 981 с.
2. Бергер Г. Лукман П. Социальное конструирование реальности. -М.: Медиум, 1995. - 320
3. Сковорода Г. С. Твори у 2-х томах - К.: Обереги, 1994. - Т. 1. - 528 с. Т. 2. - 480 с.
4. Шинкарук В.И. Проблемы философии культуры в творчестве Г. С. Сковороды Филос. и социол. мысль. - 1995. - №3-4. - С. 170-178.
5. Библер В. С. М. М. Бахтин и поэтика культуры. - М.: Гнозис, 1992. - 247с.
6. Налимов В. В. Спонтанность сознания. - М.: Прометей, 1989. -390 с.
7. Burth R. L' Aventure semiologique. - P.: Minuite, 1985. - 368 с.
8. Дилёз Ж. Логика смысла. - М.: Академия, 1995. - 298 с.
9. Библер В. С. Что такое философия? - М.: РИЦ «Пилигрим», 1999. - 421 с.

Т. В. ХМІЛЬ

ДЕРЖАВА ЯК МОРАЛЬНА ТА ПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ У РОЗУМІННІ Л. СИЛЕНКА

Хміль Тетяна Володимирівна — старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Проблематика, розгорнута Левом Силенком у «Мага Вірі», знайшла своє відображення у сучасних публікаціях, присвячених питанням специфіки української духовності, проблемам визнання пріоритету національних цінностей над універсальними, співвідношенню релігії та філософії, а також проблемам морального самовизначення особистості та її національного самоусвідомлення та ін.

Але при цьому залишилася не висвітленою ще одна з важливих проблем — це особливість релігійної етики як чинника державотворення в Україні.

Л.Силенко ставить проблему як світоглядного так і наукового плану, однозначного розв'язання якої сьогодні ще немає: як зберегти та об'єднати українську націю, втілити в неї дух свободи, незалежності, впевненості у своєму майбутньому? Що виступає у Л.Силенка головним консолідуючим чинником суспільства: держава з її ідеалом тотального примусу, чи саме суспільство, згруповане в асоціації, громади, об'єднання, в основі яких лежить нова релігія — РУНВіра — Рідна Українська Національна Віра, Пророком якої він себе вважає.

«Мага Віра» — фундаментальна праця, яка претендує на

статус Святого писма нової української релігії, — писалася у 70-і роки тоді, коли в Україні ще не було самостійної незалежної держави, а деякі питання демократичного устрою ще не стояли так гостро на порядку денному.

Насамперед потрібно відзначити, що національна рідна держава виступає для Л.Силенка моральною категорією, яка ототожнюється з батьківською родиною та певними організаційними засобами впливу на своїх підлеглих: «Щоб держава була міцна, їй потрібно мати міцні коріння» [1, 465], тобто культурні, моральні, які складають основу національного духу.

В основі його методології аналізу держави лежить етноцентризм як той принцип, без якого державне утворення не може розглядатися як етноконсолідуюче начало, що передбачає пріоритет державних інтересів у порівнянні з інтересами окремих особистостей.

Увага, яку Л.Силенко приділяє етноцентристському принципу формування державного життя, можна розуміти як абсолютизацію державних форм регулювання у суспільстві, і можливого поправлення прав та свобод особистості, недооцінки парламентських форм політичного життя.

Може скластися враження, що модель держави, яку розробляє дослідник, скасовує усесвітню історичні закономірності поступу держав до забезпечення прав та свобод особистості, демократичних перетворень, що він не звертає уваги на логіку історії розвитку сучасних держав, або етнодержавних утворювань. Насправді це не так, бо його концепція розвитку особистості у лоні своєї національної культури свідчить про інше.

Проблему консолідуючого чинника, яким може виступати національна держава, Л.Силенко розглядає в контексті аналізу свободи особистості та держави. Він розглядає їх як співвідношення частини та цілого: «Якщо національна (державна — Т.Х) воля має високу мораль, твоя особиста воля щаслива [2, 169].

Розуміння свободи людини в Л.Силенка не має самостійного значення, бо вона повністю розчинена в етнічному духу спільноти. Наприклад, автор «Мага Віри» з гордістю згадує про українське походження Роксолани (Насті Лісовської), першої дружини турецького султана, але при цьому він з неповагою ставиться до її власних почуттів та переживань при вимушеному прийнятті ісламу та зраді православ'ю: «Як би вона зрадила Дажбога (Бога батьків своїх) вважалася б зрадницею. Зрадити чуже, щоб визнати чуже, не є зрадою» [1, 820]. Але при цьому опускається, що екзистенціальний зміст її почуттів мав дійсно для неї, як особистості, немале значення, Л.Силенко цього не помічає. Людина вільна по-справжньому не тоді, коли вона сама себе вважає такою, а тоді, коли вона усвідомлює свою причетність до своєї рідної культури, мови, історії. Свобода совісті у засновника РУНВіри не є правом особистості, а має свій прояв тільки у масштабі національної спільноти або держави: «Кожний народ має право вірити в Бога, так, як йому підказує його вільна душа» [1, 927].

Не зовсім можна погодитися з Л.Силенком. Таке розуміння свободи було притаманним етапу становлення національної самосвідомості, але не сучасного її розуміння. Сьогодні це поняття більш розвинене і містить у собі різноманітність сфер свого прояву, воно притаманне сучасним демократичним державам, в яких існує свобода совісті, політичні, демократичні свободи та свобода підприємницької діяльності. Сказане свідчить про те, що Л.Силенко, бажаючи відстояти право свого народу на свою самобутність, шукаючи шляхи збереження, в деякій мірі спрощує зміст деяких політологічних понять. Такий підхід може бути зрозумілим, враховуючи релігійну форму його вчення, яка, на жаль, поглинає та спрощує зміст його соціально-етичної теорії.

У Л.Силенка національна держава виступає як об'єкт етичного аналізу, бо тільки з існуванням суверенної, самостійної України зв'язують своє майбутнє мільйони українців. Особливу увагу дослідник звертає на існування на теренах України різних націй та народностей, з якими корінний народ завжди співіснував. Л.Силенко дає переконливу відповідь, що «ми повинні завжди та всюди справедливо ставитися до чужинців, шанувати їхній шлях, бачачи, що вони, чужинці, й нас шанують такими, якими ми є, а не такими якими б вони хотіли нас собі на користь бачити» [1, 1370].

Без ніякого сумніву в етичній концепції держави Л.Силенка все ж таки закладений елемент демократичності, такий як право меншості на висловлювання своїх думок та відстоювання своїх громадянських прав, але цей аспект недостатньо висвітлений, так що він не дає глибокого уявлення про демократичний та етичний механізм існування держави.

Л.Силенко не обходить боком ще одну проблему — хто може виступати в українській нації головним консолідуючим елементом: державна бюрократія чи духовні лідери з їх наявними моральними перевагами?

На думку українського дослідника, державні чиновники шукають тільки засоби матеріального перетворення дійсності, їх дії, як правило, можуть бути засновані по відношенню до народу на примусу. Для чиновника людська історія — це поліваріантне середовище для пошуку можливого розвитку суспільства і тому його розуміння цілей стає загальнозначимим. Але при цьому, на думку Л.Силенка, будь-яке рішення політика може бути виправдане, якщо його дії спрямовані на користь української нації, її розвиток та майбутнє.

Із основ силенківського вчення логічно випливає, що відтворення української національної держави — це спроба вирішити всі проблеми за допомогою подальшої централізації влади та управління, але, на жаль, він не враховує, що бюрократія в будь-якій країні обмежена своєю безвідповідальністю, корупційністю, інерційністю мислення. Діяльність чиновника знаходить сенс своєї діяльності у отриманні рангів та у владі. Людина має відношення до процесів управління опосередковано, через інститути бюрократії, а не через прямі відношення до нього.

Духовні лідери, як вважає Л.Силенко, вбачають перспективи розвитку нації у спрямованості до морального прогресу. Відношення духовних батьків до минулого зводиться до реконструкції, при якій відкидається поліваріантність історії, яка розуміється як односпрямованою та ідеалізованою. Багатофакторність, що впливає на розвиток суспільства, зведена у Л.Силенка до випадковості історичного процесу, «неправильності» розвитку, завдяки зовнішнього примусу та постійної загрози.

По Л.Силенку, у державі значну роль відіграє національна еліта та її духовні лідери. Сам пророк Л.Силенко, як будь-який пророк, має пряме відношення до зміни ментальності народу та його духовності. Як уявляється, методи та засоби, що використовує духовний лідер, засновані на переконанні та на пошуку й втіленню нових невичерпаних можливостей духовного розвитку української держави та суспільства. Держава, яку пропонує утворити Л.Силенко, зможе нести в собі кризу підконтрольності та влади, якщо не буде зроблений наголос на розвитку самодіяльності людей.

Але при цьому Л.Силенка можна зрозуміти, бо, роблячи особливе наголошення на формуванні урядових та політичних структур, засновник РУНВіри розуміє, що українська нація знаходиться в стані свого пізнього становлення, коли умови формування сучасних демократичних інститутів відходять на пізніший час.

Потрібно заперечити Л.Силенку, що сучасна держава та суспільство стають більш різноманітними та складними, бо постійно шириться кількість людей, що приймають рішення, а це вже говорить про подальшу децентралізацію та розподіл влади між різними прошарками суспільства.

Без ніякого сумніву, потрібно підтримати Л.Силенка в тім, що національна держава дійсно стає духом відродження людської свободи, національної гідності. Л.Силенком розуміється націоналізм як гордість та вболівання за свій народ, за свою вітчизну, за культуру, а зовсім не як розуміння націоналізму як ворожого агресивного ставлення до інших етносів та народів у нас раніше.

Провідник виступає природно та соціально-організую-

чою силою, яка є умовою виживання соціальної спільноти. Але таке розуміння політичного та духовного лідера, (що в нього тотожне), з необхідністю веде до його сакралізації та до можливої побудови держави авторитарного типу, на що Л.Силенко мало звертає уваги. «Треба сьогодні все (особисті, національні справи, справи Божі і не Божі) підпорядкувати справі творення української держави» [1, 362].

Проблема провідника, яку порушує автор «Мага Віри», вирішується ним через месіанський комплекс авторитарного лідера, що зуміє вивести суспільство та його національні політичні інститути з кризи. Поява авторитарного керівника обґрунтована тим, що люди підсвідомо прагнуть до порядку, до сильної влади, що може врятувати суспільство. Слабкість Л.Силенка у тому, що він недостатньо глибоко розуміє, що будь-яка управлінська система тримається тільки на особистих якостях її керівника, бо свobodолюбива особистість українця не може формуватися при авторитарних режимах, так як це приведе, як показує наш негативний досвід, до деперсоналізації та пасивності особистості.

Л.Силенко вважає оптимальний режим існування національної держави — авторитарний, про що свідчить не тільки притча, яку він приводить: «Вівці нарікали, що собака не шанує демократію. Він вживаючи силу ретельно береже овечу отару. Інколи, будучи змучений біганиною гризне ту вівцю, яка порушує єдність отари» [1, 977], але й багато інших думок автора з цього приводу.

Чи не відтворюється засновником РУНВіри філософія «пустаха та стада»? Самовільність отару б згубила, а собака зберігає отару в цілісності. Прагнення овець до волі приводить до осудження неморальних диктаторських замашок собаки.

На думку Л.Силенка, диктат переконливої, озброєної національною ідеєю єдності є набагато цінніше індивідуальної свободи, якою «стадо» не може користуватися, бо свобода приведе його до загибелі. Справа не в демократії або диктаті, а в тому, до яких наслідків вони приводять.

Л.Силенко не усвідомлює зв'язку становлення української нації та державності з гуманістичним та демократичним змістом з сучасними формами державного життя. У цьому проявляється його романтизм. З іншого боку, він глибоко усвідомлює істину, що державність — це основа нації, без держави зникає нація, але не приділяє ніякої уваги пошуку нових форм співіснування держави та особистості. Акцент у своєму аналізі Л.Силенко переносить на необхідність створення самостійної української держави, як головної та пріоритетної теми, але це дає змогу дійти висновку, що проблема сучасної демократичної держави України ще не стоїть у нього на порядку денному і не могла тоді стояти.

Український дослідник з біллу звертає увагу на те, що Візантія перетворила Україну-Русь у свою духовну колонію. Таке становище викликає в українців тільки «принизливі почуття», але в «цьому схована тайна її жахливої багатовікової національної трагедії» [1, 935]. Так як Московська православна церква у підпорядкуванні якої знаходилася Україна, обожнює державу, її авторитет і служить їй, так як «Москва ставить вище справи державного життя, ніж справи християнські — і тому православ'я приносить Москві

користь» [1, 751].

Л.Силенко також висловлює думку по відношенню до християнства як державної ідеології, він пише, що було б можливим, «підпорядкувати християнську релігію державним українським інтересам. Ні, — заперечує він, — треба було б про це думати в 988 році. Сьогодні — пізно» [1, 1305]. Як бачиться, у Л.Силенка християнство виконати функцію державної релігії не в змозі, бо цей шанс для української державності втрачений.

Не буде перебільшенням сказати, що проблема подолання роз'єднання українців розв'язується Л.Силенком на ґрунті глибокого осмислення національної ідеї в контексті пошуків основ для громадянської релігії, котра засновується на гармонізації релігійних та політичних ідей у суспільстві.

Ще епоха французького Просвітництва в обличчі Ж.Ж.Руссо висунула концепцію громадянської релігії, як спробу дати світу нову систему надконфесійних цінностей. На думку Ж.Ж.Руссо, громадянська релігія повинна існувати незалежно від держави і бути основою громадянського суспільства. В Новий час віросповідання християнства не вирішувало проблеми єдності суспільства, тому що держава була зацікавлена в конфесійній однорідності, відстоюючи головний принцип державного права: чия влада, того і віра. Потім Гегель зауважить, що без релігії люди неспроможні бути громадянами держави.

Відмінність громадянської релігії від традиційних релігій в тому, що сакральний елемент у громадянській релігії зведений до мінімуму, та має спрямування не на онтологізацію буття, а на суто взаємовідносини між людьми, що повністю підтверджується релігійною концепцією Л.Силенка.

Усі традиційні релігії виходять з індивідуального спасіння, а громадянська релігія йде від самотужного спасіння нації, громади з їх недостатньо окресленими територіально-культурними характеристиками. Однією з головних ознак громадянської релігії — є відсутність есхатологічного напрямку, як водорозділу між життям небесним та земним життям.

Л.Силенко доводить, що визначившись зі своєю національною приналежністю народу необхідно визначитися і з своєю духовною сутністю.

Л.Силенко осмислює передумови виникнення громадянської релігії, на яку претендує РУНВіра, що зводиться до існування двох суперечливих тенденцій в українському суспільстві — наявності релігійного плюралізму, з одного боку, з іншого — одночасна потреба в спільній системі розуміння світу.

Але у питанні формування громадянської релігії Л.Силенко не розставляє рішуче акценти: яка релігія повинна мати пріоритетне значення, державна церква в центрі якої українська ідея, чи громадянська багатоконфесійна релігія?

Крім усього, потрібно зауважити, що РУНВіра іманентно несе в собі не тільки ідею української держави, але й ідею розвитку громадянського суспільства завдяки толерантності у ставленні до інших релігійних та етнічних культур. Такий підхід сприяє переорієнтації всієї системи суспільної свідомості та етнокультурної специфіки України.

РУНВіра спрямована на формування основ громадянської релігії, що несе у собі національну ідею, завдяки конфесійній однорідності, необхідній для об'єднання української нації.

Література:

1. Силенко Л. Мага Віра. США., ОСДУ, 1979. - 1428 с.
2. Силенко Л. Переоцінка духовних вартостей. - USA, 1988. - 104 с.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Н. В. БУТЕНКО

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИДЕАЛ КАК ВЕЛИЧИНА АБСОЛЮТНАЯ И ОТНОСИТЕЛЬНАЯ

Бутенко Наталья Владимировна — аспирант кафедры политологии исторического факультета Днепротровского государственного университета

Исторический процесс в его политическом срезе представляет собой непрерывную цепь сменяющих друг друга идеологических схем построения оптимального общественного устройства. В рамках этих схем и функционируют политические идеалы. На каждом конкретном историческом этапе развития доминируют лишь некоторые из них, представляющие собой наиболее адекватный и приемлемый ответ на насущный вопрос эпохи. Когда же проблема общественно-политической модели развития исчерпывает себя в пределах принятой ценностной системы, возникает необходимость смены идеологии, а значит тех основных идеальных величин, которые уже выполнили свою конкретно-историческую функцию. Политическая эволюция, таким образом, строится путем вытеснения одних идеальных концепций объяснения действительности другими. Это одна сторона вопроса.

С другой стороны, несмотря на временную замкнутость и цикличность, процессу общественного развития свойственна некоторая прямолинейность, четко обозначенный вектор движения. Этот вектор обусловлен определенным стержнем, движущей силой, целью, находящейся за пределами самого процесса развития. Русский философ, исследователь данной проблемы П.И. Новгородцев в своем труде «Об общественном идеале» обозначил эту движущую силу как «абсолютный идеал».

Задача данной статьи — показать, как соотносятся между собой понятия относительный (т.е. временный, конкретно-исторический) идеал и идеал абсолютный, являются ли они различными политико-философскими величинами, или же это две грани одного и того же явления в истории развития политических идеологий.

Для начала рассмотрим, каковы специфические характеристики относительных и абсолютных политических ценностей в свете их влияния на общественный прогресс. В самом начале своей книги П.И. Новгородцев утверждает, что любой идеал по своей природе — динамичен, изменчив, непостоянен. Именно непостоянство делает его относительным. В свою очередь, неустойчивость и быстрая изменчивость общественно-политических предпочтений человека как раз и обуславливает постоянные трансформации идеологических картин обустройства мира. В той степени, в какой политический идеал является продуктом человеческого разума, находит в нем позитивный отклик, в такой степени он неизбежно подвергается критической оценке со стороны того же разума, а значит, дает стимул,

для поиска новых, более оптимальных решений общественных задач. В этом ракурсе относительность идеала можно считать одной из движущих сил прогресса человечества.

Таким образом, внутренней причиной относительности идеала является перманентно присущая человеческому разуму способность подвергать критическому осмыслению выведенные ранее схемы и умозаключения. Однако, в силу того, что общественно-политический идеал — величина, характеризующая скорее народы и государства, чем отдельные личности, «качество» политических идей и исторических целей во многом зависит от культурного, духовного уровня общества. Чем самодостаточней цивилизация, чем выше уровень ее духовной организации и моральной продуктивности, тем эффективней политические средства, которыми она пользуется для устранения возникающих в ходе развития общественных противоречий. Напротив, недостаточно самостоятельные в экономическом, культурном, национальном отношении государства склонны искать уже готовые образцы для своего дальнейшего развития. Исследователь А. Панарин справедливо отмечает по этому поводу: «Народ, лишенный внутренней инициативы, быстро вырождается в люмпенов мировой цивилизации, ждущих подачек со стороны... Как отдельному человеку, так и целому народу нельзя овладеть наследием, не произведя творческой его интерпретации, не подтвердив право на него подвигом собственного созидания. Основной вопрос современной реформы не в том, станет ли Россия «вторым Западом» либо его частью. Основной вопрос в том, обогатит ли она мировую цивилизацию самобытным историческим творчеством или станет «неудачником истории», вечно ждущим подачек и примеряющим чужие образцы» [3]. Таким образом, культурный и творческий потенциал народа, его способность и готовность к саморазвитию и совершенствованию в огромной степени определяют эволюцию относительных политических идеалов.

Существуют и внешние причины генезиса ценностных ориентиров. Как уже отмечалось, большинству на первый взгляд универсальных идеологических открытий история всегда находила альтернативу, которая в последствии занимала место предыдущей ценностной картины. Новгородцев в своем труде приводит цитату А.И. Герцена, показывая, что подобная замена не просто неизбежна, а крайне необходима: «Социализм разовьется во всех фазах своих до крайних последствий, до нелепостей. Тогда снова

вырвется из титанической груди революционного меньшинства крик отрицания, и снова начнется смертная борьба, в которой социализм займет место нынешнего консерватизма и будет побежден грядущей, неизвестной нам революцией...» [2, 39]. Именно от нелепостей доведенного до крайностей общественно-политического идеала предостерегал выдающийся русский мыслитель, и, как подтвердила история на примере тоталитарного прошлого нашего государства, Герцен оказался блестящим пророком. Более семи десятков лет господства идеалов социализма нарушили закономерный механизм эволюции общественно-политических парадигм. Как результат, современная история постсоветских государств изобилует сложностями и парадоксами. Именно об одном из таких парадоксов пишет Б. Капустин, характеризуя современную «антитоталитарную революцию» в России: «...явление, по масштабам своего исторического значения сопоставимое разве что с Великой Французской революцией, сопровождалось удивительным интеллектуальным убожеством, отсутствием хоть сколько-нибудь оригинальных и политически эффективных идей» [1, 11].

Как показывает политическая эволюция, ценность относительных идеалов не ограничивается только их современной трансформацией и уходом с исторической арены. Основное предназначение детерминированных временными рамками идеалов заключено в их адекватности конкретной эпохе. Только когда общество находит ориентир в кругу возникших проблем и вопросов о путях дальнейшего развития, можно говорить о соответствующем политическом идеале. Чем более ограниченным и краткосрочным видится какая-либо ценностная схема построения нового общественно-политического устройства, тем больше у нее шансов решить предназначенную ей локально-историческую задачу. Довольно точно данную мысль высказал П. Новгородцев в вышеупомянутой монографии: «И парламентаризм, и референдум, и социальные реформы, и социальное воспитание с точки зрения условной и практической оправдали себя. Но опыт их применения показал, что каждое из этих средств имеет значение лишь относительно, что в действительности оно сочетается с неизбежными затруднениями и недостатками. Потерпели крушение не временные политические средства, а утопические надежды найти безусловную форму общественного устройства» [2, 33].

Продолжая разговор о специфике относительного измерения политического идеала, необходимо затронуть такой немаловажный момент как условия для его возникновения и формирования. И если, как будет показано далее, абсолютный идеал преимущественно апеллирует к развитию моральных качеств в общественном сознании и политике, т.е., условиями его формирования можно считать внутренние, психологические процессы в человеческом сознании, то, относительные, идеальные концепции — продукт эмпирический, связанный с политической активностью как отдельных индивидов, так и целых наций в рамках государств. Противоречия, возникающие в результате этой активности, становятся импульсами для поиска новой идеологической установки. Как отмечает Б. Капустин, «в обществе может возникнуть конфликт, неподдающийся решению и регулированию при сохранении его участниками прежних своих социально-культурных опре-

делений. «Конструктивизм» потребный в таком случае обществу новой идеи заключается «лишь» в том, чтобы помочь сторонам конфликта найти те новые определения для себя, увидеть возможность тех новых измерений своего бытия, благодаря которым они смогли бы «процессировать» и институализировать конфликт, с тем, чтобы добиться безопасности и реализации своих интересов» [1, 1]. Именно кризис российского царизма и беспомощность либералов помогли в свое время большевикам заполнить идеологический вакуум, создав «благоприятные» условия для внедрения в сознание масс социалистического идеала для построения общества нового типа.

Не следует, однако, делать вывод, что достаточно лишь определенного «набора» конкретных политических условий, чтобы сформировать необходимую идейную доминанту. Одна и та же идеология наполняется различными смыслами в различные общественные эпохи. Сами условия никогда не могут быть сопоставимы в силу своей исторической индивидуальности. А потому, попытка «подогнать» их под определенную идеологическую конструкцию чаще всего чревата совершенно противоположными результатами. Б. Капустин приводит следующий пример: «...ту же ошибку с бюрократией на сей раз — коммунистической, совершили в своё время марксистские революционеры, понадеявшись на превращение политических функций государства в «простые административные»; в ходе успешного развития государства рабочих и крестьян, вернее, такое превращение как раз и произошло, но оно и явилось конкретным способом реализации частного интереса бюрократии, и ее господства в условиях отечественного тоталитаризма. Такие упования на методы перекройки социальной ткани и силы, якобы готовые этим заняться, есть то, что ... было названо прожекторством. Результатом практического воплощения его стало... не просто сращивание мафии с коррумпированным чиновничеством, а именно «строительство параллельного, преступного государства» [1, 3].

Одной из проблем, связанных со сменой относительных ценностных парадигм, является их мнимая универсальность. Практически каждый временной идеал претендует на всеобъемлемость и функциональную завершенность с точки зрения его способности исчерпывающе и эффективно отвечать на вызовы истории. А ведь именно историческая обусловленность и составляет смысловую основу существования относительных идеалов. Помимо разрешения назревших общественных конфликтов замкнутый в узкие рамки эпохи политический идеал призван все же, оставлять свой след в истории, обогащая все то, что мы называем духовным опытом человечества. К сожалению, история большинства государств дает красноречивые примеры «шатания из крайности в крайность», когда одни ценности и идеи безоговорочно отбрасываются под натиском новых веяний. Такой подход полностью отрицает рациональное и позитивное зерно, которое, безусловно, присутствует в каждой идеологии. Любой последующий идеал для своего совершенствования, обязательно должен учитывать опыт предыдущих идеологий. Об этой проблеме в нынешнем столетии высказался Петер Сингер: «XX век увидел... коллапс социалистического идеала, который воплощали множеством способов, это было наиболее величественно и наиболее ошутимо в политичес-

кой философии предыдущего столетия. Очевидный и катастрофический провал коммунистической формы социализма привел к неоспоримому триумфу капитализма; это, в свою очередь, привело, в условиях отсутствия сильной альтернативы, к доминированию экономики во всех других аспектах жизни. Это угрожает распадом общины и разрушением хрупких экологических систем нашей планеты. Триумф рынка это также триумф приоритета собственных интересов и заброшенность общности со своими соотечественниками. Нам необходимо развивать новый политический и социальный идеал, который может служить альтернативой эгоизму и политическому цинизму» [8]. Сингер предостерегает как от радикального отрицания базовых ценностей социализма, так и от слепого следования, более современным парадигмам общественного развития.

В бесконечно длинной цепи сменяющих друг друга относительных общественно-политических идеалов можно найти нечто, что объединяет их всех, это пронизывает всю политическую историю определенным неизменным смыслом. Этот смысл и заключается в бесконечном стремлении к абсолютному идеалу. Конечная цель большинства политических идеологий заключена в стремлении, достигнуть «золотого века» — условного идеала, который в принципе является недостижимым. П. Новгородцев пишет: «В политике нельзя достигнуть совершенства, нельзя избавиться от затруднений. На место старых несовершенств вырастают новые; в будущем, как и в прошлом, предстоят те же искания и усилия. Не видно впереди ясного горизонта: перед нашим взором открывается лишь безбрежный океан» [2, 32].

В целом, можно говорить о том, что абсолютный идеал — величина больше философская, чем политологическая. И связана она с политическим опытом человечества опосредовано, через цепь относительных ценностей установок. Существование абсолютной цели обуславливает само понятие эволюции человечества. Эта цель указывает направление и обеспечивает строгую направленность идеологических инноваций. Как правило, абсолютный идеал немногочислен в своих формах и связан, как уже отмечалось, с абстрактными философско-политическими понятиями, такими, как свобода, добро, справедливость, индивидуализм и т.д.

От выбора той или иной абсолютной ценности зависит путь, по которому будет развиваться общество, а также тот инструментарий (имеются в виду политические идеологии), который будет обеспечивать приближение к абсолютному идеалу. Для западного общества таким идейным маяком явилось понятие свободы. Как отмечает канадский исследователь либерализма Г. Мэдисон, «в действительности, история Запада, в основе своей, есть не что иное, как история развития идеи свободы. С самого начала идея свободы совпала с самой идеей цивилизации» [7, 1].

Важным моментом в стремлении к абстрактной цели является ее недостижимость. Конечность абсолютных ценностей означала бы конец развития цивилизации. Поэтому, с точки зрения общественного прогресса, абсолютный идеал целесообразнее рассматривать как бесконечную задачу или «вечное требование». Отсутствие определенных временных рамок зачастую порождает проблему целевой

идентификации идей развития общества. В частности, относительные по своей значимости политические ценности воспринимаются как абсолютные и, в силу этого, не выполняют своей конкретно-исторической задачи. По мнению П. Новгородцева, «значительность и глубина пережитых в XIX веке испытаний заключается ... в том, что здесь потерпели крушение не столько отдельные политические средства, сколько те конечные цели, которые связывались с ними» [2, 33].

Рассмотрев, таким образом, ключевые характеристики относительных и абсолютных политических идеалов, можно заключить, что, с одной стороны, это различные политико-философские понятия. Если относительным парадигмам присуща динамичность, изменчивость, подверженность критическому переосмыслению, зависимость от уровня творческой самостоятельности общества, а также эмпирическая детерминированность и историческая обусловленность, то базовыми характеристиками абсолютного идеала являются недостижимость, историческая заурядность, функциональная абстрактность и целеполагающая предназначенность. В этом ракурсе можно говорить о двух смыслах термина «политический идеал».

Относительные и абсолютные политические идеалы можно рассматривать в совершенно другом срезе, как две взаимосвязанных составляющих одного процесса эволюционного развития человечества. В таком случае уместно обозначать их как идеалы-средства и идеалы-цели. Процесс движения к идеалу-цели или абсолютному идеалу всегда сопряжен с поиском и реализацией множества различных идеалов-средств. Российский исследователь В. Радаев в статье «Об истоках и характере консервативного сдвига в российской идеологии» наглядно продемонстрировал соотношение между качественными характеристиками понятия «политический идеал»: «Общественный идеал Справедливости и Добра расщепляется, на наш взгляд, в трех базовых ценностях: Свободы, Равенства и Единства (последнее может появляться под именами Товарищество или Братство, Кооперация или Солидарность, Сопричастность или Соборность). Это непростое семейство образует идеалы-цели в противовес идеалам-средствам. Или способам идеального устройства и самоопределения личности. Средства же эти видятся в формах государственности и коллективности, национальной и религиозной идентификации, способах распределения благ и утверждения социального порядка» [4, 3]. Движение к идеалу-цели, следовательно, предполагает наличие множества разнообразных идеалов-средств, причем, чем больше выбор альтернативных теорий, тем большая вероятность приблизиться к желаемой цели или достичь намеченных конкретных политических результатов. Сам по себе относительный идеал общественного развития является таковым только в свете присутствия абсолютного идеала-цели, иначе первый не имеет исторического права служить идеалом в процессе генезиса политических идеологий. Как справедливо отмечает А. Тойнби, «парадоксальным, но глубоко истинным и важнейшим принципом жизни является то, что для того, чтобы достигнуть какой-то определенной цели, следует стремиться не к самой этой цели, но к чему-то еще более возвышенному, находящемуся за пределами данной цели» [5, 515].

В принципе, весь смысл общественной истории сво-

дится к поиску нужного ключа к абсолютной цели, то есть поиску оптимального идеала-средства, которое способен осмыслить и принять тот или иной народ, или нация в ходе своей общественно-политической эволюции. Украина, как и большинство постсоветских государств, в настоящее время находится в состоянии подобного поиска. Предлагаются самые разнообразные концепции определения таких средств. Одну из них представил украинский исследователь И. Цехмистро. Исходя из того, что ценность, по мнению Цехмистро, это «интериоризированная (то есть перенесенная в сознание и осознанная) схема определенной успешной практики», то и относительный идеал дальнейшего развития автор усматривает в прагматизме, доказавшем свою состоятельность в ходе украинской истории [6]. В целом, достаточно распространенной на сегодняшний день точкой зрения является та, согласно которой естественно сложившиеся политические, экономические, культурные условия должны служить отправной точкой для формирования в обществе определенной концептуальной схемы дальнейшего развития. Само направление развития не меняется, поскольку детерминировано существованием определенного набора абсолютных ценностных парадигм, появившихся практически одновременно с возникновением человеческой цивилизации. А посему, крайне необходимо в первую очередь адекватно оценить специфику конкретных исторических условий, ведь, как подчеркивает А. Панарин, «Демократию как систему, признающую волю избирателя последней инстанцией и осно-

вой власти, можно отстоять только с позиций незнания высшей воли, будь то воля Бога или воля («законы») всемирной истории. Незнание высших смыслов и скрытых суцностей заставляет уважать эмпирический опыт» [3].

Подытоживая все вышеизложенные тезисы, необходимо отметить, что как любая практика всегда намного разнообразнее и сложнее теории, так и феномен общественно-политических идеалов невозможно полностью заключить в узкие рамки всевозможных классификаций и характеристик. Сложность и многогранность данного явления в системе политического знания подтверждается еще и тем фактом, что в определенные периоды исторического развития абсолютный идеал может выступать и в качестве конечной цели построения нового общества, и в качестве насущного средства или инструментария достижения этой цели. Основным ориентиром в генезисе политических парадигм и идей были и остаются потребности и интересы, как отдельных индивидов, так и общества в целом. В системе иерархии этих потребностей абсолютный политический идеал предполагал ответ на вопрос «Что именно?», относительный же призван был ответить на вопрос «Как именно?». Относительные ценностные концепции помогают понять каждую конкретную эпоху и то, насколько эффективно решались противоречия процесса политической эволюции человечества. Абсолютный идеал лишь показывает, что цепь сменяющих друг друга противоречий бесконечна, а значит, предполагает постоянное развитие и совершенствование политических теорий.

Литература:

1. Капустин Б. Либеральная идея и Россия (Пролегомены к концепции современного российского либерализма) // <http://www.russ.ru/antolog/inoe/kapust.htm>
2. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. - М., 1991
3. Панарин А. К реконструкции «Второго мира» - 1995 // <http://www.russ.ru/antolog/inoe/panar.htm>
4. Радаев В. Об истоках и характере консервативного сдвига в российской идеологии - 1995 // <http://www.russ.ru/antolog/inoe/radaev.htm>
5. Тойнби А. Постижение истории. - М., 1991
6. Цехмистро И. Идеология для украинца? — Украинский прагматизм!// День. - 2000. - 28 апреля
7. Madison G.B. The logic of liberty/ - New York, 1986
8. Singer P.// The Australian Magazine, March 9, 1996

А. В. СВИСТУН

ПРОБЛЕМА ОТМЕНЫ СМЕРТНОЙ КАЗНИ В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ С СОВЕТОМ ЕВРОПЫ

Свистун Алексей Витальевич — аспирант кафедры политологии Днепрпетровского государственного университета

На всём протяжении существования человеческой цивилизации смертная казнь представляла проблему для общества и государства, с той лишь разницей, что её острота варьировала от определенных исторических условий. В последние годы уходящего тысячелетия проблема отмены смертной казни встала перед многими государствами, тесно сотрудничающими в рамках Совета Европы. Насущная необходимость её решения возникла и перед законодателями украинского государства, модернизирующими своё законодательство в соответствии с об-

щеевропейскими нормами. При рассмотрении проблемы смертной казни необходимо, прежде всего, уяснить, что это не столько правовая проблема, сколько гуманитарная, поскольку касается основного права человека — права на жизнь, что нашло своё закрепление во Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в декабре 1948 года.

Вопрос отмены смертной казни чрезвычайно сложен, поскольку он охватывает такой широкий спектр морально-нравственных, правовых, этических, религиозных и

прочих аспектов, что для его всестороннего рассмотрения понадобилось бы объемное фундаментальное исследование. В данной статье автор попытался взглянуть на эту проблему через призму взаимоотношений Украины с Советом Европы, уделяя основное внимание правовому аспекту проблемы.

В соответствии с исправленным Уголовным кодексом Украины, принятым в декабре 1997 года, исключительная мера наказания — смертная казнь, полагается по пяти статьям: посягательство на жизнь государственного деятеля (Президента, председателя и заместителя председателя ВС, депутата, премьер-министра, члена правительства, председателя или судьи Верховного, или Конституционного суда, Генпрокурора), совершенное в связи с их государственной деятельностью (ст. 58); посягательство на жизнь представителя иностранного государства, совершенное с целью вызвать международные осложнения (ст. 59); диверсия (совершение с целью ослабления государства взрывов, поджогов и иных действий, направленных на массовое уничтожение людей и повреждение объектов имеющих важное народнохозяйственное или военное значение), если она повлекла за собой тяжкие последствия (ст. 60); умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах (ст. 93); посягательство на жизнь судьи, работника правоохранительного органа или его близких родственников в связи с исполнением ими служебного долга, а также члена формирования по охране общественного порядка (ст. 190¹).

Подавляющее большинство приговорённых к высшей мере наказания, составляют лица, совершившие умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах. С 1991 по 1995 от имени государства года к смертной казни было осуждено 666 человек, из которых было казнено 451. (По данным доклада Украины Комитету ООН против пыток.) В 1996 году было казнено ещё 169 человек. Эти данные подтвердил министр внутренних дел Ю. Кравченко. По количеству ежегодно выносимых смертных приговоров Украина прочно занимает 5-6 место в мире и первое в Европе.

После введения моратория на смертную казнь в марте 1997 года смертные приговоры не приводились в исполнение, но суды продолжали их выносить, поскольку не были внесены соответствующие изменения в Уголовный Кодекс и в действующее законодательство. В 1997 году к высшей мере наказания было приговорено 145 человек, а в 1998 году -162. Поэтому нет ничего удивительного в том, что данный вопрос стал серьёзным препятствием на пути взаимоотношений Украины с Советом Европы.

С самого начала укрепления связей Украины с Советом Европы в адрес государственных органов Украины стало приходиться большое количество писем от членов неправительственной организации «Международная амнистия» с требованием отмены смертной казни. А после принятия Украины 9 ноября 1995 в Совет Европы вопрос отмены смертной казни стал одним из ключевых во взаимоотношениях Украины и СЕ, поскольку среди других обязательств наше государство подписалось и под обязательством не применять смертную казнь в мирное время. Но исполнение смертных приговоров в Украине продолжалось. За период с 9 ноября 1996 года по 11 апреля 1997 года, по официальным данным наблюдателей Совета Ев-

ропы, было казнено 212 человек, то есть больше, чем в предыдущие годы.

Хроника событий, предшествующих отмене высшей мере наказания представляется такой: в апреле 1996 года народный депутат Украины Василий Костецкий, подал в парламент законопроект о внесении изменений в Уголовный кодекс, который предусматривал замену смертной казни на пожизненное заключение. В то же время Президент Л. Кучма, выступая перед Парламентской Ассамблеей Совета Европы (ПАСЕ) 23 апреля 1996 года, подчеркнул, что Украина помнит взятые на себя обязательства и будет стремиться исполнить их как можно скорее. Для объективного рассмотрения требований и рекомендаций Совета Европы 21 августа 1996 г. Президент Украины издал указ о создании комитета по вопросам смертной казни. В состав этого комитета вошли 15 членов: высокие должностные лица правительства, Верховного Суда, Генеральной прокуратуры, члены правозащитных организаций и несколько независимых экспертов. Положение в ходе разрешения проблемы осложнялось тем, что смертная казнь в Украине предусмотрена законом и для её отмены или даже для официального введения моратория на её исполнение недостаточно желания любого, пусть даже самого высокопоставленного руководителя — необходимым образом выраженная воля законодателя, то есть Верховного Совета. Парламентская Ассамблея Совета Европы резолюцией № 1112 от 29 января 1997 года осудила наше государство за нарушение взятых на себя обязательств и выдвинула требование немедленного прекращения исполнения смертных приговоров. Когда Украина вступала в Совет Европы, наши государственные деятели, прекрасно зная о требованиях этой уважаемой международной организации по вопросам соблюдения прав человека (в том числе, и о требовании отмены смертной казни), решили «подумать об этом завтра». Наступило завтра, а с ним и возмущение ПАСЕ возросшим количеством исполненных смертных приговоров и их засекреченностью даже для близких родственников расстрелянных.

В начале 1997 г. Кабинет министров подал собственный законопроект, в котором предложено заменить смертные приговоры альтернативным пожизненным заключением и ввести мораторий на исполнение тех смертных приговоров, которые ещё не приведены в исполнение. 18 апреля 1997 года Верховный Совет рассмотрел сразу оба законопроекта — Василия Костицкого и правительственный. Больше количество голосов набрал документ КМ, однако, он был возвращён правительству на доработку. Тем не менее, мораторий на исполнение смертных приговоров был введён. Дальнейшая судьба вопроса отмены смертной в казни и замены её на пожизненное заключение представляется крайне запутанной. По мнению депутатов Верховной Рады, решение этого вопроса зависело от Кабинета Министров. По мнению же представителей правительства, именно парламент затягивает принятие столь важного решения.

Тем временем, Совет Европы начинает выражать всё большую обеспокоенность отсутствием в Украине законодательной базы отмены смертной казни де-юре, поскольку де-факто она не исполнялась после введения моратория. 5-7 ноября 1997 года в Украине побывала представи-

тельная комиссия Совета Европы во главе с членом комитета по правам человека Ф. Волвелд, которая осталась очень недовольна результатами продвижения в Украине реформ, а в особенности отсутствием какого-либо прогресса в вопросе отмены смертной казни. Поэтому комиссией было вынесено предложение на январской 1998 года сессии Совета Европы лишить полномочий Постоянную делегацию Верховного Совета в этой организации, однако большинством голосов это предложение было отклонено.

Дискуссия была по этому вопросу очень острой, в значительном количестве выступлений звучали упреки за промедление с окончательным исполнением обязательств Украины перед Советом Европы. С разъяснениями ситуации, которая сложилась в Украине, и позиции нашего государства относительно введения моратория на Ассамблеи выступили В. Яворивский, Б. Олійник и А. Рахаиский. Им удалось привести убедительные доказательства того, почему вопрос введения моратория на исполнение смертных приговоров так сложно решается в украинском обществе. В результате 14 из 17 представителей национальных парламентских делегаций, которые приняли участие в обсуждении, высказались за целесообразность признания полномочий делегации Верховного Совета. Но в принятой резолюции Украину обязали немедленно принять мораторий де-юре, а также ратифицировать Протокол №6, предусматривающий отмену смертной казни в мирное время, без каких-либо оговорок.

Первые попытки конституционно-судебного преследования исключительной меры наказания в Украине были предприняты еще в декабре 1997 года, когда группы народных депутатов в течение одного месяца дважды обращались в Конституционный Суд Украины (КСУ) с просьбой рассмотреть вопрос о конституционности положений Уголовного кодекса Украины, предусматривавших возможность применения смертной казни. Впрочем, орган конституционной юрисдикции отказался рассматривать представления народных депутатов, мотивировав это тем, что форма депутатских представлений не соответствовала законодательным требованиям.

Очередное «покушение» на смертную казнь народные депутаты предприняли уже в феврале 1998 года, когда конституционное представление в КСУ направила еще одна группа народных депутатов. Данное представление, судя по всему, оказалось более аргументированным, и в нем были учтены все недостатки, допущенные ранее. Во всяком случае, Конституционный Суд принял его к рассмотрению, но какого-либо определённого ответа так и не дал.

А поскольку никаких существенных изменений не произошло, на следующей сессии ПАСЕ в июне 1998 года делегации Верховного Совета вновь была подвергнута жёсткой критике. В докладе, с которым 1 июня ознакомили депутатов ПАСЕ представители Комитета по контролю за соблюдением странами — членами СЕ взяты на себя обязательств Т. Келам и Х. Северинсен, говорится об отсутствии заметного прогресса в выполнении этих обязательств. Выводы экспертов повторяют резолюцию ПАСЕ по Украине, принятую в январе, с небольшой разницей: ранее ПАСЕ выражала озабоченность медленным выполнением республикой своих обещаний и предоставляла Украине срок до 21 июня, теперь же г-да Келам и Северин-

сен уже просто рекомендовали ПАСЕ принять меры по отзыву полномочий у украинских представителей. Представители Украины, аккредитованные в ПАСЕ, буквально «выклянчили» отсрочку приговора для своего государства до 1 января 1999 года. «Выклянчили», не будучи уверенными в том, что этот год внесет кардинальные изменения в решение вопроса.

На январской сессии 1999 года нашу страну продолжали стыдить и пугать, но наши парламентарии умело парировали все выпады и Украина продолжала оставаться членом Совета Европы. Тучи начали сгущаться в период июньской сессии 1999 года, когда уже большинство представителей национальных парламентов в Совете Европы высказалось за приостановку полномочий украинской делегации, о чём недвусмысленно было указано в резолюции №1194. Но наша страна, находясь очевидно под счастливой звездой, вновь отделалась лёгким испугом, поскольку опять не последовало жёстких санкций. В то же время необходимо отдать должное и нашей делегации парламентариев, которые смогли успешно в течение почти двух лет убеждать ПАСЕ в необходимости отсрочки для своей страны.

На осенней же сессии Украине дали окончательно понять, что терпение уже лопнуло и в повестку дня январской сессии 2000 года был внесён вопрос о приостановке полномочий украинской парламентской делегации. В случае, если Украина до этих пор не докажет убедительное наличие определенных сдвигов в выполнении взятых на себя обязательств, полномочия украинской делегации в ПАСЕ будут приостановлены, а Украину мировое сообщество автоматически признает страной с недостаточным уровнем демократии. Следующим шагом может стать исключение Украины из старейшей европейской организации.

Кроме того, в своей резолюции по поводу Украины, Совет Европы отметил, что если к январю в Украине не будут зафиксированы существенные изменения, то ПАСЕ рекомендует комитету министров Совета Европы передать текст резолюции, с указанием невыполненных Украиной обязательств, также в Европарламент, Еврокомиссию, ОБСЕ, ЕБРР, Мировой банк, МВФ и другие уважаемые мировые институты для того, чтобы они учитывали это в планировании сотрудничества с Украиной.

Как справедливо отмечает представитель «Української правничої фундації», юрист Галина Фриланд, если Украину выдворят из Совета Европы — это будет большая трагедия, ведь это будет означать полную изоляцию страны от всего прогрессивного и демократического. По ее словам, отсрочка до января — это последний шанс Украины реабилитироваться в глазах мирового сообщества, которое в последнее время смотрит на Украину без особого оптимизма и доверия.

Одновременно Г.Фриланд подчеркнула, что Украина имела шанс и возможности выполнить взятые на себя обязательства, однако власти их не использовали. «Целая серия юридических обязательств просто проигнорирована. Некоторые законы Верховный Совет даже еще не видел, поэтому претензии Совета Европы справедливы», — говорит Г.Фриланд, добавив, что украинские власти должны приложить невероятные усилия, чтобы реабилитироваться в глазах мирового сообщества.

Украинские власти нашли в себе силы приложить такие усилия и ситуация стала развиваться со стремительной скоростью, но было бы ошибкой думать, что украинские политики испугались санкций Совета Европы, совсем нет, просто было выиграно драгоценное время, необходимое на проведение выборов в Верховный Совет, и особенно президентских выборов. Эксперты отмечают рост преступности и, следовательно, рост количества убийств, в том числе и заказных. Результаты многочисленных социологических опросов показывают, что общественное мнение остаётся неизменным, 70-80% опрошенных выступают против отмены смертной казни. Но народ у нас в стране как всегда никто не спрашивает.

30 декабря 1999 года стало эпохальной датой для исключительной меры наказания. Именно в этот день Конституционный Суд Украины огласил решение, которым объявил о недопустимости применения на Украине смертной казни как исключительной меры наказания. Как сообщил судья-докладчик КС Петр Мартыненко, решение суда обосновано тем, что смертная казнь была внесена в Уголовный кодекс в 1961 году, но в комментарии к кодексу отмечалось: «Смертная казнь предусмотрена временно, до ее отмены». Конституционный суд Украины определил, что высшая мера наказания не соответствует Конституции государства. По словам заместителя директора Госдепартамента по исполнению наказаний Александра Пташинского, сейчас в камерах «смертников» на Украине содержится 419 осужденных. В тоже время большинство депутатов Верховной Рады намеревалось заблокировать решение Конституционного суда до внесения в Уголовный кодекс наказания в виде пожизненного заключения.

В повестку дня февральской сессии Верховной Рады 2000 года были включены вопросы введения пожизненного заключения, и отмены смертной казни. Обсуждение законопроекта «О внесении изменений в Уголовный, Уголовно-процессуальный и Исправительно-трудовой кодексы Украины» проходило весьма бурно. Несмотря на решение Конституционного Суда об отмене смертной казни в Украине, представители многих фракций и групп высказывались против законодательного утверждения этого судебного решения. После продолжительных дебатов 23 февраля было принято соответствующее постановление (229 голосов против 15) об отмене смертной казни и о ратификации Протокола №6, который предусматривает отмену смертной казни в мирное время. Названные ранее кодексы парламентарии дополнили новым видом наказаний — пожизненным лишением свободы за особо тяжкие преступления. Предусмотрено, что осуждённые, к такому виду наказаний будут отбывать его со строгим режимом тюремного заключения, а лица, которым пожизненное заключение заменено лишением свободы на определённый срок в порядке помилования или амнистии, — в исправительно-трудовых колониях особого режима (мужчины) и сурового режима (женщины).

22 марта 2000 года Указом Президента Украины Леонида Кучмы смертная казнь отменена в Уголовном, Уголовно-процессуальном и Исправительном кодексах республики и заменена пожизненным заключением. Документ вступил в силу в Украине с 1 мая 2000 г. Министр иностранных дел Б. Тарасюк передал документы о ратификации Протоколу № 6 Генеральному секретарю Совета Ев-

ропы В. Швиммеру.

Подводя краткий итог вышесказанному, автор пытается понять: на каком основании Совет Европы требует от Украины в ультимативном порядке принять решение, касающееся чисто внутреннего дела нашей страны? На первый взгляд, ответ очевиден: этого требует устав СЕ, согласно которому членами Совета могут быть только страны, где отменена смертная казнь и соблюдаются права человека. И Украину принимали туда с условием, что она в ближайшее время «подгонит» ситуацию в соответствии с уставом. Вроде бы все правильно. В международной организации защиты свободы слова «Репортеры без границ», имеющей совещательный голос в Совете Европы, согласились: в Украине есть нарушения международных юридических норм. Но, увы, отнюдь не больше, чем в России или Турции. Между тем ни туркам, ни русским никто не указывает на дверь.

Во-первых, членом СЕ уже давно является Турция. Западные масс-медиа наперебой кричат о нарушении там прав человека. Более того, в этой стране посягают даже на свободу слова: журналисты в тюрьмах — какая уж тут демократия. Однако почему-то ПАСЕ не требует от Турции наведения порядка, а закрывает на происходящее глаза. Во-вторых, Россия была принята в СЕ в разгар чеченской войны, когда на ее территории текли реки крови, царил хаос и насилие. О каких правах человека, о какой демократии могла идти речь! Совет Европы, тем не менее, умудрился этого «не заметить».

Как это объяснить? А очень просто. Когда в дело вступают политические интересы, все остальные приносятся им в жертву. Турция для Запада — это форпост в исламском мире, агрессивности которого так боятся в Европе. И ради того, чтобы агрессивные исламисты не вышли на рубежи европейских стран, Запад готов закрывать глаза на все, происходящее в Турции, в обмен на ее лояльность. Совет Европы в данном случае выступает как инструмент, посредством которого осуществляется эта политика. То же можно сказать и в отношении России. Накануне ее принятия среди западных политиков развернулась бурная дискуссия. Победили сторонники такой точки зрения: лучше проигнорировать некоторые «недостатки» в России, принять ее в СЕ и таким образом хоть как-то контролировать ситуацию в ней, чем отказать и подтолкнуть к самоизоляции, что было бы очень опасно для Запада.

«Украина — самый удачный из возможных козлов отпущения, — грустно пошутил один из экспертов организации «Репортеры без границ». — Ее никто не боится, и на ее примере хорошо пугать остальных: не шутите со взятыми на себя обязательствами — помните, что случилось с Украиной».

В подобном ключе высказалась и сотрудница Совета Европы, пожелавшая высказываться официально. «Вас пока что пугают, чтобы подстегнуть реформы. По большому счету, ситуация с Украиной отражает внутренний кризис беспомощности Совета Европы, который по-настоящему мало что может изменить в мире, но хочет «показать зубы».

И еще один важный нюанс: почему в СЕ приняли Украину, хотя было очевидно, что реально она до уровня СЕ, как и любая постсоветская страна, не дотягивает — посмотрим правде в глаза. Очевидно, главную роль здесь

также сыграли политические интересы. Украина, как уже неоднократно заявлялось различными политиками, в силу своего геополитического положения играет ключевую роль в новой архитектуре европейской безопасности. В случае возрождения «холодной войны» между Западом и Россией Украина может стать таким же форпостом Запада по отношению к РФ, как Турция — к исламским государствам.

Если рассматривать ситуацию в этом ракурсе, то логично предположить, что угрозы изгнать Украину из СЕ в случае не отмены ею смертной казни — не более чем блеф. Цель его также понятна: пустить пробный шар для проверки Украины на управляемость. Если Киев поддастся этому давлению и пойдет на уступки, значит, смело можно продвигаться дальше. Если нет, нужно искать другие способы влияния. Ибо, если Украину приняли в СЕ по политическим соображениям, то сегодня главным для Запада является налаживание механизма управления ею через Совет Европы. Исключение же ее из рядов СЕ явно не выгодно Западу, поскольку косвенно подталкивает Украину к дрейфу в сторону Кремля.

Официально Украина «просто» попала под плановую проверку, так объясняет пресс-служба СЕ. Неофициально сотрудники Совета Европы «не для прессы» признают: впервые, за всю историю международной организации к какой бы то ни было из стран применен столь суровый тон. Геополитическое положение нашей страны создает ей большие сложности на международной арене: западные страны пытаются затянуть ее под свое влияние, Россия — под своё. Но из этого «горького лимона» Украина вполне

способна сделать сладкий лимонад, если пойдет по пути Турции, выгодно разыгрывающей свое геополитическое положение, заставляя считаться с собой и Запад, и исламский мир. Для Украины подобный путь был бы оптимальным. Но для этого очень важен психологический фактор: ощущение себя мощным и влиятельным государством, осознающим свое право на защиту собственных интересов. Поэтому отказ от выполнения ультиматума СЕ был бы для Украины, по мнению автора, лучшей тактикой. Но Киев все-таки согласится с требованием СЕ и нам следует ожидать того, что в Украину начнут ездить многочисленные комиссии, проверяющие состояние содержания заключенных. А они явно не соответствуют европейским нормам. Таким образом, возникнет еще один повод для политического шантажа Украины: мы закроем на это глаза и не будем выгонять вас из Совета Европы, а вы за это поступите таким-то образом и т. д. Выгодно ли это Украине? Едва ли. Наша страна, безусловно, заинтересована в скорейшей интеграции в европейское сообщество, но она должна войти туда, как равноправный партнер, а не в роли «младшего брата». Это, помнится, мы уже проходили. Но, к сожалению, у Украины нет своего разумно выстроенного имиджа. При этом сохраняется и культивируется одна опасная иллюзия, что все можно «подогнать», перелицевать наизнанку, — и никто не догадается о подлинном положении дел, а эта иллюзия очень опасна, поскольку у Запада до сих пор нет ясного представления о том, чего хочет Украина, на сближение с какими странами сориентирована. Украина не сумела объяснить себя — в этом, похоже, суть проблемы.

А. К. КЛЯЧИН
СПЕЦИФИКА УТВЕРЖДЕНИЯ ЦЕННОСТЕЙ ОБЩЕСТВА
ПОСТМОДЕРНА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ
(ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Клячин Андрей Константинович — аспирант кафедры политологии исторического факультета Днепротетровского государственного университета

Утверждению ценности постмодерна в современной Украине способствуют факторы общие для западного и украинского обществ, однако, их проявление обладает определенной спецификой, объясняющейся особенностями исторического, культурного развития нашей страны. [5, стр. 8; стр. 9, стр.; 10 стр.; 11 стр.]

В СССР (частью которого являлась Украина) были сформированы основные предпосылки утверждения ценности постмодерна: высокий уровень развития материального производства, наличие у людей чувства экзистенциальной безопасности. Был открыт путь к утверждению основными приоритетами качество жизни и субъективное благополучие. Иерархическая бюрократическая организация аппарата государства объективно достигла как предела своего функционального потенциала, так и предела массового притяжения (доверия). Процесс индустриального развития, урбанизации способствовали формированию массового общества. Научно-технические достижения обеспечили развитие средств массовой информации, а «открытие» государства в начале

90-х — постепенному утверждению коммуникационных технологий западного образца.

Таким образом, формальные экономические предпосылки (достигнутые в условиях государственного управления экономикой) и часть факторов утверждения общества постмодерна в Украине имели место.

Однако эти экономически предпосылки имели своей основой не рыночные механизмы развития этой сферы, а административно-командное руководство экономикой. В политической сфере монопольное положение партийно-государственного аппарата исключило формирование иных политических институтов, институтов гражданского общества, активистской политической культуры, что сделало невозможным утверждение ценностей участия и самореализации в политических отношениях.

Поэтому процессы трансформации в экономической, политической, ценностно-нормативной системах породили кризисные явления в них. Это обусловило специфику влияния вышеуказанных факторов (массового общества, инфор-

мационного общества, усложнения социальной стратификации) на утверждения ценностей постмодерна «в наиболее радикальном виде» в современной Украине. [19, стр. 112]

По мнению автора работы, эта специфика наиболее ярко проявляется в таких элементах функционирования политической системы Украины как политическое представительство и взаимоотношения государства и гражданского общества.

Исходным пунктом анализа политического представительства (для начала, классического его варианта) является долгосрочный интерес части общества в сохранении, либо изменении курса развития всего общества, протекания экономических, социальных, культурных и других процессов. На основании долгосрочных интересов происходит формирование определённых слоёв общества, то есть, его структурирование. Развиваясь, накапливая ресурсы, социальный слой приходит к пониманию необходимости формирования государственной политики, обеспечивающей осуществление его долгосрочных интересов. Это возможно в условиях демократической политической системы путём представительства этого интереса в органах государственной власти. Таким образом, эти интересы становятся политическими. Способом выражения и защиты политического интереса является создание политической партии, участвующей в выборах в парламент государства. Партия, используя поддержку, своей социальной базы, активно участвует в формировании государственной политики или даже определяет её.

Сегодня в посттоталитарных государствах (в том числе в Украине) в результате разрушения социальной иерархии, кризисных явлений в экономике, политической и экономической нестабильности, групповые долгосрочные интересы большей части общества не могут быть сформированы. Следовательно, нельзя говорить о структурированности украинского общества, а значит и о существовании социальной базы для создания крупных влиятельных партий.

Однако именно в Украине сформировалась многопартийная система, включающая до 100 политических партий, большая часть которых функционирует, не имея никакой популярности в обществе и влияния в высших политических кругах. Тем не менее, подобные структуры не могут существовать без организационной и финансовой поддержки, следовательно, за подавляющим большинством из них стоят заинтересованные группы лиц. Этот факт сам по себе не является необычным, необычной является первичность этих групп в партийном строительстве относительно социальной основы политической партии.

Таким образом, сейчас налицо ситуация, когда существует некая группа лиц, интерес которых состоит не в формировании государственной политики, способствующей развитию общества или социального слоя, а в создании благоприятных условия для деятельности конкретных предприятий, фирм, компаний, руководители которых входят в эту заинтересованную группу лиц. Эта группа стремится реализовать свой политический интерес в рамках органов законодательной, а потом и исполнительной власти. Осуществить это возможно, лишь получив поддержку широких слоёв населения, в том числе посредством организации политической партии, либо воспользоваться структурой уже существующей партии.

То есть, первичным является создание партийной структуры, а потом уже идёт выбор «подходящей» идеологии и

социальной базы, которые помогли бы партии завоевать поддержку населения в борьбе за власть.

Мы можем сделать вывод о том, что одной из форм выражения политического интереса, проявившейся в политической жизни Украины, стало образование кланов (олигархических групп) или, в более широком контексте, корпоративных объединений (корпораций).

По мнению исследователей, корпорация являлась архаичным коллективным образованием и эффективным инструментом для достижения цели (передел собственности, власти, информационного пространства) в современной Украине. [14, стр. 53; 15, стр. 39-45] Корпоративное объединение облегчает ведение архаичных экономических отношений (например, бартерные), нарушения законодательных норм для достижения цели.

Деятельность корпораций строится на основе структурного и деятельностного компонента (пространственного, временного, энергетического, нормативного) в форме адекватных корпоративным требованиям ментальных констелляций (ожиданий, санкций, относительно строгой формализации запрещенного и дозволенного). Временной и энергетической характеристиками этой деятельности являются её темп и ритм. Корпорации конструируют и поддерживают пространственно-временные поля с различным темпом и ритмом осуществления в них взаимодействия между людьми, людьми и вещами, людьми и ценностно-знаковыми групповыми реалиями (в просторечье это обозначается термином «крутиться»). Корпорация становится источником самоидентификации индивида, требуя от него лояльности и ответственности, обеспечивая ему защиту и стабильность. [14, стр. 55-57; 2, стр. 13-14; 4, стр. 31-34; 16, стр. 152-153]

Конкретно политический клан является устойчивым неформальным объединением, ведущим борьбу за государственную власть или охраняющим ее, сочетающим черты патриархального семейного или земляческого коллектива и современных политических организаций. Он может насчитывать от нескольких десятков до нескольких сотен индивидов, сплоченных вокруг одного лидера.

Правящая элита обычно состоит из двух основных типов клановых группировок. Во-первых, это группы, представители которых на протяжении нескольких поколений находились в высших и средних эшелонах власти. Во-вторых, это новые образования, чье выдвижение является результатом крупных социальных и политических изменений, переживаемых или недавно пережитых обществом, так как подобные события подрывают базовые основы влияния старых группировок, а так же возникают большие массы общественного продукта, на которые старые группы не успели распространить свой контроль. Их распределение и присвоение становится питательной средой консолидации новых кланов, претендующих на непосредственное участие в системе власти.

Результаты борьбы кланов определяются не только субъективными характеристиками их потенциала, но и объективной динамикой внутривнутриполитического процесса. Она существенно влияет на возможности различных группировок вести конкурентную борьбу в оптимальном для себя режиме.

Так, старые кланы предпочитают разрешение всех общественных противоречий на уровне правящих слоев. Кроме того, им намного труднее, чем новым группировкам, вес-

ти активное наступление на своих политических противников. Однако в условиях позиционной войны преимущество чаще всего оказывается на стороне старых кланов. Новые же кланы уже на начальных стадиях столкновений склонны подключить к конфронтации широкие массы подчиненных социальных слоев. Аппеляция к демократическим слоям населения позволяет новым кланам отчасти компенсировать слабость своих позиций в верхних эшелонах власти.

Клан, в отличие от партии, идентифицируется, как группа влиятельных людей не имеющая официальной структуры. Эта группа имеет свои конкретные интересы, которые стремятся осуществить через сферу политики, оказывая давление на органы власти и участвуя в их формировании. Для выполнения этих задач члены клана могут использовать неофициальные рычаги давления, свое положение, связи. Либо, когда этих средств недостаточно, организовывать партии, выбирая подходящую социальную базу и идеологию для получения поддержки на выборах. Необходимо заметить, что партии, созданные исключительно под клан, чаще всего не имеют хорошо упорядоченных местных организаций, поддерживающих регулярные связи с другими организациями в масштабе страны. Главное — продолжительность политической жизни такой партии совпадает с продолжительностью политической жизни ее руководства на данный момент.

Такая ситуация не является исключительно показателем «недоразвитости» партийной системы Украины. Существование корпоративного политического интереса, партий-картелей характерно и для западных политических систем. Однако в Европе процесс социальной стратификации шел параллельно с развитием политических реформ. Партии «встроились» в этот процесс в период получения гражданами всеобщего избирательного права. Поэтому голосование приобрело «классовый характер». [19, стр. 102-104; 1, стр. 42] Социальная структура западных обществ усложнилась, время незыблемых и прочных идентичностей прошло. [14, стр. 51] Ранее они формировались на основе профессиональной принадлежности, позиции в общественной сфере и т.д., теперь же их фундаментом является свободное время, потребительское поведение. Статус человека в обществе определяется его местом не в сфере материального производства, а в сфере потребления. Отсутствие доступа к средствам производства заменяется доступом к потреблению. Индивидуальное самоутверждение происходит не через трудовую деятельность, а через потребление. В конечном итоге иерархию классовых отношений заменяет иерархию потребительских товаров, а вертикальная мобильность индивида является движением по лестнице от менее к более престижным товарам. Престижность того или иного товара способствует сохранению дистанции между потребительскими группами. [12, стр. 67-69]

В Украине также идут процессы подрыва идентичности, в результате того, что ресурсы идентификационных практик (вознаграждение за труд, признание, престиж, востребованность компетентности и ответственности, подтверждаемость ожиданий) недоступны для значительной части населения. Сейчас в Украине присутствуют две основные тенденции: 1. углубление неравенства (прежде всего экономического); 2. социальная гомогенизация, то есть уравнивание индивидов перед лицом экономической ситуации (невыплата зарплат, невостребованность, деструкция, статусно-ролевых отношений). [14, стр. 52]

Доступ к собственности, власти, престижу либо деинституализирован, либо недоинституализирован (отношение государственной частной собственности, принцип номенклатуры и личной лояльности при продвижении по служебной лестнице и т.д.). Поэтому различные группы сами изобретают пути их достижения, вступают в не институциональные отношения, заключают между собой конвенции. При этом они действуют не только вне норм государственного законодательства, но и вне норм, ценностей, общественных оснований значимых для всех индивидов. Идет процесс обесценивания прежде интернализированных образцов и стандартов поведения, восприятия, действия («габитусов»). [3, стр. 116] при этом преимущество получают те, у кого эти «габитусы» были на начальной стадии формирования или те, у кого они приобрели инструментальный характер. Остальные индивиды оказались в состоянии «проблематизированных идентичностей и габитусов». [14, стр. 52]

В результате деиндустриализации, натурализации обмена товарами, самообеспечения различных групп товарами и услугами, формирования неофициального рынка занятости, движения финансовых ресурсов за пределами банковских систем, различные сегменты общества устанавливают свои правила самоорганизации. Поэтому идет процесс отделения социального статуса от соответствующего вознаграждения, разрыва между «реальной» и «воображаемой» (основанной на прежнем опыте) принадлежности к социальному слою. Преобладают ситуационные факторы идентификации, над традиционными, а также наблюдается унификация практик самоидентификации, когда индивиды из разных городов, с разным уровнем образования, компетентности и т.д. сходно локализируют себя в стратификационном социальном пространстве. [14, стр. 53-57] Таким образом, при неопределенности, недостижимости ресурсов идентификации пространство идентификационных практик стало «проблемным пространством».

Поэтому сегодня электорат политической партии становится все более «плавающим» и ориентируется более на символы (в широком смысле этого термина), личные качества лидеров, либо вообще теряет интерес к процессу выборов. Новые же партии часто являются местом профессиональной самореализации лидера.

После длительного периода функционирования массовых партий, отстаивавших идею политического представительства больших групп граждан, наблюдается интенсивный процесс возвращения в политику феномена партии как избирательной машины для лидера. Партия как организационная структура, предназначенная для обеспечения представительства интересов отдельных социально-классовых компонентов населения, теряет свое значение. [19, стр. 105-106] Дело в том, что технологические достижения информационного общества (прежде всего СМИ) создают принципиально иную ситуацию в политическом взаимодействии. Доставка информации «на дом» обесценивает многие прежние формы гражданской активности. Причем, не только делает излишними ранее необходимые усилия, но и вызывает отторжение чрезмерной навязчивостью: теперь политика входит в наш дом не только тогда, когда мы этого хотим, но и тогда, когда мы предпочли бы о ней забыть. Кроме того, процесс политической ориентации в значительной степени утратил коллективный характер. Львиную долю информации наш современник получает в домашней обстановке, сидя перед экраном телевизора. В этих условиях профессиональная команда спе-

циалистов «паблик рилейшнз» может значить больше, чем партийная структура, программа и т.д.

По мнению П. Лазерсфельда и Р. Мертона, телевидение является «социальным наркотиком», способствующий отрыву индивидов от участия в социальной жизни, игнорированию индивидом ее законов, превращению его в пассивного потребителя новостей [18, стр. 50-51]. С помощью средств массовой коммуникации (СМК), насаждаются определенные ценности, нормы, стереотипы, образцы реальности, которые формируют восприятие индивидами жизненного пространства. То есть, открывается путь для манипулирования массовым сознанием.[6, стр. 108-112]

Для Украины характерной является именно «постмодернистская перспектива»[13, стр. 48] концентрации социальных стремлений относительно масс-медиа вокруг предствлений о новой форме социального контроля: «контроль через соблазнение публики», путем создания особой чувственной, знаковой реальности. Примером этого является «размножение» СМК образов мира, социальной структуры, политической жизни с использованием интертекстуальной цитации (диалог цитат), эклектики и т.д. Однако украинским СМК приходится «догонять» Запад, во многом копируя его. Это создает ситуацию, когда знаки опережают значения и не дается их рациональная и даже мифологическая интерпретация; создаются имена и символы без смысла (например, демократизация); формируется некая игровая реальность без четкого определения правды и лжи.[12, стр. 70; 13, стр. 49; 17, стр. 38]

Кроме того, в Украине отсутствием единое информационное пространство, в результате географического ограничения многих СМИ и их структурной ограниченности (имеется в виду их неспособность отвечать запросам многочисленных социальных групп).[13, стр. 50]

Таким образом, путь Украины к демократии начался в специфических условиях «усложнения-упрощения» социальной структуры общества, массовой и информационной цивилизации. При этом наше общество не имеет ограничителей (институтов, традиций) для нейтрализации негативных тенденций этой цивилизации, особенно в сфере массовой коммуникации. Поэтому, в Украине приживаются, получают наиболее радикальное выражение в политических формах ценности общества постмодерна. Самым негативным проявлением этого становится то, что интересы большинства населения не транслируются системой политического представительства. В органах законодательной и исполнительной власти осуществляется лоббирование интересов различных кланов.[21 стр. 34-36] Эта ситуация усугубляется отсутствием условий для полноценного функционирования институтов выражения политического интереса (партий), а также неразвитостью «социальных движений» (гражданского общества).[7, стр. 104; 19, стр. 112-113; 20, стр. 46]

Поэтому политические процессы в Украине целесообразно рассматривать в ракурсе тенденции постмодернистского «сдвига».

Литература:

1. Белоус А., Горань А., Пашков М., Таменко Н., «Становление многопартийности в Украине» / Політична думка 1993 №1
2. Белый О. «Нигилизм и политические фантомы посткоммунистической эпохи» / Політична думка 1994 №4
3. Бурдые П. «Социология политики» М., 1995
4. Быстрицкий Е. «Протодемократия и культурно-политические трансформации в Украине» / Політична думка 1994 №4
5. Васильчук Ю.А. «Эпоха НТР: конвейерная революция и государство» / Полис 1996 №3
6. Грачев Г.В. «Психология манипуляции в условиях политического кризиса» / ОНС 1997 №4
7. Голосов Г.В. «Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментальности» / Полис 1998 №1
8. Золотухина-Аболина Е.В. «Постмодернизм: распад сознания?» / ОНС 1997 №4
9. Ильин И.П. «Постмодернизм. После времени» / Иностранная литература 1994 №1
10. Инглхарт Р. «Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества» / Полис 1997 №4
11. Иноземцев В.Л. «Экспансия творчества — вызов экономической эпохи» / Полис 1997 №5
12. Коломиец В.П. «Легитимация социальной стратификации средствами рекламы» / Вестник МГУ серия 18 Социология и политология 1998 №1
13. Костенко Н., Кривенко А., Слесаренко И., Шкарлат Ю., Бебек В., Таменко Н. «Украинский масс-медиа и свобода информации» / Політична думка 1994 №4
14. Макеев С. «Процессы социальной структуризации в современной Украине» / Полис 1998 №3
15. Минк Ж., Шурек Ж-Ш «Стратегия адаптации бывших коммунистических элит» / Політична думка 1994 №4
16. Оболонский А.В. «Постсоветское чиновничество: квазидюракратический правящий класс» / ОНС 1996 №5
17. Пискунова М.И., Федотова Л.Н. «Реклама в системе массовых информационных процессов» / Вестник МГУ серия 10 Журналистика 1995 №4
18. Полуэхтова И.А. «Телевиденье как механизм социального контроля» / Вестник МГУ серия 18 Социология и политология 1998 №1
19. Пшизова С.Н. «Какую партийную модель воспримет наше общество?» / Полис 1998 №4
20. Ткаченко В. «Долгий путь к гражданскому обществу» / Політична думка 1994 №4
21. Шмачкова Т.В. «Теории коалиции и становление российской многопартийности» / Полис 1996 №5

ОСВІТА

В. Г. ДОЛГОПОЛИЙ

СИСТЕМА ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ В УКРАЇНІ (матеріали до єдиного дня інформування)

Долгополий Володимир Григорович — начальник управління освіти Дніпропетровської обласної державної адміністрації, заслужений вчитель України

1. Молодь як соціально-демографічна група: методологічні підходи.

Перш за все необхідно дати визначення поняття «молодь». Молодь — це соціально-демографічна група, виділена на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища та обумовлених іншим соціально-психологічними властивостями Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретно-вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації. Спробуємо прослідкувати особливості становища та соціального статусу молоді на основі історичного аналізу.

У первісному докласовому суспільстві соціальні характеристики здебільшого пов'язані з природно-біологічними і, в значній мірі, похідні від них. У першу чергу це стосується таких універсальних ознак, як стать та вік, на яких ґрунтуються найдревніші форми поділу праці. У більшості таких суспільств існувала жорстка система замкнених чоловічих спілок та організованих вікових груп (етнографи називають їх віковими класами). Ця система мала безліч різних варіантів, але в більшості випадків приналежність до тієї чи іншої вікової групи була обов'язковою. Члени вікової групи мали певні права та обов'язки по відношенню один до одного та до громади в цілому і були пов'язані між собою узами групової солідарності. Перехід із однієї вікової групи до іншої, особливо досягнення зрілості, часто супроводилися спеціальним ритуалом посвячення (ініціації). У деяких суспільствах вікові групи охоплювали все населення, в інших — тільки молодь, яка ще не досягла повної соціальної зрілості (за прийнятими у суспільстві критеріями). Система вікових груп була засобом розподілу праці всередині суспільства і одночасно дуже важливим інститутом соціалізації, в рамках якого старші передають молодим накопичений досвід, здійснюють військове навчання тощо. За відсутності писемності старі люди як живі носії традицій і мудрості свого племені користувалися найбільшою пошаною та правами. Повільний темп соціальних змін і жорстке розмежування функцій вікових груп не давали можливості природнім віковим особливостям переростати у соціальні конфлікти. «Неповнота» соціального статусу молоді сприй-

малася як щось природнє, таке, що розуміється само собою.

З переходом до класового суспільства єдність вікових та соціальних характеристик розривається. Суспільне становище індивіда та його престиж визначаються вже не стільки віком, скільки соціальним походженням та майновим станом. Основним осередком первинної соціалізації поступово стає сім'я, а вікові групи втрачають свій обов'язковий, формальний характер. Хоча ті чи інші види «молодіжних груп» повсюдно існували ще в античність та в середні віки («хлопчишники», холостяцтва, «королівства пересмішників» та ін.), даючи «легальну» форму виходу юнацької енергії.

Тепер вони стали виконувати переважно допоміжні та не завжди точно визначені соціально-психологічні функції. Самі критерії молодості та зрілості стають менш чіткими. Одні стародавні автори розчленовують життєвий цикл за аналогією з порами року: наприклад, Піфагор вважав, що «весна» охоплює дитинство та юність, продовжується до 20 років; «літо» — від 20 до 40; «плодоносна зрілість або «осінь» — від 40 до 60 років; а старість («зима») — від 60 до 80 років. Другі стародавні автори висувають умовні хронологічні одиниці: наприклад, Солон поділяв людське життя на десять «сідмиць», причому юність починалася у 14 років, розквіт фізичної сили припадає на 21 — 28 років, оптимальний шлюбний вік на п'яту сідмицю, а розум повністю визріває між 35 та 42 роками. Треті автори виходили з формально-юридичних критеріїв.

У середні віки межа молодості найчастіше пов'язувалася з юридичними критеріями та нормами звичаєвого права, що регулювали умови досягнення «дорослого»-статуса. Англійський статут про ремісників 1563 року вимагав, щоб кожний ремісник у місті, або в сільській місцевості навчався свого ремесла протягом 7 років під наглядом майстра, що за нього відповідав. Вважалося, що, «... поки людина не досягне 23 років, вона здебільшого, хоча й не завжди, нестримана, немає правильних суджень та недостатньо досвідчена, щоб управляти собою». Лише після досягнення 24 років та закінчення строку навчання, юнак міг одружитися та завести власну справу, або стати підмайстром по найму.

У повсякденній свідомості чоловік вважався молодим (у розумінні повноти соціального статусу), аж поки він не створював власну сім'ю. З цим асоціюється й пев-

ний стиль життя, висвітлюючи ціннісний аспект проблеми. Поняття молодості взагалі має зміст лише в співставленні з іншими віковими межами, однак характер цього співставлення багато в чому залежить від того, чи робиться акцент на незавершеності процесу соціалізації та незрілості молодості (на протигагу дорослості), чи на її силі та творчій активності (на протигагу старості).

У Новий час становище ще більше ускладнилося. Перш за все розширилися умовні соціально-психологічні межі молодості. З одного боку, процес акселерації істотно прискорив фізичне і, зокрема, статеве дозрівання дітей та підлітків, які традиційно вважалися нижньою межею юності. З іншого боку, ускладнення трудової та суспільно-політичної діяльності, в якій змушена брати участь людина, викликає необхідність подовження суспільно необхідного строку підготовки до життя, зокрема періоду навчання, з яким асоціюється певна неповнота соціального статусу. Сучасна молодь довше навчається в школі і відповідно пізніше починає самостійне трудове життя. Ускладнилися й самі критерії соціальної зрілості. Початок самостійного трудового життя, завершення освіти й здобуття стабільної професії, набуття політичних та громадянських прав, матеріальна незалежність від батьків, взяття шлюбу та народження першої дитини — всі ці події, що в своїй сукупності дають людині відчуття повної дорослості та відповідного соціального статусу, настають не одночасно і сама їх послідовність та символічність значення кожного з них не однакові для різних соціальних прошарків. Звідси й дискусійність хронологічних, абсолютних вікових меж; нижню межу молоді різні автори визначають між 14 та 16 роками, а верхню — між 25 та 30 роками і навіть пізніше.

Не менш важливо, ніж збільшення протяжності періоду молодості, ускладнення самого процесу соціалізації. Формування особистості молодої людини відбувається сьогодні під впливом кількох відносно автономних соціальних факторів, найважливішими з яких є: сім'я, школа, товариство однолітків (спеціальні молодіжні організації, що здебільшого спрямовуються дорослими, різноманітні неформальні, стихійні групи, співтовариства), засоби масової комунікації. Вже сама множинність цих інститутів та засобів впливу дає особистості, що формується, значно більший ступінь автономності від кожного з них окремо, ніж у минулому. Організація навчання та виховання молоді за віковим принципом (чого не було в середньовічній школі) посилює цю вікову гомогенність, сприяє виробленню специфічно молодіжної самосвідомості та стилю життя («субкультури»).

Прискорення темпів суспільного життя у зв'язку з науково-технічним прогресом тягне за собою підвищення ролі та значення молоді в суспільно-політичному та культурному житті. Справа не стільки в абсолютному рості числа молодих людей (у розвинутих країнах, де нижча народжуваність та вища середня тривалість життя, питома вага молоді в загальній масі населення нижча, ніж у країнах що розвиваються), скільки в мінливості соціальних умов. Чим вищий темп техніко-економічного розвитку, чим швидше оновлюються знання, умови праці та побуту, тим помітнішою стає різниця між соціально-культурним рівнем поколінь. Нові події та проблеми штовхають на пошук принципово нових рішень та кри-

тичну переоцінку минулого досвіду. Це не змінює, всупереч думці ряду західних вчених (М.Мід, США), принципового напрямку процесу соціалізації, оскільки будь-які пошуки нового молоді здійснює, спираючись на досвід і знання, одержані від старших; крім того, соціальна наступність не зводиться до передачі швидко старіючих спеціальних знань, але включає також засвоєння значно більш стійких та глибоких психологічних структур, культурних цінностей та традицій, що акумулюють весь досвід всесвітньої історії людства.

Досвід історії свідчить, що нехтування цими цінностями, властиве лівим течіям у політиці та ідеології і веде до політичного авантюризму. Однак і засвоєння минулого досвіду, і пошук нових рішень в умовах науково-технічної революції вимагають більш активної і творчої участі молоді.

Підвищення соціальної ваги молоді та ріст молодіжного руху стимулювали інтерес до молодіжних проблем з боку вчених, особливо соціологів. «Молодіжні проблеми», починаючи з суспільно-політичної активності та споживацької орієнтації і закінчуючи злочинністю та іншими формами антигромадської поведінки молоді, інтерпретуються в термінах впливу соціальної системи, і як наслідок зміни умов соціалізації, і в світлі їх власного внутрішнього руху. Однак, багато праць з проблем соціології молоді містять ряд типових помилок і недоліків, таких, як підміна соціальних проблем психофізіологічними або ж повне нехтування останніми; надмірне захоплення глобальними ідеологічними кліше типу «конфлікту поколінь», недооцінка або ж перебільшення соціально-класового розмежування молоді та її культурно-ідеологічної гомогенності тощо.

2. Майбутнє України — в руках молодих

Молодь складає зараз більше половини (52,4 відсотка) населення України у працездатному віці. На жаль, скорочується питома вага молоді, яка працює у галузі економіки (у 1996 році — 17,2 відсотка від загальної кількості зайнятих, на початку минулого року — 16,8).

Якою є наша молодь, які її прагнення та уподобання? Ці та інші питання розглядалися на 1-му Всеукраїнському форумі «Молодь — за майбутнє України», який було організовано з ініціативи 50 громадських молодіжних організацій та підтримано Українським національним комітетом молодіжних організацій і Державним комітетом України у справах сім'ї та молоді у жовтні 1999 року. Майже чотири тисячі молодих людей з усіх регіонів України взяли участь в роботі форуму. У складі делегацій були юнаки та дівчата різних політичних поглядів, орієнтацій та уподобань. Виступаючи на пленарному засіданні форуму, Президент України Л.Д.Кучма зазначив, що молодіжний рух України стає нині більш консолідованим, організованим і водночас більш демократичним.

«Є люди, — зазначив Президент, — які ще у ранні літа сягають справжніх вершин. А є і такі, хто і в п'ятдесят продовжує лише подавати надії». З численних прикладів Президент навів такі: перше видання Шевченкового «Кобзаря» вийшло у рік 26-ліття його автора, Французький учений ХІХ століття Еваріст Галуа загинув у

21 рік, але встиг зробити стільки, що це надовго вплинуло на розвиток математики.

Президент навів приклад з академіком Глушковим, який з дитинства виявив феноменальні здібності у різних галузях знань і багатьма ідеями значно випереджав свій час. І ось що характерно: середній вік науковців інституту, який очолював Віктор Михайлович, а їх було кілька тисяч, не перевищував 26 років. Поза всяким сумнівом, саме цьому не в останню чергу зобов'язана своїми тогочасними досягненнями українська кібернетика.

І в справі патріотичного виховання у нашої молоді є надійні орієнтири. Якщо звернутися до досвіду Великої Вітчизняної війни, то мистецтво полководців — лише одна, хоча й надзвичайно важлива її грань. Перемога кувалася кров'ю, потім, самопожертвою, тяжкою ратною працею рядових трудівників війни — бійців і молодших командирів. «Більшість з них була вашими однолітками», — підкреслив Президент.

Перед українським суспільством стоять сьогодні завдання реформування, а в ході їх реалізації активізується процес відбору молодих обдарованих особистостей. Приплив свіжих сил, не обтяжених стереотипами минулого, з нестандартним мисленням у своїх рішеннях і діях, допомагає долати інертність, прискорювати започатковані перетворення. «Добре, — сказав Президент, — що з молодіжного середовища рекрутується чимало політиків, працівників органів державної влади та управління, підприємців. Однак близько 50 тисяч людей віком до 30 років на державній службі в Україні — цього замало, тим більше, що річ не стільки і не скільки у «валі». Дуже важливо, щоб ці працівники не пересиділи кращу свою пору на нижчих чи середніх щаблях, які вони зараз переважно займають». «У нас, — казав Леонід Данилович, — лише один заступник голови обласної держадміністрації (Чернівецької) молодший 30 років і практично зовсім немає осіб такого віку серед керівників районних адміністрацій».

Непоганою школою громадянської і політичної активності молоді може стати участь у різного роду об'єднаннях. Але за умови, що вони будуть достатньо масовими і впливовими, а не створюватися під окремих людей, під їхні особисті чи групові амбіції. Деякі факти в молодіжному русі змушують замислитися. Наприклад, за помітних кількісних змін у молодіжному русі (число всеукраїнських молодіжних та дитячих об'єднань з 1995 року зросло більш як у 2,5 рази — з 22 до 77), але він охоплює поки що надто скромну частину населення.

Сьогодні є можливість постійно поповнювати й обновлювати кадровий потенціал державної служби, насамперед — в Академії державного управління при Президенті України. За час свого існування вона випустила 1200 ґрунтовно підготовлених і перспективних фахівців з дипломами магістрів державного управління. Для галузі зовнішньополітичної діяльності підготовку кадрів веде Дипломатична академія Міністерства закордонних справ.

Звертаючись до молоді, Президент підкреслив: «Ці двері відчинені й перед вами. Від вас вимагається лише одне — бажання, знання і старання».

Перед українським суспільством нині стоїть актуальне завдання підготовки інтелектуальної еліти. І тут

велика роль належить системі освіти. Державна політика, якщо вона розрахована на перспективу, обов'язково повинна виростати своїм корінням з цієї сфери, починаючи з самих її глибин — школи. Саме тут закладаються, беруть свій початок і демократія, і науково-технічний прогрес, і культура, і духовність, а в кінцевому підсумку — інтелектуальний та духовний потенціал нації, визнання та авторитет держави.

«Підкреслю одне, — сказав Президент, — я робив і буду робити все, щоб кожен громадянин України мав вільний доступ до якісної освіти. Ніхто не скасовував державного замовлення на підготовку фахівців, як дехто намагається твердити. Переважна частина студентів продовжує навчатися за рахунок держави. Більше того, зараз можливість для здобуття вищої освіти значно ширші, ніж були раніше. Останнім часом набір у вузи істотно збільшився: проти 1990 року — у півтора рази. Незмінним лишається одне — вимоги при вступі. А тут, на жаль, ще дуже даються взнаки неоднакова якість підготовки у школах, різний рівень знань у абітурієнтів».

Президент заторкнув питання оновлення наукових кадрів в Україні, оскільки ми, в основному, зберегли кадровий потенціал української науки. Та все ж таки майже 40 відсотків наших науковців вже переступили 50-річний рубіж, близький до цього показника середній вік кандидатів наук, а докторів — понад 58 років, і лише маємо кожного десятого науковця у віці до 28 років.

Зміна форм власності та господарювання, ряд інших чинників дуже істотно вплинули на чисельність і становище робітничої та сільської молоді. Статистичні дані показують, що виробництво та його кадри швидко і небезпечно старіють, особливо на селі. Водночас зберігається тенденція до зростання серед молоді безробіття. Її частка серед громадян, які не мають роботи, перевищує 30 відсотків.

«Це, — сказав Президент, — прямий докір, більш того, звинувачення на адресу органів влади, що недооцінюють гостроту і небезпеку цієї тенденції, господарських керівників, підприємницьких структур, які часто вирішують свої виробничі, фінансові та інші проблеми в основному за рахунок молодих працівників».

Однак у нових соціально-економічних умовах є й обнадійливі тенденції щодо соціального становлення молоді. Це впевнене сходження молоді на ниві вітчизняного бізнесу. Зараз кожен четвертий із зайнятих у офіційно зареєстрованих структурах малого та середнього бізнесу — молода людина. І кожен дев'ятий-десятий — з керівників цих структур віком до 28 років.

А на що здатні такі керівники, Президент проілюстрував на такому прикладі. Директор підприємства «Енран-Акрос» Євген Козицький прийшов у бізнес двадцятирічним. Зараз, через дев'ять років, він очолює виробництво з випуску віконих заповнень та дитячих меблів у селі Старі Петрівці на Київщині. Продукція підприємства користується стабільним попитом, створено близько 400 робочих місць, причому працює тут переважно молодь, а за останні півтора року в бюджет перераховано 3 мільйони гривень податків.

Президент наголосив на взаємній відповідальності держави і молоді. Держави — за те, яким є буде і вступить на самостійну стезю підрастаюче покоління, які ма-

тиме шанси на присутність і участь у всіх сферах суспільного життя. А молоді — за те, наскільки готовою вона буде до цієї місії, як прийме і продовжить справу старшого покоління.

3. Законодавчі засади системи виховання та освіти молоді в Україні. Освіта — пріоритетний напрямок державної політики України.

Законодавчі основи розвитку освітньої галузі в Україні закладає Конституція України, в якій закріплено право кожного на освіту (стаття 53). Згідно з Конституцією повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безкоштовно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою, або на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах, або через національні культурні товариства.

Основні засади функціонування та розвитку освітньої галузі закладає Закон «Про освіту». В ньому зазначається, що освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства та держави. В преамбулі Закону дано визначення мети освіти: всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. В преамбулі також підкреслюється, що освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Закон дає перелік основних принципів освіти в Україні (стаття 6). До них віднесено:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- інтеграція з наукою і виробництвом;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- гнучкість і прогностичність системи освіти;

- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Закон визначає поняття та структуру системи освіти. Система освіти, говориться в Законі (стаття 28), складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура освіти включає:

- дошкільну освіту;
- загальносередню освіту;
- позашкільну освіту;
- професійно-технічну освіту;
- вищу освіту;
- післядипломну освіту;
- аспірантуру;
- докторантуру;
- самоосвіту.

Оскільки деякі проблеми вищої освіти розкриті у попередньому питанні, зосередимо увагу, в основному, на проблемах загальної середньої освіти.

Освітня галузь в Україні, незважаючи на всі негаразди, пов'язані в першу чергу із залишковим принципом фінансування, протягом усіх років незалежності не була обділена увагою держави. Згадаймо, ще 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», який діє й до сьогодні. Звичайно, суспільний розвиток зумовлює необхідність внесення доволі суттєвих змін у законодавство і цей процес не обминув також згаданого закону — за час його дії законодавець одинадцять разів вносив до нього зміни і доповнення. У розвиток цього закону Міністерство освіти України розробило низку нормативних актів з різних напрямків діяльності системи освіти, у тому числі діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Зокрема, у 1993-1994 роках постановами Кабінету Міністрів України було запроваджено Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів, Положення про середній загальноосвітній навчальний заклад. Власними наказами міністерства було затверджено низку положень про різні типи середніх загальноосвітніх навчальних закладів, прийнято інші документи з питань освіти.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку українського суспільства розбудова освіти набуває пріоритетного значення у діяльності держави. Про увагу держави до проблем освіти свідчить те, що тільки за останні п'ять років Верховна Рада України прийняла сім законів, Президент видав 67 указів і чотири розпорядження, Кабінет Міністрів оприлюднив 83 постанови з різних напрямків функціонування системи освіти, і серед них чималу частку становлять нормативні акти, що стосуються загальної освіти (підраховано на 15 вересня 1999 року).

Зокрема, 2 червня 1998 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти» (№ 580/98), яким передбачено заходи, спрямовані на подальше удосконалення організації та діяльності системи загальноосвітніх навчальних закладів. Згідно з Указом Кабінет Міністрів

Україні розробив комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти на 1999-2012 роки, а органи виконавчої влади областей, разом з органами місцевого самоврядування, підготували регіональні програми розвитку загальної середньої освіти.

Перед органами влади поставлено завдання до початку кожного навчального року забезпечувати видання підручників та посібників для загальноосвітніх навчальних закладів, комплектування шкільних бібліотек підручниками, рекомендованою Міністерством освіти України художньою, науковою і довідковою літературою, виданою українською мовою та мовами національних меншин.

На владні структури покладено задачу вжити заходів, за наявності контингенту дітей шкільного віку та пішоїдної доступності шкіл, до збереження мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості для учнів 1-9 класів. Це завдання дуже актуальне, адже в попередні роки спостерігалася тенденція до укрупнення шкіл, і це привело до того, що зараз у половині з 28 тисяч сільських населених пунктів України відсутні школи.

З метою нормативного забезпечення діяльності середніх загальноосвітніх навчальних закладів передбачено розробку методики розрахунку мінімального рівня матеріально-технічного і фінансового забезпечення їх діяльності, а також Положення про порядок добору управлінських кадрів загальної середньої освіти. На виконання доручення Президента України Міністерство освіти видало наказ від 17 травня 2000 р. «Про закінчення 1999/2000 та підготовку до нового 2000/2001 навчального року в системі освіти України». Цим наказом затверджено заходи міністерства щодо організації закінчення та початку нового навчального року.

16 липня 1999 року Верховна Рада України прийняла постанову «Про стан підготовки та випуску навчальних програм і підручників на 1999/2000 навчальний рік та погашення заборгованості педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів із виплати заробітної плати» (№ 1008-XIV), в якій зазначається, що у зв'язку з незадовільним станом фінансування склалася вкрай тривожна ситуація щодо підготовки та випуску навчальних програм та підручників на новий навчальний рік та погашення заборгованості педагогічним працівникам, у тому числі на час щорічних відпусток.

Зазначеною постановою Кабінет Міністрів України зобов'язаний до 1 серпня 1999 року забезпечити перерахування передбачених Державним бюджетом України коштів у сумі 32 мільйони гривень Міністерству освіти для придбання необхідних підручників і забезпечення ними учнів загальноосвітніх шкіл та виділити 350 мільйонів гривень для оплати праці, погашення заборгованості, у тому числі за час щорічних відпусток за минулі роки педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів.

На підкріплення цієї постанови Верховної Ради Президент України 6 серпня 1999 року видав Указ «Про невідкладні заходи щодо своєчасного і організованого початку нового навчального 1999/2000 року» (№ 963/99), в якому перед державними адміністраціями, керівниками центральних органів виконавчої влади, до сфери

управління яких належать навчальні заклади, поставлено завдання до початку нового навчального року вжити всіх невідкладних заходів щодо погашення заборгованості із виплат заробітної плати вчителям та іншим педагогічним працівникам.

Кабінету Міністрів України запропоновано протягом серпня 1999 року профінансувати придбання підручників в обсязі не менше 20 мільйонів гривень та виділити 3 мільйони гривень для програмно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах усіх типів.

Виконавчі структури та їх керівників зобов'язано завершити підготовку матеріально-технічної бази навчальних закладів до роботи в осінньо-зимовий період, взяти під особистий контроль питання, пов'язані з навчанням, вихованням та утриманням дітей-сиріт, дітей, які залишилися без батьківського піклування, а також дітей з малозабезпечених сімей, вихованців шкіл-інтернатів та дитячих будинків. Особлива увага має приділятися їх матеріальному забезпеченню, харчуванню, придбанню учнівської форми.

В Указі Президента ще раз наголошується на необхідності збереження мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості та комплектування їх педагогічними кадрами.

До того ж, Кабінет Міністрів України 20 липня 1999 року прийняв постанову «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи» № 1305), якою затверджено Комплексний план заходів щодо розвитку навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 роках та перспективний план підготовки педагогічних кадрів для сільських шкіл у 2000-2005 роках. Всього, згідно з планом, для сільської школи протягом цих років має бути підготовлено понад 8 тисяч учителів-предметників та педагогів початкового навчання. До речі, на такі дефіцитні, з точки зору забезпеченості педагогічними кадрами спеціальності, як інформатика, іноземна мова, фізичне виховання та ряд інших передбачене держзамовлення.

Визначальною подією для системи освіти стало прийняття Верховною Радою України 13 травня 1999 року Закону «Про загальну середню освіту». Перш за все, слід наголосити на тому, що цей Закон передбачає в перспективі перехід до 12-річної загальноосвітньої середньої школи. Законом чітко окреслено систему загальної середньої освіти, до якої входять різні типи шкіл за ступеневими освітніми рівнями, а також позашкільні навчальні заклади, що дають додаткову освіту за інтересами, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, що забезпечують професійну підготовку учнів, професійно-технічні навчальні заклади, а також вищі навчальні заклади 1-2 рівнів акредитації, що випускатимуть молодших спеціалістів та бакалаврів з одночасним набуттям повної загальної середньої освіти. Визначено специфіку цих навчальних закладів, організацію навчально-виховного процесу в них, права та обов'язки його учасників, кадрове забезпечення, функції Державного стандарту загальної середньої освіти, повноваження центральних і місцевих органів виконавчої влади та громадськості в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами.

Закон охоплює практично весь спектр питань, пов'язаних з функціонуванням галузі загальної середньої ос-

віти. За головну мету він має створення усіх умов для одержання молодими громадянами нашої держави повноцінної освіти. Важливо, що у Законі визначаються максимальні навантаження у кожному класі. Адже для досягнення успіху у навчанні треба враховувати інтелектуальні, фізичні можливості дитини, яка має почуватися у школі вільно, відчувати моральний комфорт і задоволення від занять.

Отже, система загальної середньої освіти одержала міцну законодавчу підвалину для свого подальшого зміцнення і розвитку. Але можна сказати, це тільки початок шляху. Адже сьогодні, й аж до 2012 року, на освітян, а також на органи виконавчої влади чекає велика і копітка робота, накреслена як постановою Кабінету Міністрів № 348 від 11 березня 1999 року, так і, перш за все, завданнями, що випливають із Закону «Про загальну середню освіту». Тут йдеться про удосконалення управління системою загальної середньої освіти, про розробку, прийняття і реалізацію програм розвитку регіональних мереж середніх навчальних закладів за умови задоволення освітніх потреб національних меншин, про заходи щодо реформування структури і змісту освіти, про організаційне забезпечення виховного процесу в навчальних закладах та науково-методичне забезпечення, реформування середньої освіти, про розв'язання соціальних проблем у системі загальної середньої освіти тощо.

Значний обсяг роботи, пов'язаної з втіленням у життя вимог Закону «Про загальну середню освіту» та перспективних планів удосконалення, реорганізації і розвитку цієї освітянської галузі, має виконати Міністерство освіти України, на яке згідно з його повноваженнями покладається завдання реалізації державної політики в га-

лузі національної освіти, спрямованої на всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, на забезпечення суспільного виробництва добре підготовленими молодими людьми, кваліфікованими працівниками та спеціалістами.

Організаційно забезпечити виконання цього завдання мають управління освіти обласних і відділи освіти районних державних адміністрацій. До речі, нормативний акт, що регулює діяльність відділів освіти у районах, прийнято Кабінетом Міністрів не так вже й давно — 11 березня 1999 року (постанова Кабміну № 347), і тим самим документом внесено зміни до Положення про управління освіти в областях від 18 березня 1996 року (постанова Кабміну № 327).

Законодавчі засади розвитку освітньої галузі в Україні постійно зміцнюються. Нещодавно Верховна Рада прийняла Закон «Про позашкільну освіту», в процесі розгляду знаходиться проект Закону «Про дошкільну освіту», на черзі прийняття закону про вищу школу, післядипломну освіту та ін. Зміцнення нормативно-правової, законодавчої бази розвитку освіти має одну мету — забезпечити всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності для суспільства, розкриття її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, до відданого служіння народові і державі.

Матеріали для проведення єдиного політдня підготувала кафедра гуманітарних наук Дніпропетровського інституту освіти.

К. Н. КОЛЕСНИКОВ

ТЕМА 1.2. ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАССЕЛЕНИЕ СЛАВЯН. ВОЗНИКНОВЕНИЕ КИЕВСКОЙ РУСИ. (МАТЕРИАЛЫ К ЛЕКЦИОННОМУ КУРСУ «ИСТОРИЯ УКРАИНЫ»)

Колесников Константин Николаевич — доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины, ассистент кафедры истории и украиноведения Национальной металлургической академии Украины, кандидат исторических наук

П л а н .

Введение.

1. Появление и расселение славян.
2. Анты и склавины в IV — VII вв.
3. Основание Киева: легенды и гипотезы.
Восточнославянские племенные союзы VIII-IX вв.
4. Хозяйство и быт восточных славян.
5. Происхождение Руси.
6. Славяне и скандинавы в IX — X вв.
Формирование государственного центра в Среднем Поднепровье.

Выводы.

Вопросы и задания.

Рекомендованная литература.

В в е д е н и е .

На сегодняшний день в Европе проживают около 15 различных **славянских народов**, каждый из которых имеет свою оригинальную историю, культурные особенности, своеобразные черты общественно-политической организации. Славянские народы по лингвистическим и частично этнокультурным признакам разделяются на западных, южных и восточных. Однако до XX века в научной и художественной литературе сохранялся взгляд на славян как на однородное целое. Поначалу, на ранних стадиях славянской истории, так оно и было. Но со временем отличия лишь усиливались, пока в период развитого и позднего средневековья различные славянские народы окончательно не попали в орбиты трех соперничающих цивили-

заций — православной, католической и мусульманской.

Восточнославянские племена, ставшие этнической основой могущественного средневекового государства Восточной Европы, известного в научной литературе под наименованием Киевская Русь, еще на заре своей истории оказалась под воздействием православной Византии. Государственно-политические и правовые институты Киевской Руси, формировавшиеся под влиянием византийско-православных духовных и культурных кодов, работа которых, кстати, ощущается до сих пор, своими истоками имели также туземные языческие традиции финно-угров, скандинавов и, в первую очередь, славян.

1.

Ряд лингвистов считают, что уже на рубеже III-II тыс. до Р.Х. из индоевропейской общности выделилась германо-балто-славянская группа. По мнению академика Б.А. Рыбакова, славяне отпочковались от остальных индоевропейцев ок. XVIII-XV ст. до Р.Х., когда в ряде археологических культур Восточной и Центральной Европы прослеживается определенная преемственность вплоть до начала христианской эры. Уже в первых столетиях после Р.Х.

Славянский воин
VI—VIII вв.

славяне становятся известными в античной литературе под именем *венеды*. О них пишут римский ученый и государственный деятель Плиний Старший, историк Римской империи Корнелий Тацит, греческий географ и астроном Клавдий Птолемей. Последний впервые называет славян не только старым именем «венеды», ему известно новое самоназвание славян, хотя и несколько переключенное — «ставаны». Это самоназвание, возможно, происходило от термина «слово», «словане», обозначающего родственные народы, говорящие на понятных языках. С другой стороны, не менее вероятно, что самоназвание славян «склавины — славянин — словак» является вариантом слова «человек». Так себя славяне могли называть подобно многим другим народностям, в самоназвании которых обнаруживается корень, означающий «человек», «люди»[1].

Этноним* (имя народа) «славяне» впервые употребляют готский историк Иордан, византийские авторы Иоанн Эфесский, Прокопий Кесарийский и др. В сочинении «О происхождении и деяниях гетов» (VI в.) Иордан пишет, что славяне делятся на три группы: *венеды* — в бассейне

Вислы, *склавины* — между Дунаем и Днестром и *анты* — между Днестром и Днепром. Когда-то они имели одно имя — венеды, но позднее они расселились, изменив названия «по различным родам и местностям»[2]. Подобный рассказ имеется и в нашей «Повести временных лет» Нестора (XII в.). Речь идет о расселении славян из дунайского бассейна и принятии многими племенами новых имен, в зависимости от названий новых мест[3]. Данные сообщения письменных источников, а также археологические и лингвистические материалы, позволяют нам заключить, что к середине I тыс. завершился очередной этап славянского этногенеза**. Он был связан с распадом древней раннеславянской общности и началом формирования отдельных славянских народов. Параллельно с этим шел другой не менее грандиозный процесс: расселение славян с территории своей прародины в соседние области, в результате чего они осваивают практически весь Балканский полуостров, Центральную и Восточную Европу.

Длительное время перед исследователями славянского этногенеза стоял **вопрос прародины славян**. Его поставил еще киевский летописец XII в. Нестор. На сегодняшний день можно выделить несколько теорий.

1. «Дунайская» теория, выдвинутая самим Нестором. Ее поддерживали и развивали известные русские историки XIX ст. С.М.Соловьев и В.О.Ключевский.

2. Концепция чешского ученого XIX в. Л.Нидерле, согласно которой балто-славянская общность сформировалась на *широких пространствах Центральной и Восточной Европы*. Взгляды Л.Нидерле во многом разделял М.С.Грушевский.

3. «Южно-прибалтийская», принадлежащая русскому исследователю А.А.Шахматову, согласно которой балто-славянская общность в бассейне Западной Двины раскололась в результате переселения из Скандинавии и из бассейна Вислы германских (готских) племен.

4. «Висло-одерская» теория, сформулированная в 1930 — 1950-х гг. польскими специалистами.

5. «Синтетическая» концепция, разработанная в 1950 — 1960-е гг. советскими историками Б.А.Рыбаковым, М.И.Артамоновым, П.Н.Третьяковым, которая содержит в себе выводы как висло-одерской, так и некоторых других теорий[4].

В настоящее время изучение вопроса продолжается. Среди украинских историков имеет место соперничество сторонников *автохтонной* и *миграционной* концепций. Согласно первой, славяне являются одними из древнейших обитателей украинских земель, которые и есть их прародиной. Эти ученые усматривают корни средневековой украинской культуры в предыдущих исторических эпохах Среднего Поднепровья. Другие исследователи считают славян пришлым, некоренным населением Украины. Максимум, на что они готовы согласиться, так это связать начало самостоятельного развития славянской с бассейном Вислы и с Волинью, отнеся его к III-II вв. до Р.Х.

Определенно ясно, что с территории своей прародины, которую они никогда не покидали, славяне расселялись волнами, как бы пульсирующими концентрическими кругами, занимая, где силой, а где и мирно соседние обла-

* Этноним (от греч. слова *ethnos* — народ + *онима* — имя) — название народа

** Этногенез — процесс возникновения, развития и исчезновения народов (этносов).

сти и страны. До раннего средневековья они никогда не заселяли одновременно всей территории между Днестром и Одером. В V в. славяне организуют широкомасштабное вторжение на Балканский полуостров, переходят Дунай, тревожат пределы Византийской империи. Византия, несмотря на постройку ряда крепостей по Дунаю к северу от Балканского хребта, была не в силах остановить славянское движение на юг. В 540-550-х гг. славянские племена расселяются за Дунаем, доходя до Пелопоннеса.

2.

На землях Правобережной и отчасти Левобережной Украины присутствие славянских племен археологические источники однозначно фиксируют I пол. I тыс. от Р.Х. Ученые утверждают, что в III-IV вв. в рамках черняховской культуры формируется славянская группировка, которую возможно отождествить с **антами** письменных источников. Антам V-VII ст. принадлежит пеньковская (Черкасская обл.) и колочинская (Левобережье) археологические культуры. Со **склавиными** связывают памятники пражско-корчаковской культуры, которая занимает территорию от Эльбы и Одера на западе до Днестра на востоке, от Дуная на юге до Припяти на севере (см. карту). Между древностями антов и склавинов прослеживаются мощные историко-культурные связи, что затрудняет современным ученым определять принадлежность той или иной находки соответствующей культуре.

менными ополчениями и независимой внешней политикой. В социально-политическом отношении данные союзы находились на пороге формирования классового общества и государства: уже возникло неравенство и рабство, появляется круг лиц постоянно занятых военными или управленческими делами, четко определяется собственная территория. Однако назвать союзы антов и склавинов государствами в полном смысле этого слова не представляется возможным, т.к. отсутствовала налоговая система, которую заменяли нерегулярные сборы дани с зависимых племен, и собственное законодательство, вместо которого действовали древние обычаи т.н. *обычное право*. Наконец, власть влиятельных *вождей* (известны имена Божа, или Буса, Мусокия, Ардагаста, Мезамира) была сильна и авторитетна в племенной среде только в военное время, в мирное же время все дела вершились *родовыми старейшинами и народными собраниями*. Прокопий Кесарийский писал, что склавины и анты «не управляются одним человеком, а с древних времен живут в народоправстве (демократии), и потому все дела, и счастливые и несчастные, считают общими»[5]. Крупнейший украинский историк М.С.Грушевский, опираясь на множество известий древних авторов о слабой политической организации антов, отрицал наличие у них государства, а сам союз считал кратковременным объединением для борьбы с врагом. Ученый подчеркивал скорее этнический, нежели политический характер объединения антов, считая последних

По сообщениям Прокопия Кесарийского (VI в.) анты и склавины, происходившие от древних *спалов*, пользуются одним языком, у них одинаковый быт, общие обычаи и верования. В то же время это были отдельные сообщества с собственными вождями, пле-

предками украинцев[6]. Современный украинский историк М.Ю.Брайчевский, исходя из слов Иордана о наличии у антов наследственной царской власти, подчеркивал сходство их политического объединения со структурой т.н. варварских королевств Западной Ев-

ропы — франкского, вандальского, ост- и вестготского, бургундского[7], возникших на руинах Западно-Римской империи. Проф. М.И.Артамонов утверждал, что «антское государство по своей сути могло быть только варварским, дофеодальным, с несформировавшимися еще классами в составе свободного в своей массе населения, объединенного территориальными общинами и патриархальными семьями»[8].

Весьма интересна в этом вопросе точка зрения русского эмигрантского историка Г.В.Вернадского. Он указывал на существование тесных контактов между славянскими и иранскими племенами украинской лесостепи, что, в частности, проявлялось в создании смешанных славяно-аланских военно-племенных союзов. Антское объединение Г.В.Вернадский рассматривал как восточнославянское по своему подавляющему составу и аланское по правящей элите*. Советский исследователь А.И.Попов, опираясь на данные лингвистики, наоборот утверждает, что в союзе антов, который действительно не был чисто славянским, славяне были руководящей силой. По мнению Г.В.Вернадского, главенство аланских родов подтверждается рядом археологических находок, собственными именами многих знатных антов (напр., тот же Ардагаст), а также происхождением самого племенного имени[9].

Название «анты» мы встречаем гл. образом в греческих и латинских текстах. Оно выводится некоторыми учеными из древнеиранского слова, обозначающего *край, предел, окраину*, т.е. территорию западного максимального расселения аланских племен в раннем средневековье. Впрочем, не менее заманчивой является возможность связать данное слово с этнонимом «украинцы». В то же время М.Ю.Брайчевский установил, что греческое слово «анты» значит то же, что славянское «поляне». Сохранилось слово «полянница» в значении «богатырша». Сравните также славянское «исполин» в значении «гигант», а также сообщение Прокопия о ранних славянах — предках антов — спалах. Но слово «поляне» в аналогичном значении сегодня не используется, т.к. тюркское «богатырь» вытеснило его из употребления[10]. Вообще наличие славяно-иранского симбиоза подтверждается множественными следами, оставленными древними иранцами в славянских языках. Так, напр., существенными представляются иранские следы в топонимике**. Наименования крупнейших рек Украины — Днепр, Донец, Днестр и др. — происходят от иранского слова, означающего «вода», «река». Множество русских и украинских слов, напр., «*хата*» («дом»), «*шиаровары*» («широкие штаны»), «*топор*» («секира»), «*собака*» («пес») были заимствованы из иранского. Из иранского можно вывести также древнерусское «*смерд*» («человек низшего класса», «крестьянин»), сравните иранское «*мард*» («человек»)[11].

Как уже упоминалось, в начале VII в. прерываются все известия об антах, вероятно разгромленных войсками

Аварского каганата. Кроме антов, в борьбу с аварами вступают также *дулебы*, являвшиеся одной из ветвей древнего склавинского союза. Не позже 1 пол. VII в. они были покорены и жестоко угнетаемы аварами, но вскоре освободились и создали мощное **Дулебско-Волынское объединение** государственного типа. Оно известно арабскому географу сер. X в. Масуди как королевство «Валинана», правитель которого Маджак господствовал над множеством соседних племен. М.И.Артамонов, впрочем, отождествляет Маджака арабских источников с «царем» антов 2 пол. VI в. Мусокием, которого мы знаем благодаря византийскому автору Феофану. Вслед за В.О.Ключевским, он связывает «антское государство» с племенем дулебов, которое стояло во главе оно. В целом можно заключить, что сам факт существования *антского объединения* очень важен, как первая известная нам попытка предков украинского народа создать государственное образование с организованным войском и участием населения в политической жизни страны.

3.

С одним из антских князей, приглашенных на воинскую службу византийским императором, легенда как раз и связывает основание стольного града Киева. «Повесть временных лет» сохранила рассказ об основании Киева тремя братьями — Кием, Щеком, Хоривом и их сестрой Лыбедью, чей род оставался правящим в Среднем Поднепровье на протяжении длительного периода.

Память о них остается в названиях самого города Киева и его гор — Щекавицы и Хоривицы. Эту легенду записал еще в VII в. армянский писатель Зеноб Глак. Он рассказывал об основании Киева — Куара в земле «полюян» (полян) Куаром, Ментеем и Хореаном[12]. В этом рассказе, бесспорно, есть зерна правды, поскольку археологические исследования выявили в Киеве три отдельных города, которые были объединены лишь в период Киевской Руси[13].

В научной литературе существует несколько интересных гипотез о возникновении города. Так, имена легендарных основателей связывают с различными неславянскими народами, имевшими отношение если не к основанию, то к истории роста Киева: болгары (Щек — бол-

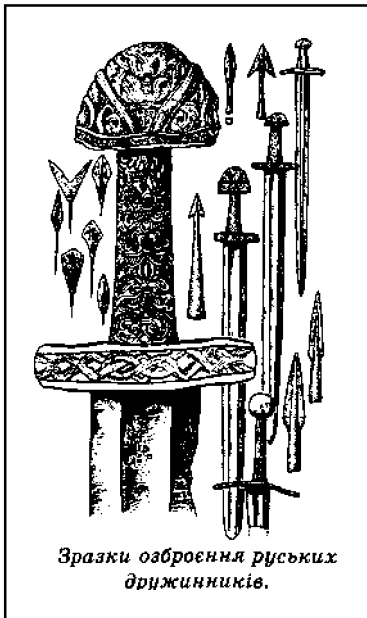
Князь (X ст.).
Реконструкція за
матеріалами кургану Чорна
Могила. Рис. П.Л.Корнієнка.

* Такие эмигрантские исследователи как Ф.Дворник, Ю.Левицкий, Н.Миллер вообще считают антов одним из аланских племен. См.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України в 2-х тт. - Т.1. - К., 1992. - С.67-68.

** Топонимика (от греч слов topos - место + опута - имя) – совокупность географических названий какой-либо определенной территории

гарский боярин Чок), хазарами и евреями (Хорив — иудей, хазарский воевода Хороб), венграми (страна Лебедия в пределах современной Украины, где обитали угры). Кроме подобных сопоставлений, встречаются и другие следы пребывания представителей данных этносов в раннесредневековом Киеве. К примеру, с венграми связано т.н. Угорское урочище и Ольмин двор (Ольма — это Альмус, первый вождь угров). Впрочем, до сих пор не обнаружено достаточных археологических аргументов в пользу неславянского характера первых поселенцев Киева. На Старокиевской горе зафиксированы остатки полуземлянок с типично славянской керамикой V-VI вв. и следы древней крепости. Т.о., по мнению большинства ученых, князь Кий, установивший свою власть над местным племенем *полян*, жил в конце V — 1 пол. VI века, а между антским объединением и полянским племенным союзом можно проследить непосредственную организационную, а то и генетическую связь.

Дезинтеграция крупных славянских племенных союзов раннего средневековья приводит к образованию новых общностей:

Зразки озброєння руських дружинників.

по мнению одного из крупнейших советских славистов В.В.Седова склавинны дали начало и дулебам, и белым хорватам, и древлянам, и полянам; анты же оказались предками уличей, тиверцев и северян. Данные славянские племена, новые союзы и территориальные группы вскоре заселяют значительную часть Восточной и Южной Европы.

О движении славянских племен с юга на север говорит, между прочим, название крупнейшего левого притока Днепра — «Десна», т.е. «правая». Если бы они расселялись с севера на юг, Десна была бы с левой стороны, и они не могли бы назвать ее правой. Кроме того славянская колонизация Восточной Европы происходила еще с западного направления: с запада на север и северо-восток движутся ильменские словене, кривичи, дреговичи, радимичи и вятичи. «Повесть временных лет» сохранила следующее сообщение: «Радимичи бо и Вятичи отъ Ляховъ». Переселение радимичей и вятичей с территории соврем. Польши на Верхний Днепр, Сож и Оку чаще всего связывают с аварской угрозой.

Перечень данных племен появляется на первых страницах древнерусской летописи. В VII-VIII вв. они уже составляли значительную часть населения Восточной Европы. Именно в это время славяне постепенно осваива-

ют покрытые густыми, почти таежными лесами пространства. Проникновение земледельческих славянских племен в эти края было не завоеванием, а медленной инфильтрацией. Плотность населения здесь была настолько мала, что пришельцам не приходилось вступать в конфликты с местными жителями. Высокая земледельческая культура славян, приобретенная на плодородных землях юга, воспринималась коренными жителями. Мирное сотрудничество славян с балтским и угро-финским населением приводило постепенно к ославяниванию значительной его части. Исследования антропологов показывают, что предками современных русских, украинцев и белорусов являются не только славяне, но и древние угро-финны и балты, частично также — иранцы и тюрки. Культурное преобладание среди этих племен переходит к населению Поднепровья, как наиболее удаленному от авар. В дальнейшем здесь и складывается новое государство Русь с центром в Киеве.

В VII-VIII вв. у славян продолжается интенсивный процесс разложения родоплеменного строя. Так, из летописи мы знаем о крупных восточнославянских племенных группах — *полянах*, живших на Днепре возле Киева; их соседи *древлянах* (столица Искоростень); *уличах*, строивших свои грады по Южному Бугу и Днестру; *тиверцах*, обитавших между Днестром и Прутом и, вероятно, контролировавших часть черноморского побережья в районе Белгорода Днестровского и Олешья; *белых хорватах*, перекрестивших через Карпатские горы; *словенах*, или *ильменских славянах* у озера Ильмень (будущие новгородцы); *дреговичах*, живших между Припятью и Западной Двиной; *кривичах*, одним из главных городов которых был Смоленск; *полочанах*, селившихся на берегах реки Полоты (их город Полоцк); *северянах* на реке Десна (северо-восточных соседей полян, их город — Чернигов); *радимичах* в бассейне реки Сож; *вятичах* в бассейне Оки и др. Речь здесь идет не о племенах (как часто говорят по привычке), а уже о более крупных единицах — племенных союзах, образование которых непосредственно предшествует возникновению государства. Летописец сообщает, что у каждого из этих союзов было свое «княжение». Разумеется, это еще не княжества в более позднем феодальном смысле слова, *князьями* именовались первоначально племенные вожди. Но само появление князей-вождей уже означает переход к военной демократии и раннеклассовому обществу. К тому же сами названия славянских племенных союзов большей частью связаны не с единством происхождения, а с районом расселения. Так, поляне жили в полях, а древляне — в лесах, среди деревьев. Недаром летописец, говоря об их территории, употребляет термины «в Полях» и «в Деревьях». По болотистой местности (от «дрягва» — болото) получили свое наименование дреговичи, по рекам — полочане и бужане, от расположения на север от полян — северяне III. Это свидетельствует о

* Впрочем, существует более аргументированная точка зрения, согласно которой имя северян происходит от сибирско-алтайского народа *савиры*, чье пребывание в Восточной Европе фиксируется множеством древних источников. См.: *Артамонов М.И.* Очерки древнейшей истории хазар. - Л., 1936.

том, что в это время у славян территориальные связи уже преобладали над родовыми.

4.

Основу экономической жизни славян составляло земледелие. Носило оно первоначально экстенсивный характер. В лесных и лесостепных районах выжигали траву, удобряли почву золой, и использовали землю до ее истощения. Затем участок забрасывали, пока на нем не восстановится полностью естественный травяной покров. Такая система земледелия носит название *залежной*. В лесах же применялась *подсечная* (или подсечно-огневая) система: деревья рубили и оставляли до следующего года сохнуть, затем сжигали вместе с выкорчеванными пнями. Полученный удобренный участок, как и при залежной системе, использовали до истощения. В наборе сельскохозяйственных культур рожь занимала небольшое место, преобладала пшеница. Совсем не было овса, но известны просо, гречиха, ячмень. Разводили славяне крупный рогатый скот и свиней, а также лошадей. Важная роль скотоводства видна из того, что в древнерусском языке слово «скот» означало также деньги. Лесные и речные промыслы также были распространены у славян. Охота давала в большей степени пушнину, чем продовольствие. Мед получали при помощи бортничества. Это был не простой сбор меда диких пчел, но и уход за дуплами («бортями») и даже их создание. Значительного развития достигло рыболовство, тем более что славянские поселения обычно располагались по берегам рек.

Большую роль в экономике восточных славян, как во всех обществах, стоящих на стадии разложения родоплеменного строя, играла военная добыча: племенные вожди совершали набеги на Византию, добывая там рабов и предметы роскоши. Часть добычи князь распределял между своими соплеменниками, что повышало их престиж и как военачальников, и как щедрых благотворителей. Одновременно вокруг князя складываются *дружины* — группы постоянных боевых соратников, друзей (слово «дружина» происходит от слова «друг»), профессиональных воинов и советников князя. Появление дружины не означало на первых порах ликвидации всеобщего вооружения народа, ополчения, но создавало предпосылки для этого процесса. Выделение дружины — существенный этап в создании классового общества и в превращении власти князя из родоплеменной в государственную.

По археологическим данным мы можем судить в какой-то степени о быте древних славян. Их располагавшиеся по берегам рек поселения группировались в своего рода гнезда из 3-4 поселков. Если между этими поселками расстояние не превышало 5 км, то между «гнездами» оно достигало не менее 30, а то и 100 км. В каждом поселке жило несколько семей; иногда они исчислялись десятками. Дома были небольшие, типа полуземлянок: пол на метр-полтора ниже уровня земли, деревянные стены, глинобитная или каменная печь, топящаяся по-черному, крыша, обмазанная глиной и порой доходящая концами кровли до самой земли. Площадь такой полуземлянки была обычно невелика: 10-20 м².

Несколько поселков, вероятно, составляли древнеславянскую общину — *вервь*. Прочность общинных инсти-

тутов была настолько велика, что повышение производительности труда и общего уровня жизни далеко не сразу привели к имущественной, а тем более к социальной дифференциации внутри верви. Даже в поселении X в. (т.е. когда уже существовало Киевское государство) — городище Новотроицком — не обнаружено следов более и менее богатых хозяйств. Видимо и скот был еще в общинном владении: дома стояли очень тесно, порой соприкасаясь крышами, и не оставалось места для индивидуальных хлевов или загонов скота. Прочность общины на первых порах тор- мозила, несмотря на сравнительно высокий уровень развития производительных сил, расслоение общины и выделение из нее более богатых семей [14].

5.

По сообщениям арабских источников на середину IX в. в Восточной Европе сформировалось три крупных политических образования восточнославянских племен — *Куявия*, *Славия* и *Артания*. Ученые уверены, что Куявия — это Киевское государство, держава Аскольда (по некоторым данным — одного из потомков Кия). Это была федерация «племенных» владений, в которую входили поляне, древляне и западная часть северян. Каждое из них, по сути, представляло собой независимое княжество, обязанное Киеву лишь данью и необходимостью выставлять по требованию киевского князя военные отряды. Славия охватывала земли ильменских славян, столицей которых был город Ладога, позднее Новгород. Относительно Артании существует множество гипотез, например, что она занимала юго-восточную часть сла-

Византийский (ромейский) воин VI—VIII вв.

* Тмутаракань (Таматарха) — город на Таманском полуострове — центр владений русов на Азовско-Черноморском побережье, территория древнего Боспорского царства.

** Значительно более раннее сообщение о каком-то народе рос (Hros), который ранее отождествлялся учеными с русами, содержится в «Церковной истории» Псевдо-Захарии Ритора (VI в.). Ныне народ «Hros» Псевдо-Захарии связывается с эсхатологической легендой о Гоге и Магоге, которые во главе бесчисленных полчищ сатаны, среди которых в перечне пара людей и чудовищных народов упоминается народ Рош (Rosh), подойдут к «городу возлюбленному» (Отк. 20, 7-8). Слово Rosh (Рош) употребляется в данной библейской легенде в исконном значении древнееврейского слова

вянского мира и была тесно связана с аланским населением Степи (вероятными центрами Артании ученые называют аланские городки на Северском Донце, Чернигов, Рязань или Тмутаракань*).

В середине IX в. за территорией Среднего Поднепровья, гл. образом землями полян и западных северян с центрами в Киеве, Чернигове и Переяславе, закрепляется название **Русь**.

Первое достоверно известное упоминание о **русах** зафиксировано во франкской хронике «Бертинские анналы»**. Епископ Пруденций под 839 годом, рассказывая о посольстве от византийского императора Феофила ко двору императора франков Людовика Благочестивого в Ингельхейм, сообщил о приезде вместе с послами каких-то людей. Последние утверждали, что «их народ называется Рос (Rhos) и что их король, который зовется Хаканом***, прислал их во имя дружбы».

Вскоре известия о военно-политической активности русов, подчинивших к тому времени множество славянских земель, заполняют византийские, арабские, западноевропейские хроники. В 842 г. осуществляется нападение на малоазийский город Амастриду, далее страдают Трапезунд и Синоп (на южном берегу Черного моря), в 860 в осаду берется сам Константинополь. В 864 г. русы воюют с болгарями, в 865 г. — с полочанами, а в 869 — с кривичами. На рубеже IX-X вв. они проникают в регион Каспия и Закавказья. Греческие тексты не устают сообщать о «варварах росах — народе, как все знают, диком и жестоком». В 860 г. после морского похода и осады столицы Византии Константинополя русы заключили с императором Михаилом III выгодный мирный договор. Ученые предполагают, что согласно с ним византийцы выплачивали киевскому князю ежегодную дань, а она за это обязывалась предоставлять военную помощь. Одним из условий соглашения было крещение правителя русов Аскольда и его людей. Для введения на Руси христианства патриарх Фотий прислал в Киев архи-

* «глава», т.е. фраза из Книги Иезекииля (Иез. 38, 2-3; 39, 1) понимается как «...князя-рош Фувала и Мешеха». (См.: Комментарий// *Константин Багрянородный. Об управлении империей*. М., 1989. С.296)

В этом смысле показательно восприятие многими византийскими авторами (в том числе и Псевдо-Захарием) любого варварского нашествия с севера, как исполнения эсхатологического пророчества Иезекииля. Так оценивали и готов, и гунов, и тюрков, и, как, например, в случае с Львом Диаконом (2 пол. X в.), русов, осадивших в 860 г. Константинополь.

*** Присутствие хазарского царского титула в титулатуре киевских князей отмечается еще в XI в., когда митрополит Илларион писал свою «Похвалу кагану», т.е. князю Владимиру Святому, потому многие современные исследователи (напр., Г.В.Вернадский, О.Пришак, Л.Н.Гумплев) именуют Киевское государство до времен Ярослава Мудрого *Русским каганатом*, подчеркивая т. о. значительную роль в его становлении степных традиций тюркской государственности.

**** Этимология (от греч. *etymologia* < *etymon* - истина, основное значение слова + *logos* - учение) определение происхождения слова и его родственных отношений к другим словам того же или к словам другого языка.

ея с шестью епископами[15]. После чего в Окружном послании восточным патриархам 867 г. Фотий отмечает: «Народ..., ставший у многих предметом частых толков, превосходящий всех жестокостью и склонностью к убийствам, — так называемый народ рос — ныне подданный и дружественный Византии»[16].

Кто же такие русы IX-X вв., имя которых позднее перейдет ко всему массиву славянского, финского и балтского населения Восточной Европы, охваченного властью средневекового Киевского государства и превращавшегося в т.н. древнерусскую народность?

Дискуссии ученых вокруг этимологии**** (происхождения) слова «Русь» (и, следовательно, происхождения самих русов) ведутся с давних пор: еще автор Густинской летописи, составленной в Киеве в 1620-х гг., писал: «Єсть недоумініє многим, откуда, і в кая літа, і чєсо ради наш Словєнський народ наречєся Русю». Вот уже более 200 лет вопрос о происхождении Руси связывается с периодически возрождающимся противостоянием «норманнистов» и «антинорманнистов». Последнее вспыхнуло еще в ходе баталий в Санкт-Петербургской академии наук сер. XVIII в. между Герхардом Фридрихом Миллером и Михаилом Ломоносовым. Первый, опираясь на летописные известия, доказывал, что Киевскую Русь основали *норманны (варяги)*, точнее *шведы [руссы]*, а второй считал, что это покрывает позором Россию. Поводом для острой дискуссии послужила летописная запись под 859 годом: «приходили из-за моря Варяги и брали дань с чюди, словен, мерян, веси и кривичей». Чюдь, меря и весь — это финские племена, жившие поблизости от славянских племенных союзов ильменских словен и кривичей. А под 862 годом стоит буквально следующее: «В лето 6370 (862). И изгнаша Варягы за море, и не даша имь дани, и почаша сами в себе володети; и не бе в нихь правды, и вьста родь на родь, и быша усобице в нихь, и воевати сами на ся почаша. И ркоша: «поищемь сами в себе князя, иже бы володель нами и рядилъ по ряду, по праву». Идоша за море к Варягомь к Руси, сїце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее [шведы], друзии же Урмани [норманны], Аньглыне [англы], инии Готе [готы], — тако и си. Ркоша Русь Чюдь, Словен(, Кривичи и Всь: «земля наша велика и обильна, а наряда вь ней неть; да поидете княжити и володеть нами». И избьрашася триє брата с роды своими, и пояша по себе всю Русь, и придоша къ Словеномь первее и срубиша городъ Ладогу, и седе старейший в Ладозе Рюрикъ, а другий Синеусъ на Белоозере, а третей Труворъ вь Изборьске. И оть техъ Варягъ прозвася Руская земля»[17]. Кто же были в первую очередь эти варяги, которых летописец XII в. отождествляет с русью?

Современная наука располагает целым рядом достаточно интересных гипотез относительно данного вопроса.

1. «*Южнорусская*» или «*среднеднепровская*» версия (М.Н.Тихомиров, Б.А.Рыбаков, П.П.Толочко, В.В.Мавродин, Г.В.Вернадский) связывает слово «Русь» с иранс-

* Этимология (от греч. *etymologia* < *etymon* - истина, основное значение слова + *logos* - учение) определение происхождения слова и его родственных отношений к другим словам того же или к словам другого языка.

кой этно— и тонимической основой *ruks/roks* — «светлый» (варианты: рокс-, ракс-, рош- и аорс-, аракс-), ареал которой в V в. до Р.Х. — V-VI в. от Р.Х. охватывал Среднюю Азию, Северный Кавказ и Северное Причерноморье. Данная основа характерна для гидронимов* Рось, Роська, Россава и топонимов Поросье, г. Родня. Впрочем, на самой р.Рось собственно славянские памятники вплоть до древнерусской эпохи (XI-XII вв.) не обнаружены; по р.Рось позднее проходила граница Киевской Руси с кочевниками. В связи с этим Г.В.Вернадский поддержал гипотезу В.А.Брима о независимом происхождении корней «рос-» и «рус-», выделив т.н. «вторую (т.е. северную) русь», пришедшую с Рюриком.

2. «Исконно славянская» этимология корня «рус-» (С.Роспанд), выводящая его из слов «рудый, русский», «русло».

3. «Готская» этимология (А.А.Куник, Е.Шмурло, А.С.Будилович, С.Шёдерлинд) — от готского слова *hrōhs — «слава», используемая с целью обоснования готской теории происхождения Киевского государства.

4. «Прибалтийско-славянская» версия (С.А.Геденов, А.Г.Кузьмин) сопоставляющая имя «русь» с островом Рюген в Балтийском море и его славянским населением — ран.

5. «Кельтская» этимология связывает имя «русь» с этнонимом и хоронимом* Rut(h)eni и Rut(h)enia, засвидетельствованными в античных источниках с I в. до Р.Х. как обозначение одного из кельтских племен, населявших Аквитанию.

6. «Кельтско-еврейская» гипотеза О.Прицака, доказывавшего, что историческими носителями наименования «рус» (*Rut-> *Rugi-> Ruzz-> Russ-), происходившего от кельтско-германского Rut(h)eni — Rugi, в середине I тыс. от Р.Х. стали еврейские купцы. Они, называемые у арабского писателя I пол. IX в. Ибн Хордадбега «ар-разаниа», вели трансевропейскую торговлю и, смешавшись с фризскими купцами и скандинавскими викингами, создали на Волге политическое объединение, позднее славянизовавшееся и развившееся в русское государство[18].

7. «Индоарийская» гипотеза происхождения имени «русь» О.Н.Трубачева. Он полагал, что слово «русь» — отражение региональной традиции названия Северного Причерноморья «Белой, Светлой стороной». Эта традиция еще дославянская и дотюркская, и потому О.Н.Трубачев возводит слово «русь» к местному варианту др.-инд. *rukṣa-*.

Несмотря на наличие разнообразнейших теорий происхождения слова «русь» и самих русов, наиболее аргументированной — с языковой, археологической и исторической точек зрения — представляется скандинавская.

8. Согласно с «финско-скандинавской» этимологией слово «русь» происходит от др.-герм. корня *gōh-* (приблизительно — «гребцы», самоназвание приплывавших на земли финнов военных групп скандинавов), ставшего основой западно-финского *Ruotsi/Roots* (ср.: совр. — Швеция; *Ruotsalainen/rootslane* — «шведь»; водск. *Rōtsi*, лив. *Rūot'Š* — «Швеция»). Финское *Ruotsi* было, в свою

очередь, заимствовано славянами, составив основу слова «Русь».

Появление скандинавов среди финских племен Восточной Европы (от Приладожья до Верхнего Поволжья) к концу I тыс. от Р.Х. совпало со славянской колонизацией этого региона. Ранние контакты всех трех этнических компонентов фиксируются в следующих пунктах: в Ладогe, где появление норманнов датируется сер. VIII в.; в Новгороде — после 862 г., в кон. VIII — нач. IX в. на мерянском Сарском городище под Ростовом, в Ярославском Поволжье. Тесные финно-славянские этнокультурные связи засвидетельствованы значительным числом лексических заимствований в обоих языках не ранее VII-IX вв. Именно в зоне этих контактов встречаются топонимы (названия местностей) производные от корня «рус-», а также гидроним — Руса (Русса) с производным Порусье, упомянутый в Воскресенской летописи в сказании о Гостомысле.

Итак, финское слово *Ruotsi/Roots*, трансформированное в славянское *Русь*, использовалось для обозначения военно-торговых групп скандинавов, рано смешавшихся с финским и славянским субстратами. Кроме этно-профессионального, слово носило еще социальный характер, обозначая главенствующие группы, накладывавшие и взимавшие дань. Так, сравните: в ряде карельских и саамских диалектах один и тот же этноним используется для обозначения как шведов, так и собственно русских (ср., напр.: саам. *Taга*, *Taгга* — «Норвегия» и «Русь»), т.е. пришлого, иноэтничного населения, собиравшего дань; функциональное сходство затушевывало для местного населения этнические различия.

Викинг (варяг)
IX—X вв.

6.

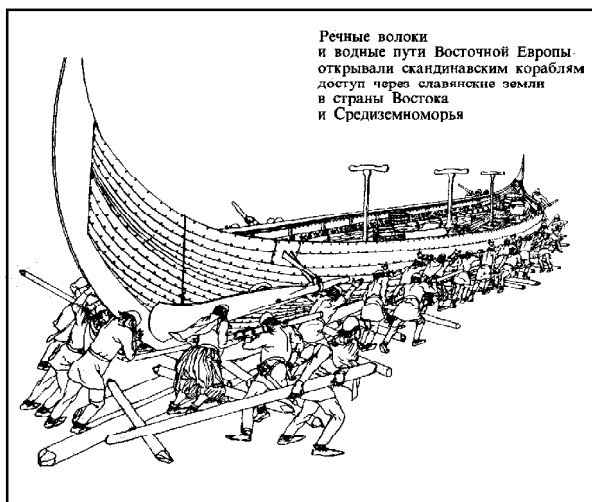
Ныне «норманистами» (в смысле признания скандинавского происхождения и слова «Русь», и династии киевских князей Рюриковичей) является большинство специалистов. Скандинавское происхождение ранней Руси подтверждается, по мнению исследователей, названиями Днепровских порогов, приведенными в сочинении византийского императора Константина Багрянородного «Об управлении империей». Рассказывая о русах, идущих на челнах-однодеревках (моноксилах) из Руси в Царьград, он перечисляет названия по-

* Хороним (от греч. слова *chora* - земля, страна + *опута* - имя) - название страны, региона.

рогов по-славянски и по-русски. В славянских названиях сразу же можно узнать недавние украинские (напр., неясит — ненасыть, вульнипрах — вільний порог и т. д.), в то же время «русские» названия имеют чисто скандинавский характер и могут быть пояснены лишь исходя из древнешведского языка[19].

Кроме того упоминание Константином названий порогов на «славянском» и «росском» языках говорит о двуязычии дружинно-торгового окружения киевских князей. На существование прослойки, говорившей на этих двух языках, указывает также сообщение Льва Диакона о посылаемых Иоанном Цимисхием в лагерь Святослава во время войны 972 г. лазутчиках, «владеющих обоими языками»[20].

Целый ряд арабских путешественников и писателей, хотя и не связывают Русь непосредственно с норманнами, четко различает русов и славян, и русские обычаи рисует как отдельные от славянских (Фергани, Ибн-Ростех, Гардизи, Ибн-Фадлан, Ибрагим-бен-Якуб, Аль-Масуди). В уже упоминаемых «Бертинских анналах» подчеркивалось, что люди, называвшие себя росами, принадлежат к народу свеонов (шведов) и являются не иска-

телями дружбы, а шпионами. Наконец, имена князей, бояр, купцов, которые приводит «Повесть временных лет», такие как Рюрик, Олег, Ольга, Игорь, Якуп, Аскольд, Свенельд, Рогнедь, Асмуд, Фарлаф, Веремуд, Инегельд, Руальд, Рулав, Лидульфост, Руар и др. — все скандинавские[21]. Сохранились следы скандинавских влияний и в древнерусской культуре, языке, праве, орнаментации, в поэзии. Упомянутое славяно-скандинавское двуязычие сохранялось в княжеско-дружинной среде Киевского государства до времени правления Ярослава Мудрого (сер. XI в.).

Из всех гипотез происхождения Руси скандинавская имеет наибольшие основания и в общем контексте европейской истории, в которой IX — 1 пол. XI в. называют «эпохой викингов» (от др.-швед. *vikingr* — участник морского похода). Скандинавские ватаги профессиональных воинов, которых на западе Европы называли *норманнами* («северными людьми»), а на востоке — *варягами* (от швед. *var* — клятва), с кон. IX — нач. X в. стали настоящим бичом Европы. Внутренняя нестабильность вытал-

кивала из бедных северных угодий будущих Дании, Швеции и Норвегии младших членов родовых общин, которые не получили в наследство, согласно с обычаем, ни земли, ни скота, с детства готовились добывать средства к существованию только оружием. На скандинавских побережьях собирались отряды отчаянных парней, готовых, снарядив легкий парусник, отправиться за добычей к каким угодно берегам.

Отправляясь на восток Европы, они преследовали скорее торговые, нежели военные цели. Уже в кон. VIII в. были установлены связи между Швецией и Хазарией, в первую очередь торговые. Промежуточным пунктом в путешествиях скандинавов на восточное побережье Балтийского моря традиционно являлся остров Готланд. Скандинавы ок. 800 г. проложили пути по Волге до Каспийского моря. С IX в. началось освоение нового торгового пути на юг, который получил название *Пути из варяг в греки*. Из озера Ильмень по малым речкам и речным волокам их ладьи продвигались к верховьям Днепра, а уже оттуда Днепром, преодолев пороги, спускались в Черное море. Главными статьями экспорта являлись меха, меды, воск, получаемые с местного населения в виде дани, и, разумеется, невольники, захваченные в ходе многочисленных военных столкновений. Импортировались, главным образом, предметы роскоши — изделия ювелиров, дорогие ткани, редкое оружие, восточные пряности. Вдоль торговых магистралей обнаружено множество кладов с арабскими и византийскими монетами. Это, с одной стороны, говорит о широком развитии торговли, а с другой, — об изъятии значительных средств из денежного оборота. Золотые и серебряные монеты рассматривались т.о. исключительно как сокровище.

Очень быстро в варяжский военно-торговый бизнес вовлекались местные предприимчивые люди, происходившие в основном из финской и славянской родоплеменной знати. Впрочем, энергия и воинская отвага простолудников также открывали дорогу в купеческо-дружинное окружение князей-конунгов.

Варяги сперва оседали небольшими колониями в торговых центрах, а позднее выступали как завоеватели и организаторы государственности среди финских и славянских племен. Как мы уже упоминали, все восточнославянские племена имели собственную государственную организацию со своими династиями во главе. Следы этих династий, кстати, сохранились кое-где до XII в. Однако, это

* Полиэтнический (греч. *poly* - много, многое + *ethnos* - народ) — состоящий из представителей множества народов, многонациональный.

** Ф.Крузе в 1836г. и Н.Т.Беляев в 1929 г. предложили идентифицировать Рюрика Новгородского и *Рорика Ютландского*, хорошо известного из западноевропейских хроник. См.: Вернадский Г.В. Древняя Русь. - С.337-343. Весьма интересна в этой связи уже упоминавшаяся гипотеза «двух русей» Г. В. Вернадского, согласно которой «1-я русь» (шведы), установившая прочные контакты с алано-асским населением черноморско-азовского региона, выступает одним из инициаторов приглашения «2-й руси» (датчан) во главе с Рюриком, имевшим когда-то ленное владение в Рустрингене во Фрисланде. См.: Вернадский Г.В. Древняя Русь. - С.270-370.

была достаточно слабая организация, не сумевшая уберечь некоторые племена от хазарской зависимости. Появившиеся среди них варяги, сбрасывают местных князьков, силой подчиняют отдельные племена и территории власти своих конунгов. На севере восточнославянского ареала с центром в Ладоге, а позднее в Новгороде Великом, формируется новая полиэтничная* держава, во главе которой становится варяжская династия Рюрика**.

В Киев, ставший к сер. IX в. важнейшим стратегическим центром в развитии внешнеэкономической, дипломатической и военной активности местных племен, сходились речные транзитные пути двух наибольших Днепровских притоков — Припяти и Десны. Собственно эта специфика расположения будущей столицы Руси, которое позволяло контролировать весь Днепровский путь, определило городу роль базы, из которой на протяжении IX в. норманны-русы осуществляли постепенное объединение окружающих земель. Оседая в прибрежных укреплениях, скандинавы либо покоряли местные племена, заставляя их выплачивать дань, либо вступали с ними в союзнические отношения.

Кстати, в истории широко известны случаи основания государств среди туземного населения теми же скандинавами в тот же период: в Нормандии, в Сицилии, наконец в Англии. Очень быстро завоеватели ассимилировались с побежденными, оставляя им свою династию, а то и свое имя. В перипетиях славяно-норманских контактов IX-X вв. также происходили значительные перемены с бытовыми взаимоотношениями русов и славян. Растворение скандинавского элемента в славянской стихии проходило прежде всего благодаря переходу дружинников-варягов на местный язык и местный быт. С другой стороны, размыванию границ между норманнской знатью и местным населением способствовало также то, что славянская племенная верхушка постепенно вливалась в состав княжеского окружения, ускоряя процесс славянизации скандинавов благодаря частным, особенно брачно-семейным связям. Насколько далеко этот процесс зашел к концу X в., видно хотя бы из того, что сын Игоря (Ingvar) и Ольги стал первым русским князем, который носил славянское имя — Святослав.

Итак, норманны-русы как политическая сила появи-

лись на территории племенного союза полян и его соседей в I пол. IX в., их группа имела характер относительно небольшого (прибл. 1 тыс. чел.) и мобильного воинского коллектива, который навязал местным племенам отношения данничества или союзничества. Процесс же постепенного объединения славянских племен вокруг Киевского центра растянулся на более продолжительное время, завершившись в кон. X — нач. XI века.

Первыми русским князьями традиционно считаются Дир и Аскольд, относительно идентификации которых в историографии существует множество разнообразных гипотез. Согласно, большинству предположений, правление Дира предшествовало временам Аскольда, и были они

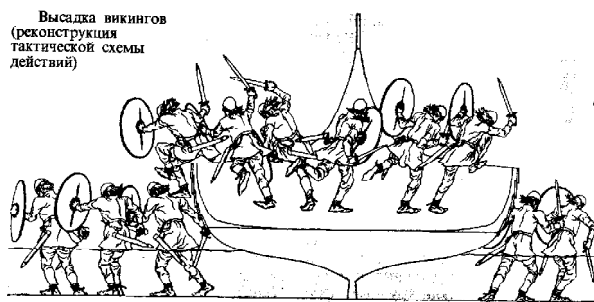

либо потомками местной династии Киевичей, основавшей город, либо норманнами-русами, боярами Рюрика, отбившимися от своего конунга. Во времена правления Аскольда (по летописи, между 862-882) государство русов охватывало ближайшие к Киеву территории племенных союзов полян, дреговичей и юго-западных северян. При нем было осуществлено несколько достаточно громких грабительских походов на Византию. В 60-х гг. Аскольд и его ближайшее окружение даже приняли крещение. Оно осталось личным делом князя и части его дружины. К этому времени Киевское государство достигает значительного могущества. Оно выходит на широкую арену политической жизни и становится достойным соперником Хазарии и Византии. Главные внешнеполитические интересы Аскольда были сосредоточены на юге (Византия, Болгария) и юго-востоке (Хазария, Кавказ,

* Применение теории насилия (ее авторы ученые к. XIX - н. XX в. — Е.Дюринг, Л.Гумплович, К.Каутский и др.) к разрешению вопроса о возникновении Руси не совсем корректно. Эта теория рассматривает государство исключительно как результат войн и подчинения побежденных, отрицая внутренние социально-экономические причины происхождения государства. Первые “норманнисты” в своих построениях практически исходили именно из подобных положений. Фактор внешнего насилия в истории появления Руси, как и при создании любого средневекового государства (например, Болгарского ханства, когда тюрко-угорские кочевники болгары покорили славянский союз семи племен), бесспорно, играл свою существенную роль. Однако внешнее подчинение сопрягалось с нарождающимся единством военно-торговых целей местной и пришлой элит, а также с далеко зашедшими процессами социально-экономической дифференциации и политогенеза в славянской среде.

Арабский халифат). Черное море тогда носило название «Руське».

В 882 г. предводитель норманнских дружин, осевших на землях ильменских словен, кривичей, чюди, мери и веси, Олег (др.-швед. Helgu, «Вещий») убивает Аскольда и захватывает Киев, сделав его своей столицей. Собственно он открывает генеалогическую цепочку киевских князей Рюриковичей, хотя неясно, был ли Олег в действительности родственником ладожско-новгородского конунга Рюрика или самозванцем. Согласно летописи, он назвал Киев «маты градам русским». Вслед за тем Олег подчинил себе древлян, северян и радимичей, вступив в открытый конфликт с могущественным Хазарским каганатом. Таким образом под властью норманнской династии были объединены два крупнейшие центра восточнославянской государственности — Новгород и Киев. Последний несколько столетий подряд в разных формах осуществлял свою гегемонию над восточным славянством, потому 882 условно считают годом рождением Киевской Руси.

Высадка викингов
(реконструкция
тактической схемы
действий)

Выводы

Социально-экономическое и политическое развитие славянских племен, ставших ко 2 пол. I тыс. от Р.Х. преобладающим этническим массивом Восточной Европы, приводит к возникновению могущественных военно-племенных союзов. После распада гуннской орды в сер. V в. славянский союз антов настолько усиливается, что даже предпринимает попытку закрепиться в зоне традиционного преобладания кочевников-скотоводов на Черноморском побережье между Днестром и Днепром. И хотя с нач. VII в. славянские поселенцы были оттеснены на север из степных просторов Причерноморья племенами кочевников угорского и тюркского происхождения, поступательная этнополитическая эволюция славян приводит к перерастанию социально-потестарной организации в политическую. Славянские племенные союзы-вождества приобретают ярко выраженный территориальный характер, превращаясь в т.н. племенные княжения с собственными династиями во главе. Преобладание территориально-политических связей над родо-племенными подкрепляется не только имущественной и социальной дифференциацией, а и тем фактом, что во многие племенные объединения Восточной Европы наряду со славянами входили также неславянские группировки. По мнению некоторых исследователей, в ряде племенных союзов, к примеру, аланские роды являлись господ-

ствующими.

К кон. VIII — нач. IX в. на севере Восточной Европы в контактной зоне расселения славянских, балтских и финских племен (Западная Двина, Приладожье, Верхнее Поволжье) появляются хорошо организованные группы скандинавов. За последними в западнофинских языках закрепляется наименование *Ruotsi/Roots*, трансформировавшееся в славянское *Русь*. Скандинавы, прокладывая торговые пути по Волге в Каспийское море, по Западной Двине, Волхову и Днепру в Черное море, вовлекают местную родовую знать в собственные военно-торговые предприятия, устанавливая экономические контакты региона со Скандинавией, Хазарией, странами мусульманского Востока, Византией. Опираясь на собственные фактории и укрепленные пункты среди местных поселений, скандинавы приводят восточноевропейские народы к даннической или союзнической зависимости и выступают т.о. как организаторы надплеменной государственности. Одновременно интенсивно идет процесс «славянизации» скандинавских континентов, определенное сращивание их с местной родоплеменной верхушкой. Формируется этносоциальная группировка *русов*, становящаяся во главе 2-х крупнейших центров восточнославянской государственности — Киевского и Ладожско-Новгородского. Наконец, в 882 г. оба центра объединяются.

Подавляющее большинство населения возникшей *Киевской Руси* жило в условиях натурального хозяйства, города только начинали приобретать черты торгово-ремесленных центров. Однако, экономической основой наспех сколоченного военным путем государства являлась широкая внешняя торговля с высококоразвитыми странами черноморского и каспийского регионов, которую контролировала княжеско-дружинная верхушка Руси. В большинстве случаев на покоренных русами территориях сохранялась власть местных династий и родоплеменных старейшин. Главными обязанностями покоренных была присылка дополнительных вооруженных континентов для военных кампаний русов и выплата регулярных дани во время т.н. полюдья. (Кстати, в случае отсутствия скандинавского фактора в возникновении Киевской Руси, на ее территории вполне могло бы сохраниться несколько славянских и неславянских государственных образований.)

Т.о. русы выступили в качестве связующего фермента в среде восточноевропейского населения, создав вдоль речных торговых трасс могущественное полиэтничное государство квазиимперского типа. Это государство не обладало все еще идеологическим единством: отсутствовала официальная культура, централизованная организация религиозного культа, общая письменная (литературная) традиция. Не завершился еще процесс установления государственных границ, административно-управленческого аппарата и системы права новой державы. Тем не менее этнокультурное и численное превосходство восточнославянских племен, а также принятие в последней четверти X в. христианства из Византии, признававшей славянский язык (точнее солунский диалект древне-

болгарского, ставший лингвистической основой церковнославянского языка) как язык сакральной (священной) литературы, богослужения и церковной проповеди, привело уже в 1 пол. XI в. к полной победе именно славянских начал в организации культурной, политической и общественной жизни Киевской Руси. В этот же период отмечается интенсификация, по мнению одних, процесса создания т.н. древнерусской народности, а по мнению других, — украинского этногенеза. Впрочем, это уже тема следующей лекции.

Вопросы и задания

1. Какие теории происхождения и расселения славян выдвигались в исторической науке?
2. Что Вам известно об антах и склавинах?
3. Какие есть свидетельства об основании Киева?
4. Какие восточнославянские племена называет «Повесть временных лет»?
5. Опишите быт, хозяйство и политическую организацию славянских и финских племенных союзов VIII-IX вв.
6. Какие теории происхождения Руси выдвигались в исторической науке?
7. Используя иллюстрации, карты и текст лекции, расскажите о Киевской державе сер. IX в.
8. Что Вам известно об Аскольде?
9. Кто такие варяги и какова их роль в создании Киевской Руси?
10. Какие существуют основания считать Киевскую Русь кон. IX в. полиэтническим государством?

Рекомендованная литература

1. Винокур И.С., Трубочанинов С.В. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996.
2. Грушевський М.С. История украинского народа. - К., 1991.
3. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. - М., 1992.
4. Давня історія України. Кн.1-2. - К., 1994, 1995.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х тт. - Т.1: до половини XVII ст. - К., 1992.
6. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994.
7. История Европы. - Т.1: Древняя Европа. - М., 1988.
8. История Европы. - Т.2: Европа в Средние века. - М., 1992.
9. История Украинской ССР в 10 томах. - Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). - К., 1981.
10. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. - К., 1997.
11. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. В 2 т. Т.І. - К., 1994. - С.1-9.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т.1. - К., 1992.
13. Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993.
14. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997.

Литература:

1. Артамонов М.И. Происхождение славян. - Л., 1950. - С.17.
2. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступ. ст. Е.Ч.Скржинской. - М., 1960.
3. Повесть временных лет / Ред. В.П.Адриановой-Перетц. - Т.І-ІІ. - М.-Л., 1950.
4. Артамонов М.И. Происхождение славян. - С.3-8.
5. Прокопий Кесарийский. Война с готами. - М., 1996. -С.250-251.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. - Т.1. - К., 1991. - С.172-183; 546-549.
7. Брайчевський М.Ю. Стародавні східні слов'яни // Нариси з стародавньої історії УРСР. - К., 1957. - С.344.
8. Артамонов М.И. Происхождение славян. - С.23-24.
9. Вернадский В.Г. Древняя Русь. - Тверь-М., 1997. - С.124-127; 163.
10. Гумилев Л.Н. От Руси к России. - М., 1992. - С.28.
11. Вернадский В.Г. Древняя Русь. - Тверь-М., 1997. - С.118.
12. Лихачев Д.С. Статьи и комментарии // Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - С.220.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т.1. - К., 1992. -С.78.
14. Павленко Н.И., Кобрин В.Б., Федоров В.А. История СССР с древнейших времен до 1861 г. - М., 1989. - С.38-43.
15. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX - первая половина X в. - М., 1980. - С.48-82.
16. Комментарий // Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М., 1989. - С.293-294.
17. Повесть временных лет. - К., 1990. - С.28.
18. Pritsak O. The Origin of Rus'. Vol. I. P.25.
19. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - С.45-51; Комментарий // Там же. - С.319-326.
20. Лев Диакон. История. - М., 1988. - С.58.
21. Повесть временных лет. - К., 1990. - С.48-49; 68-69 и др.

РЕЦЕНЗІЇ

ІВАНЕНКО В.В.

О.А. УДОД. ІСТОРІЯ В ДЗЕРКАЛІ АКсіОЛОГІЇ: РОЛЬ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В 1920-30-Х РОКАХ. — К.: ГЕНЕЗА, 2000. — 292 С.

У сучасних умовах значно зростає роль досліджень з історії історичної науки, розвитку історичної думки та філософії історії. З огляду на це нова монографія Олександра Андрійовича Удода «Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-30-х роках», що вийшла в столичному видавництві «Гене́за» на початку цього року, є актуальною і важливою. Українському суспільству в умовах утвердження національної держави необхідні нові історична наука і освіта, які ефективніше могли б виконувати функцію соціальної пам'яті, сприяти національній самоідентифікації українського народу, зростанню його національної і державницької свідомості, входженню української історичної науки в світовий інформаційний простір.

Глобальна трансформація історичної науки наприкінці ХХ ст., що пов'язана зі зміною поколінь, світоглядних і професійних орієнтирів, культурних епох, привела до виникнення принципово нової історіографічної ситуації. Найчастіше вона визначається в термінах постмодерністської культури, під впливом якої дедалі чіткіше вимальовуються особливості так званої нової культурної історії. При цьому йдеться, насамперед, про соціокультурні, антропологічні орієнтації сучасної історичної свідомості, причому, так би мовити, по обидва боки історичного джерела та історичного тексту. З цієї точки зору монографія О.А. Удода відображає сучасні тенденції розвитку світової історичної науки і одночасно свідчить про поступове оновлення української історіографії, її включення до світового культурно-наукового процесу. Проте, як відомо, українська історична наука сьогодні обтяжена додатковими функціями нації — і державотворення, очищення суспільної свідомості від тоталітарних нашарувань. Ритміка розвитку національної науки в даному разі не повністю співпадає з західною, а де в чому їй суперечить. У зазначеному вище контексті рецензована монографія виглядає органічною частиною української історіографії кінця ХХ ст. з усіма її досягненнями та недоліками.

Автором монографії вперше в сучасній українській історіографії на основі застосування аксіологічного (ціннісного) підходу до історичного пізнання, в поєднанні з іншими сучасними методологічними підходами (психологія, історія повсякденності, усна історія, історична симптоматологія) розкрито долю історії як науки і частини системи духовного життя та її роль у формуванні ду-

ховних цінностей українського народу в складний період вітчизняної історії. В центрі уваги О.А. Удода — трансформація системи духовних цінностей українського суспільства (серцевиною якої виступають історична пам'ять і самосвідомість) під впливом радянської комуністичної ідеології та культури 20-30-х років ХХ ст.

Необхідно також підкреслити, що монографія О.А. Удода підготовлена в руслі виконання державної програми «Реабілітовані історією», ухвалені Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України в 1992 р., над чим останнім часом досить активно працюють дніпропетровські історики й аматори-краєзнавці.

Монографія «Історія в дзеркалі аксіології» базується на широкому комплексі опублікованих і неопублікованих джерел. Використані документи багатьох центральних і місцевих архівів України, в тому числі раніше недоступні матеріали органів безпеки держави, широке коло періодики, як 1920-30 рр., так і сучасної. Правомірно залучено багато нетрадиційних джерел, зокрема такі як чутки (зафіксовані, наприклад, у щоденниках сучасників — В. Вернадського, С. Єфремова), численні анекдоти, частівки, колядки, пісні, самвидатські твори та ін., чим вдалося досить повно відтворити і моральний стан суспільства, і функціонування народної (альтернативної) історії, і суб'єктивне сприйняття історії різними верствами українського народу.

Зміст монографії засвідчує досконале вивчення і висвітлення проблем, вміння автора працювати з великим обсягом суперечливих історичних фактів, проводити їх виважений відбір і аналіз та створити наукове дослідження, основні положення якого достатньо аргументовані і достовірні. Слід вітати також, на нашу думку, високоморальну громадянську позицію автора: О.А. Удода не піддався звабливій спокусі радикального критицизму на адресу історичної науки радянського періоду, а демонструє лояльне ставлення до спадщини істориків, які працювали в умовах «несприятливої історіографічної ситуації». До речі, такий же стиль характерний і для попередніх монографій автора — «Кость Гуслистий — історик України» (1998 р.) та «Історія і духовність» (1999 р.), що свідчить про надійно сформовану власну історіософську позицію науковця. Перевагою, а не недоліком, є неоднозначність висновків, прагнення автора відійти від категоричності в оцінках із одночасним акцентом на суб'єктивне сприйняття історії кожною людиною. Це, очевидно, і є

характерною ознакою сучасної історичної науки. Автор спонукає всіх, хто прочитав його роботу, до вироблення власного ставлення до зображуваних подій.

Рецензована монографія складається із чотирьох розділів. У першому — «Методологія, історіографія та особливості джерельної бази дослідження проблеми взаємодії історичної науки та духовних цінностей народу» — автор професійно провів аналіз здобутків попередників, класифікував історіографію теми, подав простору характеристику джерельної бази, яка є основою його власного дослідження.

Грунтовністю аналізу і зваженістю висновків відзначається другий розділ монографії («Одержавлення та ідеологізація історичної науки в Україні у 1920-1930-х рр.»). Розкриваючи основні засади й напрями політичного курсу компартії у сфері історичної науки, автор приходить до слушного висновку про перетворення історії в науку найполітичнішу, яка певною мірою виконувала функції політики і стала безпосередньо засобом класової боротьби. В розділі автор здійснив вдалу спробу розгляду та аналізу проблеми взаємодії пропагандистського механізму та традиційних духовних цінностей українського народу через призму аксіологічного підходу.

Третій розділ монографії О.А. Удода («Роль історії як навчального предмету у формуванні духовних ціннос-

тей молоді») присвячений дослідженню впливу історичної освіти на процес трансформації ціннісних орієнтацій молодого покоління. Автор зазначає, що експеримент більшовиків щодо використання історичної освіти для руйнування традиційних ціннісних орієнтирів і формування штучних духовних цінностей не вдався.

В четвертому розділі — «Місце і роль історичної науки та освіти у трансформації духовних цінностей українського народу» — автор проводить аналіз ставлення офіційної радянської історичної науки до української історіографічної спадщини та методи її дискредитації у свідомості й ціннісних орієнтаціях людей.

Монографія завершується достатньо обґрунтованими та переконливими висновками, які базуються на фактичному матеріалі дослідження. Виваженість і достовірність їх в цілому не викликає сумніву.

Відрадно, що книга О.А. Удода має безпосереднє практичне застосування. У ній реалізовані сучасні підходи Ради Європи та Міносвіти і науки України до історичної освіти, що відзначили, оцінюючи цю працю, Міністр В.Г. Кремень та Інститут педагогіки Академії педнаук України.

Вихід монографії Олександра Удода засвідчує високі позиції дніпропетровських науковців в Україні, буде сприяти, зокрема, відродженню високого авторитету історичної науки в стінах Дніпропетровського держуніверситету.

М. М. КАРАБАНОВ

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ П. Г. РАДЬКО «НАЦІОНАЛЬНІ
ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ — ХХ
СТОЛІТЬ: КОНЦЕПЦІЇ, ІДЕЇ, РЕАЛІЇ». К.: ІН-Т УКР.
АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М. С.
ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, 1999. — 388 С.**

Карabanов М.М. — доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

У незалежній Українській державі було нарешті ліквідовано «табу» на вивчення історії української державності та пов'язаних з нею проблем. Колоніальне становище України значно загальмувало розвиток її історичної науки, породило деформовані й примітивні уявлення про минуле українського народу та його внесок у державотворчі традиції. Із свідомості українців намагались витравити пам'ять про своє походження, національну окремішність, справу предків, високу культуру й нав'язати думку про національну меншовартість порівняно з російським народом. Ще й сьогодні деякі російські автори безпідставно намагаються твердити про ніби-то не здатність українців до власного державотворення.

Книга П. Г. Радька складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури та джерел. У вступі автор обґрунтовує свої методологічні засади, принципи застосування вироблених в історіографії методів дослідження національних традицій державотворення. Торкаю-

чись проблем національних традицій державотворення, автор цілком слушно акцентує увагу на традиціях української національної ідеї, яка формувалася під впливом різних факторів, залежала від усіх суспільних змін, вдосконалюючись у процесі розвитку самого суспільства.

Розглядаючи відображення в українській історіографії та політичній літературі національних традицій державотворення, автор звернув увагу на вплив самої історичної науки на державне життя, його демократизацію. Разом з тим, дослідник розкриває роль самих істориків у державотворчих процесах. Адже і сьогодні нагальною потребою є правильна оцінка могутньої і невідворотної сили науки, її теоретичного і прикладного значення для серйозного корегування соціального влаштування суспільства, задоволення основних духовних і матеріальних потреб народу.

Торкаючись проблем, пов'язаних з парламентськими традиціями українського народу, дослідник простежує

формування і вияв двох основних тенденцій у розвитку національної державності. З одного боку, -це прагнення до формування сильної, централізованої і патріотичної влади, а з іншого — відстоювання широкими масами населення різноманітних форм народоправства. Ці дві тенденції проявили себе в період Київської Русі, козацької доби та Гетьманщини, а також національно-визвольної революції 1917-1921 рр. Парламентаризм і демократія (віче і ради) та монархізм (князів, гетьманів) завжди ішли поруч і мали як позитивні, так і негативні наслідки для української державності.

У дослідженні П. Г. Радька розглядаються історіографічні проблеми традицій автономізму та федералізму через призму творчості основних репрезентантів федералістських концепцій М. Костомарова, М. Драгоманова та М. Грушевського. І це не випадково. Адже українське суспільство тривалий час характеризується наявністю автономістично налаштованої національної еліти, котра через автономізм шукала шляхи до національної незалежності, в той час як уряди деяких країн планували використати її в своїх цілях. Ідея національної держави набула значного поширення серед нащадків старшинських родів, які хотіли знайти в ній ключові державні посади за принципом соціальної спадковості. Тому державна ідея проявлялась у формі державного автономізму, що не передбачало повного розриву з Російською імперією. Такий підхід до вирішення державотворчої проблеми не був чимось особливим, витвором тільки українського суспільства. Досліднику вдалося через аналіз історичної та політичної літератури показати, що ідея автономізму і повної державної незалежності України не згасала, а продовжувала існувати у свідомості частини українського суспільства протягом всього періоду національно-культурного відродження. Могли мінятися тільки її виразники, пред-

ставники тих чи інших кіл суспільства, залежно від свого соціально-політичного статусу або політичної ситуації. Ідея української держави поступово охоплює не лише просту соціальну верству й представників інтелігенції, прогресивного чиновництва.

Можна визнати, що науковий доробок П. Г. Радька здійснювався у традиційному дусі, причому в цю категорію ми вкладаємо позитивний зміст. Мова йде про використання методів наукового пошуку, розроблених попередниками, їх творчого розробку в цілому, обґрунтування висновків на серйозному фундаменті історіографічних джерел. Автор, очевидно, чи то заради економії місця, чи то з толерантного стилю уникає прямої полеміки з дискусійних питань (зокрема, термінології «Національно-визвольна війна» — «Українська національна революція»; «Народницька історична школа» — «Державницька історична школа»), бажаючи дати теоретичний матеріал, розкрити особливості, не висловлюючи авторської точки зору, уникаючи ґрунтовних висновків, котрі б сприяли подальшому розвитку новітньої історіографії традицій українського державотворення. Такий обережний орієнтир автора, звичайно, має свої переваги, надає дослідженню певного академізму, однак, як на нашу думку, в деякій мірі заважає більш повному висвітленню окресленої проблеми.

Не ставлячи під сумнів доцільність обрання саме того періоду розвитку української історіографії, (XIX — XX ст.), зазначимо, однак, недостатню увагу в обґрунтуванні хронологічних рамок дослідження. На жаль, монографія не позбавлена друкарських помилок. Варто б було посилки, загальні висновки, пов'язати зі структурою дослідження. Однак ці недоліки не можуть суттєво вплинути на загальну оцінку монографії П.Г. Радька, котра буде корисною всім, хто досліджує і цікавиться національними традиціями державотворення.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В. В. НИКОЛЕНКО

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ УКРАИНЫ

Николенко Вадим Викторович — ученый секретарь Днепропетровского областного отделения Социологической ассоциации Украины

В современных условиях общественной жизнедеятельности одной из приоритетных задач на пути формирования цивилизованных социальных отношений и процессов, является создание предпосылок для становления развитого гражданского общества. Фундаментальной основой данной общественной системы, стремящейся к позитивным социальным изменениям, выступают общественные организации, выполняющие своеобразную роль посредника между человеком и государством. Именно наличие свободных общественных организаций является индикатором развития полноценного гражданского общества.

В этой связи, следует отметить научно-исследовательскую и общественную деятельность Социологической ассоциации Украины (САУ), направленную на поиск прогрессивных направлений социальной реорганизации.

Ассоциация социологов Украины является Всеукраинской общественной организацией, объединяющей отечественных и зарубежных ученых, мыслителей, общественных деятелей, а также коллективы и объединения, которые работают в сфере социологии. Представленное научное сообщество функционирует как правопреемник отделения Советской социологической ассоциации Украины, в соответствии с утвержденным в июне 1990 г. уставом САУ.

Основная цель работы Социологической ассоциации состоит в содействии развитию социологии в Украине, методологическому и методическому обеспечению социологических исследований, защите законных интересов социологов Украины — членов Ассоциации, повышению ими профессионально-квалификационного уровня.

Ассоциация социологов Украины с 1993 г. является коллективным членом Международной Социологической Ассоциации.

Также, следует выделить плодотворную научно-исследовательскую и издательскую деятельность, проводимую под эгидой Социологической ассоциации (проведение социологических исследований, научно-методических и просветительских форумов, семинаров, круглых столов, пресс-конференций, экспертиз конкретных социологических проектов, учебных программ, организация работы Школ молодых социологов, издательство социологической литературы), способствующую локализации очагов социальной напряженности. В частности, следует отметить, принятия Профессионального кодекса социолога Украины (апрель 1998 г.); участие украинских представителей Социологической ассоциации в работе XIV

Всемирного конгресса социологов (июль 1998 г., Монреаль); проведение четырех Международных научно-практических конференций «Диалог украинской и российской культур» (совместно с Фондом поддержки российской культуры в Украине, 1997-2000 г.), круглых столов: «Общество и социология на рубеже третьего тысячелетия» (совместно с Институтом социологии НАН Украины, март 1999 г.), «Пути консолидации гражданского общества в Украине» (совместно с Всеукраинским общественным объединением «Народна солідарність за соціальний захист та взаємодопомогу» и Институтом социологии Украины, июнь 1999 г.)

Ассоциация один раз в четыре года проводит съезд, который является высшим органом руководства САУ.

Очередной IV съезд Социологической ассоциации состоялся 24 мая 2000 г. в помещении Института социологии НАН Украины г. Киева. Основными итогами съезда явились: избрание на новый срок Президента САУ, заместителя директора Института социологии НАН Украины, доктора социологических наук Н.А. Шульги, а также выборы Правления САУ. В Правление САУ вошли: В.И. Волович, В.М. Ворона, В.Е. Хмелько, Н.Н. Чурилов, Н.А. Шульга, А.А. Яременко (все-Киев), В.Г. Городяненко (Днепропетровск), Б.Г. Нагорный (Луганск), В.М. Пича (Львов), И.М. Попова (Одесса), В.С. Бакиров, Л.Г. Сокурская (Харьков). Особое внимание уделялось проблемам стандартизации социологического образования в Украине и внедрения практических рекомендаций социологических исследований в общественную практику.

На съезде рассматривался вопрос, касающийся основных направлений расширения рядов САУ, налаживанию более тесного сотрудничества между центральными и региональными органами Ассоциации.

В этой связи, следует выделить общественно-научную деятельность Днепропетровского областного отделения САУ, руководителем которого является заведующий кафедрой социологии Днепропетровского госуниверситета, доктор исторических наук, профессор В.Г. Городяненко. Одним из основных результатов работы сотрудников ДОО САУ, является открытие в июне 1999 г. Школы молодых социологов для учащихся и студентов области. Деятельность Школы способствует гармоничной адаптации начинающих социологов к профессиональной научно-исследовательской работе на социологической ниве. Особое внимание следует уделить созданию Днепропет-

ровского отделения Межрегиональной академии социальных технологий и местного самоуправления, изданию научно-методической социологической литературы. Также сотрудниками ДОО САУ ведется постоянная деятельность, способствующая развитию социологической культуры в Днепропетровском регионе.

В заключении следует отметить насущную необходимость в расширении рядов САУ, как одного из основных институтов гражданского общества, способствующего защите интересов профессиональных социологов Украины,

а также позитивной стабилизации основ социальной практики. Для продвижения в заданном направлении многое сделано, однако еще очень многое предстоит сделать. В частности, существенного внимания заслуживает проблема сотрудничества САУ с властными структурами, в котором следует первостепенное значение уделять вопросам внедрения результатов социологических исследований в практическую деятельность, а также повышения статуса социологии в обществе.

ABSTRACTS

DOMESTIC POLICY

- Shvets M.A.** Statemaking Way — 9 Anniversary of Ukraine Independence
Sulima Ye.N. Political Parties and a Problem of Consolidation of Society in Ukraine.
Chumak V.V. Consolidation of Various
Romanov V.Ye. Domestic Policy of State in Real Moment

SOCIOLOGY

- Yakubov V. M.** Problems and ways of interaction, of family and state in modern conditions.
Lazarenko V.I. The Ways of Reintegration of Young Narcomans to the Fullvalue Life and Profilactic of Narcomania
In article are considered the ways and necessary arrangements on successive resocialisation and reintegration of young peoples drugging, and also a necessity marks of early the drug habit prophylaxes.
Sokurjanska L.G. Socialization in the context of contemporary sociological categories.
The article considers some approaches to the analysis of socialization as institutional form of postmodern society, in particular, the conceptions by Z.Bauman and R.Inglehart. The author debates with the first one and argues that despite the increasing activity of an individual as social subject, the postulation of his autonomy and self-constructing will not be correct. A lot of contemporary social institutes maintain their socializing influence upon personality. The author, following R.Inglehart, accentuates the determination of value-dynamics of a society by the conditions of socialization of every particular generation.
Lytvynjuk C.I. The social-economic aspect of intellectualization
Zubov V.O. Valuable orientations of the modern businessman
In clause are considered valuable orientations of the modern businessman, motivation his learning and practical activity in conditions of social-cultural updating of the Ukrainian society.
Kosyh A.I. Enterprise culture — factor of social-cultural updating of Ukraine.
Gaidenko V.A. Feministic methodology in sociology.
Golovashenko O.V. Tourism as a form of activity of modern person.
Duka Yu.V. Taxes as a social problem in Ukraine.

HISTORY

- Karabanov M.M., Radko P.G., Naradko A.V.** National traditions of, noncommercial help in education sphere.
Kryvchyk G.G. Achievements and defects in organization, of Ukraine country, school pupils' labor training.
Stegniy P.A. Position of Ukrainian emigration and uprising ruling centers abroad in 1922-1923.
Olijnyk M.M. The Ukraine Supreme state and Communist party organs' definition of social — political and professional organizations' in private enterprises at NEP period (1921-1929).
Mihnenko A.M. Administrative and territorial reform and Formation of Power in Donbass.
In this article the author enlightens the process of formation government authorities in Donbass in 1920-1930. Attempts of soviet authorities to divide Donbass's territory without taking into account the region's peculiarities. Elections in the region are enlightened.
Smirnov V.M. Regulation of social interactions between some special farmers' groups in Ukraine.
Shahraichuk I.A. Development of legacy justice institute, in Ukraine (1917— 1945).
Proshin D.V. World market of austronautic transport in competition: a historical experience.

PHILOSOPHY

- Dron M.M., Panfilov V.O.** Some Philosophy Aspects of Definition of Intellectual ownership.
Kramar P.P. Of some results and possible prospects of the philosophical researches of the problem of creation.
Some results of the philosophical researches of the problem of creation for the last years are summed. Simultaneously the possible prospects and tendencies of it's further workings up in future are forecast. Special emphasis are laid on those which must become a subject of immediate consideration. For example, since the novation activity in a member of cases acquires more contradictory and even dangerous character, the problem of a conscious regulation of it by means of the social-admissible injunctions, rules and cultural norms becomes much more topical.
Klimova O.V. Cognitive and world outlooking traditions in cognition and education
The author sets the problem about advantage and disadvantages of various cognitive and world outlooking traditions. The real chances for further progressive development depend mostly on the influence of these traditions on cognition and education. Real values must be humane. Appeal to the traditions of freethinking and science sets the person and society free from illusions and makes them open for society
Romanenko M.I. The historical-genesis and structure-functional approach to the denoting of the Conception «philosophic-educational paradigm»
The main approach of denoting «philosophic educational paradigm conception» is being analysed.

The main components of this conception and the means of their research are marked on the base of the historical-genesis synthesis and structure-functional approach.

The base of the difference of such conceptions as «philosophic-educational paradigm», «philosophic-educational paradigm idea» and «philosophic-educational paradigm revolution» were worked out.

Podlesniy M.N. Problems of «values» in philosophy: history and modern times.

The problems of development of history of axiology as well as the present state of the values in the CIC are discussed in this theses.

Merzhevitska T.O. Methodology of transforming society cognition: synergetic approach.

Muhin I.M. Ideal typical model of free society. (On the formation of freedom as a social phenomenon).

The article is devoted to the precise definition of the substance of freedom as a social phenomenon, to the problem of its differentiation from the similar in meaning ideological, political and other manifestations of its own entity. To solve the problem adequately we use the method of an ideal typical modeling, which allows not only to review critically numerous attempts to reduce freedom as a real phenomenon merely to separate methods of relation to it, but also to propose the elements of a general social theory, in whose frame there arises the possibility to solve fundamental antinomies of the Subjective and Natural, Individual and Collective, Structural and Relative (in social relations), Empirical and Realistic (in methods of investigation). As a key notion there arises a social institution, which unlike usual approaches is determined not by the methods of its existence in society, but by means of the genesis of the institutional system as a whole.

Okorokov V.B. Communicative discourse and democracy: to the possibility of building of open democratic society in Ukraine.

Shabanova Yu.A. A. Shopengauer's metaphysics it's inflation on the moral — humanistic seeking in modern philosophy.

O.V.Manjuk. To question on number symbolism in the philosophy of G. S. Scovoroda.

One considers the problem of number symbolism in the philosophy of Scovoroda. Hypotheses on modeling by numbers of the continuum of «being-consciousness» in the texts of ukrainian thinker is advanced. This symbolism has properties, like ones of nonclassical philosophy.

Khmil T.V. State as a moral and political category in a Silenko's understanding.

Lev Sylenko is the Founder of the Society of Ukrainian Native Monotheistic Faith (RUNVira). Takes an active part in the public and social activities of the Ukrainians abroad.

POLITICAL SCIENCES

Butenko N.V. Political Ideal as an absolute and temporal measure.

Svistun A.V. The problem, of death penalty escaping in a context of Ukraine — European Council interaction.

Klyachin A.K. The Specifics of postmodern society values constitution in contemporary Ukraine.

EDUCATION

Dolgopoly V.G. The Materials for Information Day. Education and Children-care System of Youth in Ukraine.

Kolesnikov K.N. Materials for Lecture Course «History of Ukraine». Theme 1.2. Origin and Removing of the Slavs. Occurrence of Kiev Russ

REVIEW

Ivanenko V.V. O.A. Udod. History in the Glass of Acciology: Role of Historic Science and Education in Formation of Sole Values of Ukrainian People in 1920-30s. — K.: Geneza, 2000. — 292 p.

Karabanov M.M. Review for Book of Radko P.G. «National Tradition of Statemaking in Ukrainian Historygraphic and Political Literature of XIX — XX Centuries: Conception, Ideas, Riality». — K.: In-t of Ukrainian Archeografic and Sourceconducting of Ukrainian NAS, 1999. — 388 p.

THE CHRONIC OF SCIENCE LIFE

Nikolenko V.V. Sociologic Association of Ukraine